

DUMITRU ȚEICU

GEOGRAFIA ECLESIASTICĂ A BANATULUI MEDIEVAL

DUMITRU ȚEICU

**GEOGRAFIA ECLEZIASTICĂ
A BANATULUI MEDIEVAL**

Timișoara 2007
CUPRINS

1. Probleme ale geografiei ecleziastice a Banatului medieval
2. Surse istorice pentru o geografie ecleziastică a Banatului

3. Istoriografia
4. Repertoriul mănăstirilor medievale
5. Repertoriul bisericilor medievale
6. Indice de locuri

I. PROBLEME ALE GEOGRAFIEI ECLEZIASTICE A BANATULUI MEDIEVAL

1. *Banatul medieval o regiune de frontieră*

Obiectul cercetării noastre de geografie-istorică îl constituie Banatul, un spațiu geografic delimitat natural la extremitatea apuseană a Dunării de jos și, în egală măsură, o provincie cu o evoluție și individualitate istorică proprie, definită cu acest nume în istoriografie încă din veacul al XVIII-lea.

Noțiunea de Banat, generalizată la nivelul întregii provincii istorice, este un concept modern care a apărut la învățații epocii Luminilor din veacul al XVIII-lea, care s-au ocupat de trecutul și starea naturală a acestui spațiu. Francesco Grisellini, cel dintâi istoriograf al Banatului a oferit la 1780 o istorie politică și naturală a *Banatului Timișan*, „o provincie însemnată, după propria sa opinie, al cărei teritoriu întins se mărginește spre soare-răsare cu Ardealul și Țara Românească. Mai bine zis, cu Banatul de odinioară al Severinului spre miază-noapte și soare-apune ea se învecinează cu Ungaria de jos și Slavonia, iar spre miazăzi cu Serbia¹”. Originea numelui provinciei trebuie căutată însă în epoca medievală. Regii arpadieni au creat în anii 1232-1233, în sud-estul Banatului și vestul Olteniei, o unitate administrativ-militară specifică regiunilor de frontieră, *Banatul de Severin*. Sub o formă sau alta acesta s-a perpetuat astfel încât în veacul al XVI-lea aici întâlnim Banatul de Lugoj și Caransebeș.

Banatul este o *regiune*, în accepțiunea geografică a termenului, delimitată de *frontiere naturale*, care sunt apele Dunării, Tisei și Mureșului și de Munții Banatului și care cuprinde între aceste granițe o suprafață de 30.000 km². În segmentul cronologic de la începutul veacului al XI-lea și până la mijlocul veacului al XVI-lea, în care urmărim reconstituirea geografiei ecleziastice a Banatului, această regiune se definește cu o *identitate regională* clară, distinctă, în cadrul unui spațiu geografic și administrativ mai vast, Regatul maghiar medieval, din care a făcut parte. Existența unei structuri politico-administrative la cumpăna dintre mileniul I și al doilea în spațiul dintre Dunăre, Tisa și Mureș și-a lăsat amprente în cronicile latine ale vremii, *Cronica lui Anonimus* și *Legenda Sfântului Gerard*, care constituie sursele istorice de primă importanță despre *ducatul* bănățean condus de Glad și mai apoi de Ahtum².

Așezat pe cursul apusean al Dunării de jos, de la confluența Tisei cu fluviul și până la Orșova, Banatul poate fi considerat o regiune dunăreană care a avut, din această perspectivă, rolul unei plăci turnante. Prin poziția sa geografică

¹ Grisellini, 1984, p. 22, Suciu, 1977, p. 22-23

² Pop, 1997, p. 115-132

Banatul a fost o punte de legătură între Câmpia Panonică și spațiul sud-est european, peste vadurile fluviului. Dunărea însăși fiind un coridor european care a legat două mari spații geografice: bazinul panonic de cel pontic. Munții Banatului ce aparțin lanțului nord dunărean al Carpaților Porților de Fier închid asemenea unui arc frontiera estică a Banatului. Dealurile piemontane bănățene și Câmpia Mureșului și a Timișului, dispuse în trepte spre vest, conferă reliefului regiunii bănățene aspectul unui amfiteatru deschis spre vest, asemănător, la o scară mai mică, amfiteatrului natural al Ardealului³.

Dacă Dunărea și Tisa au reprezentat granițe naturale, pe care s-au format, pe parcursul perioadei medievale de care ne ocupăm, și granițele administrative, Mureșul, în schimb a avut mai degrabă rostul unui culoar de legătură cu Ardealul. De-a lungul cursului inferior al Mureșului, pe lățimi cuprinse între 10 și 30 de km la nord și la sud s-au format granițele comitatelor Cenad și Arad. În cursul Evului Mediu, de la începutul veacului al XIII-lea, extremitatea estică a Banatului Montan a fost un ținut administrativ distinct în cadrul Regatului arpadian, numit *Banatul de Severin*.

Poziția geografică a Banatului, la Dunărea de jos apuseană și pe extremitatea sudică a Carpaților apuseni, i-a conferit acestuia rostul unei *regiuni de frontieră*. Conceptul de frontieră aplicat perioadei evului mediu are o cu totul altă înțelegere, spre deosebire de perioada modernă, care l-a și generat de altminteri. Frontiera medievală a fost definită de Jaques Le Goff asemenea unei stări fluide ce pendulează între realitate și reprezentare, fiind tocmai imaginea contrară a limesului roman ce apărea sub forma unei frontiere strict liniare⁴. Neavând o delimitare precisă până în sec.XII-XIV când apar punctele de vamă, ea poate fi văzută ca o zonă periferică cu multe trăsături proprii, ce îi conferă o identitate aparte. Aceste spații de frontieră au dat naștere la un mod de viață specific, cu privilegii speciale, cu libertăți și particularități de dezvoltare, religie și justiție pe care nu le întâlnim în alte spații ale lumii medievale⁵. Abordat din această perspectivă conceptuală asupra frontierelor, spațiul regatului maghiar cu societatea sa au fost privite bunăoară ca o societate de frontieră⁶. Veacul al XIII a marcat o „dilatare” a spațiului de frontieră, pentru lumea creștină latină prin misiunile ordinilor latine înspre Europa de răsărit și sud-est, prin cruciada târzie în urma căreia Sfântul Scaun și-a instituit o zonă de competență. Din această perspectivă Banatul, începând cu veacul al IX, odată cu încheierea misiunii lui Gerard, prin înființarea diocezei Cenadului, a devenit o regiune de pe frontiera latină a Europei. Anterior *Anului O Mie*, în sec. IX-X, această regiune a adăpostit o formațiune statală slavo-română, un ducat, condusă inițial de Glad apoi de Ahtum la începutul veacului al XI-lea. De la începutul veacului al XI-lea și până la constituirea Banatului de Severin în 1232, în mod treptat această

³ Mihăilescu, 1978, p. 22-23, 28

⁴ Le Goff, 2003 ; Tunuș, 2001, p.

⁵ Tourbet, 1992, p.13-16

⁶ Berend, 2001, p.17-37

regiune a fost integrată administrativ și confesional Regatului arpadian maghiar. S-au impus în această regiune unități administrative specifice feudalismului apusean, *comitatele* regale, al Cenadului, atestat la 1165, al Aradului, amintit în anul 1214, comitatul Caraș consemnat în anul 1200, Keve și Timiș, ultimul atestat în anul 1172.

Aspectul multiconfesional al Banatului în secolele XI-XVI, reflex al situației multietnice, a imprimat o identitate regională determinantă a provinciei. Geografiile istorice de până acum au fost realizate pe comitate, structuri administrative ale regatului maghiar medieval, ori pe sangeacuri, unitățile administrative impuse în Banat după 1552 de Imperiul Otoman. În cazul reconstituirii de geografie ecleziastică, propusă de Ortway, acest demers s-a realizat, în cazul bănățean, în limitele episcopiei Cenadului și a privit exclusiv lumea catolică. În demersul nostru propunem o abordare confesională globală, atât a structurilor catolice cât și ale bisericii răsăritene, așa cum au funcționat ele de fapt, concomitent, pe parcursul Evului Mediu, într-o regiune geografică delimitată natural. Această regiune s-a numit Banat din secolul al XVIII-lea. Ea a fost definită în istoriografia pozitivistă maghiară sub denumirea *Délmagyarország* și acum foarte recent a fost inclusă într-un spațiu mai larg cuprins sub numele *Dél-Alföld*.⁷

2. Se cuvin oferite explicații pentru *limitele cronologice* adoptate: secolele XI-XVI, care delimitează un interval istoric lung. Atât momentul de început cât și cel final, adoptat în cercetarea noastră au motivații importante și precis determinate atât în istoria confesională a provinciei cât și în evoluția istorică generală a acesteia. Cele două repere cronologice delimitează un interval istoric în care Banatul a făcut parte din structurile Regatului maghiar. Cucerirea și integrarea în structurile Regatului arpadian are loc în primele decenii ale veacului al XI-lea în timp ce anul 1552 marchează organizarea unei bune părți a Banatului într-un vilayet otoman, desigur pe fondul general al dezagregării suferite de Regatul maghiar. Același interval istoric lung, de la începutul secolului al XI-lea și până la mijlocul secolului al XVI-lea, se constituie într-o perioadă cu contururi bine delimitate din istoria confesională a Banatului. Începuturile organizării bisericești latine în Banat se regăsesc în cursul deceniului al treilea al secolului al XI-lea, marcate de activitatea călugărului misionar Gerard, cel ce va pune de altfel și bazele episcopiei de Cenad. Mijlocul veacului al XVI-lea a marcat însă și prăbușirea regimului confesional din Transilvania și Banat. Cucerirea Banatului și organizarea vilayetului în anul 1552 a dus la încetarea de facto a activității episcopiei. Dealtminteri, hotărârile dietei Transilvaniei din anul 1552 de la Turda și a celei de la Mediaș din anul 1556 au marcat căderea vechiului regimului confesional al Transilvaniei și triumful Reformei⁸. Din perspectiva confesiunii ortodoxe, mijlocul secolului al XVI-lea aduce elemente definitorii prin extinderea structurilor episcopale ale

⁷ Krišto, 2000, p.9-17

⁸ Lupșa, 1929, p. 2; Szegedi, 2002, p. 38-40.

Patriarhiei sârbești de Ipek în spațiul bănățean. Românii ortodocși din Banat, împreună cu bisericile și mănăstirile lor, după 1557, vor fi integrați oficial în episcopatele sârbești ale reînființatei Patriarhii sârbești de la Ipek. Acest proces istoric, care s-a derulat după toate probabilitățile pe durata mai multor decenii, până spre finele veacului al XVI-lea sau chiar în primul deceniu al veacului al XVII-lea, a avut urmări extrem de importante pentru istoria confesională a românilor bănățeni, care s-a resimțit până după separarea bisericească dintre sârbi și români declanșată de Andrei Șaguna la 1865.

3. *Metoda de lucru* pe care am adoptat-o a pornit de la starea etno-demografică a Banatului, în care elementul românesc a format un bloc omogen etnic în spațiul de deal și montan, în vreme ce spațiul de câmpie din nord-vestul Banatului era ocupat de o zonă compactă de așezări cu parohii catolice aparținând maghiarilor sau unor coloniști stabiliți în provincie. Sârbii s-au stabilit în valuri succesive de la finele veacului al XIV-lea și până în secolul al XVI-lea îndeosebi în spațiul câmpiei bănățene. Abordarea problemei geografiei istorice a spațiului bănățean, făcută de Felix Milleker, Pesty Frigyes ori mai recent de Gy. Györffy, a evitat să țină seama de aspectul etno-demografic al Banatului în perioada medievală, toate așezările fiind prezentate exclusiv cu denumirea maghiară întâlnită în documentele de cancelarie medievale. Utilizarea denumirii așezărilor întâlnită în sursele medievale este o chestiune principial corectă. Am acceptat dintru-început acest principiu, după care se constituie baza de date pentru reconstituirea geografiei istorice a zonei. Abordările recente ale geografiei istorice a Regatului arpadian propuse de Gy. Györffy au avut în vedere această metodă de lucru, utilizată însă rigid, fără a avea în vedere starea etno-demografică a provinciei, în cazul comitatelor bănățene bunăoară⁹. El propunea în cazul așezărilor dispărute, care nu pot fi localizate după alte surse istorice, utilizarea denumirii întâlnite în documentele medievale; în cazul unor așezări dispărute, dar care pot fi localizate pe teren, folosirea în repertoriul întocmit a denumirii întâlnite în documentele medievale cu precizarea și a numelui actual al localității în hotarul căreia se identifică satul medieval pustiit și, în sfârșit, pentru așezările care și-au păstrat numele din perioada medievală până acum folosirea denumirii maghiare întâlnite în document¹⁰. Apare o problemă pentru așezările situate în nord-estul, răsăritul și sudul Banatului ce aparțineau elementului ortodox românesc ori sârbesc, deoarece ele sunt consemnate în formă maghiară în documente. Această chestiune a fost sesizată și prezentată în coordonatele reale, ce pornesc tocmai de la starea etno-demografică a Banatului, de către istoricul Pál Engel într-o reconstituire a geografiei istorice a sangeacului de Timișoara și Moldova¹¹. Într-o regiune cu o configurație multietnică, cum este în speță și cazul bănățean, regula redării numelor de așezări numai prin prisma grafiei maghiare întâlnite în

⁹ Györffy, 1959, p. 169 și urm; idem, 1990, p. 6-7.

¹⁰ Györffy, 1959, p. 169.

¹¹ Engel, 1996, p. 10.

documente nu mai este valabilă, remarca Pál Engel, „aici numele așezărilor sunt de origine română sau sârbă și chiar cele maghiare au fost deformate în limba sârbă. Consider că ar fi corect să scriem forma română sau sârbă a numelui așezărilor și formele de pronunție maghiare unde este cazul”¹².

Pornind de la aceste acumulări în chestiunea geografiei istorice și având în vedere constatări mai vechi, pe care le-am susținut cu privire la aspectul etno-demografic al Banatului Montan, am întocmit repertoriul bisericilor și mănăstirilor medievale din Banat, sub forma unui lexicon, în care acestea au fost prezentate în ordine alfabetică. S-a urmărit prezentarea succintă, în ordine cronologică, a datelor și evenimentelor legate de istoria fiecărei biserici și mănăstiri și a încadrării acestora în contextul istoric al microzonei în care se afla. Problema localizării cât mai exacte pe teren a fost o preocupare esențială. Pornind de la informațiile izvoarelor scrise, de la cele oferite de microtoponimie și de hărțile Banatului din sec. XIX-XX am încercat, prin cercetări de teren făcute pe microzonele formate de văile râurilor și depresiuni intracolinare ori colinare, să identificăm urmele bisericilor și mănăstirilor pustiite. Sigur n-am reușit să străbatem spațiul bănățean așa cum ar fi fost necesar și așa fi dorit, dar am consemnat de fiecare dată caracterul și amploarea cercetărilor de teren. Datele oferite de arheologia medievală privind planimetria monumentelor și cronologia acestora au fost esențiale în cazul bisericilor și mănăstirilor cercetate în mediul ortodox din estul Banatului și pe temeiul acestora s-au făcut prezentările monumentelor.

Numele așezărilor cu biserici sau al mănăstirilor a fost o chestiune abordată dintr-o singură perspectivă și redat până acum exclusiv prin grafia maghiară. Informațiile din documentele papale sau alte izvoare scrise au constituit sursa esențială pentru numele așezării cu biserică ori mănăstire, alături de care am luat în considerare informațiile din sursele otomane, toponimie și hărți. În funcție de aceste date au apărut situații de caz grupate în câteva direcții asupra cărora ne vom opri. Așezările ce au avut biserici în secolele XIII-XVI, care au supraviețuit până la momentul actual și care și-au păstrat numele consemnate în actele medievale sunt menționate cu acest nume, în forma lui românească, maghiară ori sârbă. Iată bunăoară, *Ilidia* era consemnată la 1232 sub grafia maghiară *Elyed*, la 1334 *Elyad*, în documentele turcești la 1569, *Iladya*, această așezare românească, ce a avut o parohie catolică la 1334, se regăsește în abordarea noastră sub forma *Ilidia*. În cazurile similare din Banatul de câmpie la Bașahid, bunăoară, Cebza, Felnac, Szöreg s-a procedat în același mod.

Bisericile parohiale și mănăstirile dispărute, ce n-au lăsat urme în toponimie ori în alte surse istorice, au fost consemnate cu numele și forma întâlnită în documentele medievale. Mănăstirea și biserica parohială *Bizere*, din valea Mureșului,, o altă biserică parohială *Bizere* din secolul al XV-lea de pe

¹² Engel, 1996, p. 10

valea Bistrei, biserica din *Chery* ori *Remethe*, de pe valea Bârzavei, bisericile din *Sanctus Rex*, *Santa Crux* etc. pentru a ilustra sumar aceste situații, au fost redată sub numele latin ori maghiar din documente.

O altă situație întâlnită se referă la bisericile dispărute al căror nume a fost consemnat încă în defterele turcești și în toponimie. În acest caz am utilizat numele întâlnite în izvoarele turcești ori în toponimie, care, am considerat noi, reflectă o situație mai apropiată de realitățile bănățene ale perioadei pentru care propunem această reconstituire.

În cazul bisericii parohiale din *Meeg*, atestată sub acest nume la 1393, în sursele otomane la 1554 satul pustiit a fost înscris *Mig'iya*, iar la 1666 apare ca o așezare cu populație ortodoxă cu numele *Medj*, toponimia păstrând amintirea așezării pustiite sub forma *Medya*. Am optat pentru înscrisul ei sub forma *Migia* care reflectă, după opinia noastră, numele așezării. Satul *Kerestes*, atestat sub acest nume la 1323, iar în actele otomane la 1554 cu numele *Qiristur*, toponimul *Kristuri* și o ruină de biserică din apropiere de Percosova au perpetuat numele așezării și al bisericii medievale dispărute. Am optat și în acest caz pentru înscrisul în repertoriu a bisericii dispărute sub forma *Migia*.

Așezări cu biserici parohiale dispărute, despre care nu există informații ulterioare în alte surse, au fost consemnate sub forma în care se întâlnesc consemnate în documentele din secolele XIV-XV.

S-a întâlnit și situația în care o așezare medievală a avut la un moment dat două denumiri, din care una s-a transmis până în perioada contemporană. În această situație am optat pentru forma care s-a perpetuat, cazul cetății și așezării *Ersomlia*, atestată documentar sub această formă din anul 1227 și care se localizează în spațiul actual al orașului Vârșeț. Un document otoman din anul 1579 menționa că *Ersomlia* se mai numea și Vârșac¹³. Mănăstirea ortodoxă de la Șemlacu Mic se identifică cu mănăstirea Moravița, înscrisă în documentele fiscale otomane din anul 1567. Aceleași surse otomane confirmă că Șemlac în anul 1597 a avut și denumirea de Moravița¹⁴. În cele două cazuri exemplificate mai sus, dar și în altele de natura lor, am optat pentru denumirile așezărilor care au supraviețuit și s-au transmis până în perioada contemporană.

Documentele otomane au consemnat în ultima jumătate a secolului al XVI-lea mai multe așezări pustiite al căror nume se leagă negreșit de existența unor biserici. Au fost înscrise între anii 1554-1579 nu mai puțin de patru sate cu numele de *Ćirvina* *Ćirgiva* în districtele otomane Ciacova, Caraș-Vicinic, Semlac și Becej. Ele au fost menționate în această formă deoarece ele consfințeau și transmiteau o informație despre așezări cu biserici din perioada anterioară a secolelor XIV-XV din spațiul bănățean.

4. *Episcopia Cenadului*

Apariția acestui centru episcopal de sub obediența Romei în anul 1030 a marcat momentul instituționalizării controlului bisericii latine în spațiul

¹³ Halasi Kun, 1976, p. 298.

¹⁴ Pesty, Krassó, IV, p. 493 „*Somlyng alias Morawa*“

bănăţean. El se înscrie în dinamica unui proces istoric, bine cunoscut de altfel, ce a cuprins Regatul arpadian în vremea regelui Ştefan şi ale cărui momente de vârf le-au constituit crearea arhiepiscopiei de Strigoniu în anul 1001 şi a celei de a doua arhiepiscopii la Kaloósa în anul 1008. Episcopia Cenadului s-a aflat dintru început sub ascultarea canonică a arhiepiscopiei de Kaloósa¹⁵.

Mult discutat în istoriografie a rămas momentul apariţiei diocezei Cenadului. Informaţia din *Annales Posoniensis*¹⁶ conform căreia Gerard s-a aflat în scaunul episcopal de la Cenad în anul 1030, a fost acceptat de un larg segment în scrisul istoric. Se regăseşte adoptat momentul 1030 în abordările de istorie ecleziastică ale lui Ortway¹⁷ Szentkláray¹⁸ şi Koloman Juhász¹⁹, dar a fost preluată şi în abordările istoriografice consacrate Banatului de L. Böhm²⁰, Borovszky²¹, mai recent la Gy. Györffy²². În istoriografia română găsim adoptat momentul 1030 în scrierile lui I.D. Suciu şi R. Theodorescu, atunci când discută evoluţia confesională a Banatului la începuturile evului mediu²³. Marcat de informaţiile lacunare, de indicii contradictorii din alte surse documentare, cronologia apariţiei diocezei Cenadului se regăseşte la momente diverse în discursul istoriografic consacrat acestei teme. S-a plasat acest eveniment în anii 1004 sau 1008²⁴, după cum vom regăsi opinii care încearcă să susţină creaţia episcopiei latine la Cenad în anii 1035-1036 sau chiar în perioada 1037-1038²⁵. Recent, Radu Constantinescu, într-un studiu ce prefăta una din scrierile Sfântului Gerard, a adus argumente ce nu pot fi neglijate pentru susţinerea opiniei că fundaţia episcopală s-a săvârşit târziu, în anul 1038²⁶.

Episcopia Cenadului s-a organizat în deceniul al IV-lea al veacului XI-lea în spaţiul dintre Tisa, Mureş şi Dunăre, care era la momentul acela un spaţiu de frontieră al Regatului arpadian, pe de o parte, şi în acelaşi timp, un spaţiu în care coexistau structuri proprii ale populaţiei româno-slave, asupra căreia biserica bizantină îşi exercitase influenţa prin structurile monahale şi episcopale proprii. Arhiepiscopia de Kaloósa a fost, se pare, după opinia lui Istvan Baán, la origini o structură ecleziastică aflată sub obedienţa Bisericii răsăritene²⁷.

Hotarele episcopiei Cenadului s-au suprapus iniţial în graniţele ducatului lui Ahtum, o structură politică şi teritorială ce cuprindea un teritoriu

¹⁵ Koszta, 2000, p. 41-42;

¹⁶ SRH, I, 1937, p.125

¹⁷ Ortway, 1892, p. 358-359

¹⁸ J. Szentkláray, 1898, p. 1 aminteşte anii 1029-1030

¹⁹ Juhász, 1930, p.41-42

²⁰ Böhm, 1867, I, p. 87

²¹ Borovszky, *Torontal*, p. 370

²² Györffy, I³, 1987, p.852

²³ Suciu, 1977, p.38; Theodorescu, 1974, p.78,79

²⁴ Juhász, 1930, p.39

²⁵ Juhász, 1930, p.39

²⁶ Constantinescu, 1984, p.47

²⁷ Baán, 1997, p.70-71

²⁸ Suciu, Constantinescu, I, 1980, p.45

impresionant ”de la râul Criș până în părțile Ardelului și până la Vidia și Severin”²⁸.

Spațiul în care își exercita autoritatea canonică episcopia Cenadului era, după cum precizăm și mai înainte, un spațiu de frontieră, delimitat natural de Dunăre, Tisa și Munții Banatului spre răsărit²⁹. Limitele teritoriale ale acestui vast spațiu al episcopiei trebuie înțelese nuanțat în sensul exercitării unui control formal asupra întregului teritoriu și nicidecum sub imaginea unor delimitări teritoriale exacte deoarece, în jumătatea de răsărit a spațiului dar și în sudul provinciei, s-a aflat un bloc omogen românesc cu opțiuni confesionale ortodoxe. Știri din documente de la finele veacului al XIII-lea și începutul veacului al XIV-lea oferă posibilitatea unei reconstituiri mai nuanțate în această privință, odată cu consemnarea arhidiaconatelor ce funcționau în cadrul diocezei Cenadului. Râul Tisa delimita la vest spațiul episcopiei Cenadului de cel al episcopiei de Bacs. Întreaga zonă de răsărit a Banatului este dominată de un relief montan și deluros, ce o înconjoară asemenea unui brâu de la Mureș și până la Dunăre. Registrele colectoarelor papali din anii 1333-1335 fac dovada unui număr de parohii în fiecare dintre arhidiaconatele de Caraș, Sebeș și Keve organizate în spațiul de sud și în răsăritul Banatului. Acest spațiu era o zonă omogen românească și ortodoxă³⁰. Documentele de cancelarie din veacul al XIV-lea și din prima jumătate a secolului următor oferă argumente pentru susținerea acestei imagini cu privire la situația etno-confesională a Banatului montan³¹. Limita nordică a episcopiei se întindea și la nord de Mureș unde se învecina cu arhidiaconatul de Pâncota din cadrul episcopiei de Agria³².

Episcopia Cenadului s-a organizat după normele de drept canonic în arhidiaconate și decanate, proces istoric cu extrem de puține informații despre perioada de început a secolelor XI-XII. Debutul acestui proces de formare a structurilor arhidiaconale se constată pe ansamblul regatului arpadian în a doua jumătate a veacului al XI-lea și se consideră că a durat până către sfârșitul veacului al XII-lea³³. Procesul în sine a fost determinat de cauze naturale, cum ar fi creșterea numărului parohiilor, dar și de alte motive politico-administrative derulate în acest interval al secolelor XI-XII. Se are în vedere, la acest din urmă aspect, procesul de organizare a comitatelor. Arhidiaconatele, structuri eclesiastice, au fost suprapuse peste decupajul politico-administrativ al comitatelor³⁴. A existat fără doar și poate o împletire strânsă între deciziile politico-administrative și construcțiile instituționale religioase petrecut la începuturile evului mediu. Revenind la situația episcopiei Cenadului, credem că observațiile făcute de Ortway cu mai bine de un veac în urmă cu privire la

²⁹ Iuhász, 1930, p.203; Ortway, 1892, p.361-370

³⁰ Achim, 1996, p.41-42.

³¹ Țeicu, 2002, p. 146-148

³² Iuhász, 1930, p.39; Ortway, 1892, p.361; Barany, *Torontalvármege*, p.12,128

³³ Koszta, 2000, p.50

³⁴ Koszta, 2000, p.50

apariția arhidiaconatelor își păstrează încă actualitatea³⁵. Informațiile din scrierile despre viața Sfântului Gerard nu pot constitui un argument ferm care să susțină organizarea episcopiei la începutul secolului al XI-lea în șapte arhidiaconate, aceasta fiind mai degrabă o interpretare abuzivă a textului³⁶. Documentele de cancelarie indică existența arhidiaconatelor numai către sfârșitul veacului al XIII-lea, ceea ce vine să confirme că procesul structurii eclesiastice s-a realizat numai după impunerea structurii comitatelor în spațiul bănățean.

Nu există o consensualitate în scrisul istoric în privința momentului istoric în care regalitatea a creat comitatele bănățene. Iată bunăoară cazul comitatului Caraș, unde s-a susținut apariția acestuia imediat după anul 1008, existând și opinii pentru plasarea acestui moment în a doua jumătate a veacului al XII-lea sau chiar după invazia tătară de la 1241³⁷. Opinia noastră în această chestiune susținea o creațiune a acestei structuri administrative într-o perioadă anterioară mijlocului secolului al XII-lea³⁸. Arhidiaconatul de Caraș apare în documente numai în 1285, iar cel de Arad și Keve în anul 1288³⁹. Numai la începutul secolului al XIV-lea apar consemnate în acte arhidiaconatele de Timiș, la 1323, cel de Torontal la 1329 și Sebeș 1334⁴⁰. În momentul consemnării ei documentare în cadrul episcopiei Cenadului, la finele veacului al XIII-lea, instituția arhidiaconatului se bucura de prestigiu, privilegii și putere⁴¹. Ea a acumulat treptat această poziție în perioada veacului al XII-lea, încât în cursul veacului următor arhidiaconii s-au mutat în centrul episcopal, de unde își conducea districtele arhidiaconale. Ei au devenit membrii ai capitlurilor catedrale⁴². Structura episcopiei Cenadului a avut un număr de șapte districte arhidiaconale, despre care avem informații cu privire la numărul parohiilor și la funcția economică a acestora numai de la începutul secolului al XIV-lea. Arhidiaconatul Arad s-a constituit de o parte și de alta a Mureșului, în extremitatea estică a diocezei. A avut un număr de 44 de parohii consemnate în listele papale din 1333-1335, din care 17 se aflau la sud de Mureș⁴³. Dispunerea acestora în spațiul arhidiaconatului era inegală însă, majoritatea concentrându-se în zona câmpiei vestice a Mureșului. Dealtminteri, jumătatea de răsărit a comitatului Arad ocupa zona dealurilor Lipovei, la sud de Mureș, în timp ce Munții Zarandului închideau dinspre nord cursul Mureșului. Parohiile de la nord de Mureș erau grupate în cadrul arhidiaconatului de peste Mureș, ce nu face obiectul discuției noastre.

³⁵ Ortway, 1892, p.380

³⁶ Szentkláray, 1908, p.4; Ortway, 1892, p.380

³⁷ Györffy, 1987, III, p.471; Kristó, 1988, p.459-461

³⁸ Țicu, 1988, p.418

³⁹ Ortway, 1908, p.380-381; Györffy, I³, 1987, p. 170-171; III, 1987, p. 312

⁴⁰ Ortway, 1892, p.381-382; Bărány, 1848, p.404-409

⁴¹ Szentkláray, 1908, p. 7-8.

⁴² Koszta, 2000, p.51

⁴³ Györffy, I³, 1987, p.168

Conturul arhidiaconatului Cenadului se decupează pe spațiul nord vestic al comitatului, fiind delimitat la nord de râul Mureș spre vest de Tisa, în timp ce hotarul sudic și vestic se pliază pe cursul Arancăi. Parohiile de la *Szöreg* și *Kerekegyháza* delimitau hotarul nordic, pe Mureș, al arhidiaconatului, în timp limitele parohiilor de la Satu-Mare, Variaș, *Hegyesegyház*, situate la est de cursul râului Aranca jalonează hotarul estic. Parohia de la Akaács marchează extremitatea sudică a limitei arhidiaconatului de Cenad. Au fost inventariate un număr de 26 de parohii existente la momentul 1333-1335⁴⁴.

Arhidiaconatul Timișului, prin cele 84 de parohii dispuse într-un teritoriu nu foarte întins, a constituit de departe zona cu cea mai consistentă concentrare de așezări catolice din cuprinsul diocezei Cenadului. Limita nordică se afla pe cursurile pâraurilor Vinga și Șimand, care delimitau arhidiaconatul Timișului de cel de Arad. Râul Bârzava, ce constituia hotarul sudic, despărțea arhidiaconatul Timișului de cel al Carașului. Hotarul vestic era delimitat pe un traseu artificial prin câmpia bănațeană, de-a lungul căruia se jalonează parohiile Teremia Mare, Checea, Bobda, Ciacaș pe râul Timiș, Rudrue, Macedonia, Foeni, Giulvăz, Ivoda, Sânmartin, Pecica. Hotarul de răsărit se afla într-o zonă deluroasă și piemontană. Numărul mare al parohiilor a impus structurarea arhidiaconatului în trei decanate: de dincoace de Timiș, dintre cele două Timișuri și decanatul dintre Timiș și Bârzava. Informațiile din listele colecționarilor papali din anii 1333-1335 sunt utile în reconstituirea hotarelor acestor districte decanate ale arhidiaconatului Timișului. Un număr de 30 de parohii, situate aproape toate la nord de râul Bega, formau districtul de *dincoace de Timiș*. Râul Bega a fost consemnat în izvoarele medievale cu numele de Timișul Mic, ori numai Timiș. Parohiile din Beregsău, Besenova, Cioca lângă Timișoara, Gearmata și Pischeia în aceeași zonă, Jadani marceau hotarele decanatului. Decanatul dintre *cele două Timișuri* avea 26 de parohii și, după cum este numit în acte, el administra spațiul din râurile Timiș și Bega. Decanatul dintre Timiș și Bârzava avea 27 de parohii.

Arhidiaconatele de Caraș și Sebeș, ce mărgineau în sud arhidiaconatul Timișului, ocupau zona montană din sudul și estul Banatului. Pliat pe decupajul geografic al comitatului Caraș, arhidiaconatul omonim avea un număr restrâns de numai zece parohii. Acestea se grupau în zona de câmpie a Bârzavei la Denta și în centrele de putere locală de la Haram, vechea cetate a comitatului Caraș, Mezeusumlo și Ersmulov (Vârșeț), cetățile de la izvoarele Carașului (Krasso) și Ilidia.

Arhidiaconatul Sebeșului apare în listele colecționarilor papali la 1333-1334 cu doar șapte parohii, într-un spațiu foarte întins ceea ce reprezintă cea mai modestă structură arhidiaconală din cadrul diocezei Cenadului. Nu este greu de găsit o explicație pentru o astfel de situație, dacă se are în vedere situația etno-confesională a zonei, formate dintr-un bloc omogen românesc.

⁴⁴ Szentkláray, 1908, p.31-33; Juhász, 1930,p.272.

Arhidiaconatul de Keve este cunoscut din documentele veacului al XIII-lea, existența și jurisdicția acestuia fiind legate indiscutabil de cea a comitatului omonim⁴⁵. El nu se regăsește în actele din anii 1333-1335, parohiile din arhidiaconat regăsindu-se acum în arhidiaconatul Torontal. El a avut un număr restrâns de parohii, în reconstituirea cadrului geografic istoric al comitatului Keve propusă de Gy. Györffy regăsindu-se un număr de numai șase parohii⁴⁶ (Baka, Ittebe, Modos, Torac, Urhido, Zeli). Acestea se află înscrise în arhidiaconatul Torontal în listele collectorilor papali din anii 1333-1334. Arhidiaconatul Keve a fost desființat, parohiile acestuia contopindu-se până în 1329 în arhidiaconatul de Torontal, în parte, cât și în cel al Timișului⁴⁷. Din acest motiv în listele collectorilor papali în extremitatea sud-vestică a diocezei Cenadului, unde s-a aflat comitatul Keve, apare în anii 1333-1334 o structură arhidiaconală mai bine definită - arhidiaconatul Torontal. El este delimitat de apa râului Tisa la vest, de Dunăre la sud, în timp ce limita estică era închisă de arhidiaconatul de Caraș și Timiș, având hotare comune cu arhidiaconatul Cenadului la extremitatea de nord.

Structural episcopia Cenadului a avut, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, un număr de șapte districte arhidiaconale: Arhidiaconatul Arad, Cenad, de dincolo de Mureș, arhidiaconatul de Sebeș, Caraș, Timiș și Torontal. Situația statistică în aceeași perioadă înscrie un număr de 212 parohii care se concentrău într-o covârșitoare majoritate la sudul Mureșului, în zona diocezei de la nordul Mureșului se aflându-se doar arhidiaconatul de dincolo de Mureș cu un număr de 5 parohii și un număr restrâns din parohiile arhidiaconatului de Arad⁴⁸. Arhidiaconatul Timișului concentra un număr de 84 de parohii la momentul anilor 1333-1335, urmate de cel al Cenadului cu 40, Arad cu un număr de 45 parohii și Torontal cu 25 parohii și arhidiaconatele Carașului și Sebeșului cu cel mai mic număr de parohii 11 și respectiv șapte parohii⁴⁹. Această situație etno-confesională se va menține până în prima jumătate a veacului al XV-lea, când impactul cu puterea otomană stabilită pe linia Dunării va fi resimțit și în privința aspectului demografic și confesional din zonele de câmpie ale Banatului⁵⁰. Emigrația și colonizarea sârbească, pornită în cursul veacului al XIV-lea sub presiunea Imperiului Otoman, va fi un alt factor care va schimba aspectul etno-demografic și confesional al Banatului până în veacul al XV-lea. Restrângerea numărului parohiilor în cursul veacului al XV-lea s-a răsfrânt în mod direct și asupra situației diocezei Cenadului.

Ordinele călugărești apusene au constituit o componentă structurală a vieții religioase din Banat la începuturile Evului Mediu. Într-un spațiu de frontieră, situația în care se regăsește și provincia bănățeană începând din veacul

⁴⁵ Ortway, I, 18892, p.382-383?; Juhász, 1930,p.272

⁴⁶ Györffy, 1987, III, p.310

⁴⁷ Ortway, 1892, p.382-383; Szentkláray, 1908, p.40; Györffy, 1987, III, p.310

⁴⁸ Szentkláray, 1908, p.46

⁴⁹ Szentkláray, 1908, p.46; Ortway, 1892,p.

⁵⁰ Engel, 1996, p. 6

al XI-lea, ordinele monahale apusene au fost chemate să joace un rol de primă importanță în impunerea ordinii ecleziastice latine, pe de o parte, și de susținere a proiectelor politice de extindere către răsărit a frontierei regatului apostolic arpadian. Scrisoarea regelui Bela al IV-lea din noiembrie 1250 adresată papei definește limpede și sugestiv aceste obiective, atunci când spunea că dorește să întindă „*mlădițele credinței catolice de-a lungul Dunării până la Marea Constantinopolitană*”⁵¹.

Prezentarea sumară a ordinelor monastice latine este realizată în evoluția ei cronologică de la începutul veacului al XI-lea, odată cu organizarea celui dintâi așezământ benedictin la Cenad de către Gerard și până la limita cronologică superioară a perioadei pe care o discutăm. S-au transmis puține informații scrise despre începuturile organizării monastice în secolele XI-XII, iar arheologia medievală face abia acum primele cercetări sistematice în această direcție, încât reconstituirile propuse pe această temă, precum și atribuirea mănăstirilor unui ordin este o chestiune ce trebuia abordată cu multă prudență. Monahismul latin în secolele XI-XII își extinde dinspre vest către spațiul Dunării de jos apusene influența și structurile proprii, prin cele două mari ordine monastice ale vremii: ordinul benedictin și mai apoi prin cistercieni în veacul al XII-lea.

Benedictinii ajung la sfârșitul veacului al XI-lea la apogeul expansiunii lor teritoriale în spațiul european, având la acel moment nu mai puțin de 1184 de așezăminte⁵². Acest lucru a conferit abatelui de la Cluny aflat în fruntea ordinului „*statutul unui adevărat monarh*”, ale cărui frontiere ale regatului creștin se delimitau din Scoția până în Italia și din Portugalia până în Ungaria⁵³. S-a impus prin ei în Europa un ideal creștin, un model de organizare monastică și nu în ultimul rând, corespunzător idealului monastic s-au vehiculat structurile unitare ale unei arhitecturi ecleziastice. Benedictinii au jucat un rol important în răspândirea formelor arhitecturii romanice în Ungaria și Transilvania. Se cunosc puține urme ale arhitecturii benedictine din sec. XI-XII, ceea ce face dificilă o evaluare în această privință⁵⁴. Există mai multe informații despre arhitectura benedictină, despre caracteristicile regionale ale acesteia, despre centrele locale și influența acestora⁵⁵. Ordinul a fondat în Ungaria în veacul al XI-lea un număr de șase mănăstiri, între care și cea întemeiată de Gerard la Cenad și a ajuns să aibă ridicate 50 de mănăstiri numai în sudul regatului (*Délalföld*), care reprezentau circa 30% din totalul așezămintelor benedictine⁵⁶. Documentele aduc în conul de lumină mănăstirile bănățene la începutul veacului al XIII-lea, detașându-se limpede în această privință cursul inferior al văii Mureșului, prin numărul important de așezăminte. Se presupune că unele au fost fondate în

⁵¹ DIR, C, veac XI, XII, XIII, I, p. 346

⁵² Pacaut, Rossiaud, 1982, p. 80

⁵³ Pacaut, Rossiaud, 1982, p. 81

⁵⁴ Toth, 2001, p. 229 și urm.

⁵⁵ Marosi, 2001, p. 275

⁵⁶ Karácsony, 1906, p. 58-59; Koszta, 2000, p. 51

perioada de sfârșit al veacului al XI-lea, mult mai probabil însă că majoritatea au fost fondate la începutul veacului al XII-lea⁵⁷. Informațiile lacunare nu îngăduie o discuție punctuală și precisă în această privință. Perioada de avânt economic și expansiune pentru mănăstirile din valea Mureșului a fost veacul al XII-lea până la invazia tătară din 1241⁵⁸. Mănăstirea de la *Hudus* este atestată la 1233, cea la *Isou* la 1233, iar Bizere apare într-un act din 1183. Informații certe despre apartenența la ordinul benedictin există doar despre mănăstirile de la Bulci, Bizere, Eperjes și Szöreg, o bună parte aparținând unui ordin pe care nu-l cunoaștem⁵⁹. Aceeași incertitudine persistă, din cauza surselor lacunare, și în ceea ce privește fondatorul mănăstirilor benedictine din spațiul bănățean. Sfântul Gerard, întâi stătătorul diocezei Cenadului, călugăr benedictin el însuși, a întemeiat cea dintâi mănăstire benedictină la Cenad, imediat după 1030. Mănăstirea închinată *Fecioarei Maria* de la Cenad a fost ridicată cu sprijinul regalității, așa cum s-a întâmplat de altminteri pentru majoritatea așezămintelor benedictine din regatul arpadian. Fondarea mănăstirilor în veacul al XII-lea s-a datorat în bună parte și familiilor nobile puternice, care au avut domenii funciare importante în spațiul nordic al Banatului.

Mănăstirile aparținând neamurilor nobile au cunoscut o răspândire remarcabilă în secolele XII-XIII, spațiul bănățean integrându-se din această perspectivă pe o direcție a evoluției vieții monastice, ce a cuprins regatul arpadian încă din perioada secolelor XI-XII. Au fost identificate pentru această perioadă, la nivelul întregului Regat arpadian, un număr de 91 de mănăstiri familiale, adică ale unui clan ori neam nobil, de unde și consemnarea lor în documente drept *monasterium proprium*. Ele au fost fondate de 35 de familii nobile din cele 108 de familii nobile mai importante ale regatului, din care unele neamuri au avut două și chiar până la cinci mănăstiri familiale⁶⁰. Ele au fost fondate cu un scop pios, respectând prevederile canonice, printre care important era și acordul episcopului local, asigurându-li-se o donație importantă în bunuri și bani. Dreptul de înmormântare în biserică constituia unul din privilegiile fondatorului. *Mănăstirile familiale* constituiau în acest fel o necropolă comună pentru întregul neam nobil⁶¹. În rândul mănăstirilor familiale au fost înscrise, de Juhász bunăoară, așezămintele de la *Ajtonimonostur*, *Isou*, *Rohoncea*, *Chemenche*, *Pardani* și *Galad*. Nobilii din neamul Cenad au fondat *mănăstirile familiale* de la *Kanisa*, *Kemenche* și *Orozlanos*, aceasta din urmă fiind în același timp loc de înmormântare pentru întreg neamul.

Actul de partaj din 17 decembrie 1256 între nobilii de Cenad stipula hotărârea lor „să stăpânească împărțind în două părți egale mănăstirea Kanisa, cu satele ce țin de ea, precum și o altă mănăstire Kémenche, tot împreună cu toate folosințele sale.

⁵⁷ Koszta, 2000, p. 54

⁵⁸ Juhász, 1927, p. 6-7; Koszta, 2000, p. 54

⁵⁹ Juhász, 1927, p. 5-7

⁶⁰ Fügedi, 1991, p. 36-37

⁶¹ Fügedi, 1991, p. 55

Iar mănăstirea numită Orozlamus să fie *comună întregului lor neam*. Șocul tătar din 1241, care a dat o lovitură teribilă așezămintelor monastice din valea Mureșului, pe care mănăstirile mici „ale neamurilor” l-au resimțit cel mai greu, ale cărui efect asupra așezămintelor de la Cenad și a celui cistercian de la Igrîș nesunt cunoscute prin relatarea călugărului Rogerius. Revoltele cumanilor din 1288 au desăvârșit în această privință efectele șocului mongol, după care au supraviețuit doar mănăstirile mari de la Bizere, Bulci, Cenad⁶². Comerțul cu sare din Transilvania pe care-l derulau mănăstirile de pe valea Mureșului spre sudul regatului explică, pe de o parte numărul mare al așezămintelor monastice, fondarea de timpuriu a acestora la finele veacului al XI-lea în acest spațiu, același comerț cu sare reprezentând explicația stabilității lor economice până la mijlocul veacului al XIII-lea⁶³. Privilegiile regale acordate mănăstirii benedictine Bizere, cunoscute din anul 1183, căreia îi confereau dreptul să care sare pe Mureș, precum și cel din anul 1230 acordat mănăstirii cisterciene de la Igrîș oferă argumente solide în această privință. Privilegiul sării din anul 1235 confirmă o dată în plus importanța arterei văii Mureșului în comerțul cu sare pentru mănăstirile din Banat. În conexiune directă cu amplasarea mănăstirilor benedictine s-a remarcat deja dispunerea spațială a acestora în bazinele unor ape mari de la Dunăre, Mureș și Tisa. Benedictinii au ridicat o mănăstire pe cursul inferior al Timișului la Ittebe, printre puținele așezăminte din interiorul spațiului bănățean.

Cistercienii au adus o revigorare a vieții monastice a veacului al XII-lea, întemeiată pe organizare, revigorarea normelor benedictine, pe o împletire severă dar armonioasă a exercițiului spiritual cu munca fizică⁶⁴. Expansiunea ordinului de la Cîteaux spre Europa Centrală și orientală a avut conotații economice, numele lor fiind mereu asociat cu introducerea noilor tehnici agricole ori industriale, cu creșterea animalelor și comerțul medieval⁶⁵. Obiectivele acestui ordin reformativ al monahismului latin era prioritar spiritual iar cistercienii s-au implicat total, împletind cu fermitate pe cele spirituale și cele lumești⁶⁶. Mănăstirea Igrîș de pe malul Mureșului a fost fondată în anul 1179 de un grup de călugări cistercieni veniți de la Pontigny. Regele Andrei I și soția sa de origine franceză au sprijinit ridicarea așezământului de la Igrîș, într-o inițiativă mai amplă de susținere a ordinului în cadrul regatului, iar Igrîș a fost ales ca loc de veci pentru familia regală⁶⁷.

Veacul al XII-lea s-a derulat ca o perioadă de acumulări pentru mănăstirile benedictine și cea cisterciană din Valea Mureșului, până la șocul mongol din 1241. Dispariția Imperiului Bizantin de pe linia Dunării după 1185 a creat un vid de putere și a deschis o competiție între Regatul arpadian și

⁶² Koszta, 2000, p. 54

⁶³ Koszta, 2000, p. 55

⁶⁴ Pacaut, Rossiaud, 1982, p. 85-87

⁶⁵ Duzinchevici, 1928, p. 126; Turcuș, 2001, p. 253

⁶⁶ Turcuș, 2001, p. 253

⁶⁷ Karácsy, 1906, p. 59; KMTL, p. 59

Imperiul româno-bulgar, la începutul secolului al XIII-lea, în care curia papală de la Roma a fost atrasă de cei doi competitori politici. Expansiunea pe linia Dunării a regelui Bela al IV-lea a fost susținută de ordinul nou apărut al dominicanilor la începutul veacului al XIII-lea.

Ordinul dominican și cel al franciscanilor, cunoscute în abordările eclesiologice ca ordine medicante, sunt expresia transformărilor suferite de monahismul occidental la începutul secolului al XIII-lea, pe de o parte cât și în egală măsură expresia revigorării și reluării pe o scară mai amplă a doctrinei misionare a bisericii romane asumată activ din acel moment⁶⁸.

Ordinul dominican (Ordo fratrum Praedicatorum) ajunge în spațiul regatului arpadian în scurtă vreme după constituirea sa în anul 1216 cu misiunea de a lupta împotriva ereziilor ce bântuiau zona de sud a Franței. Au ridicat la Ersomlio (Vârșeț) în spațiul piemontan al Banatului, încă în primul val, înaintea invaziei tătare din 1241, un așezământ monahal. Se cunosc puține informații despre mănăstirea dominicană de la Vârșeț din veacul al XIII-lea⁶⁹. Apariția așezământului dominican în spațiul sud bănățean, printre foarte puținele mănăstiri latine, alături de cea benedictină de la Ittebe, în veacul al XIII-lea își găsește explicația în politica misionară spre sud și sud-est promovată de regele Bela al IV-lea. Prezența dominicanilor la Severin, la scurt timp după constituirea Banatului de Severin în 1233, se lega fără îndoială de misiunea lor de convertire a populației. Terenul de misiune dominicană se afla atât în interiorul regatului, în regiunile de frontieră, cum era și spațiul bănățean dar și în rândul unor populații păgâne ori în lupta împotriva ereziei bogomile⁷⁰. În cursul veacului al XIV-lea dominicanii aveau un așezământ la Timișoara.

Ordinul franciscan, *Ordo fratrum minorum* primește confirmarea papală în anul 1223 într-o perioadă apropiată de cea a creării ordinului dominican în anul 1216, amândouă fiind expresia mișcării de reformă a monahismului latin de la începutul veacului al XIII-lea. Aprobând crearea acestor ordine medicante scaunul pontifical de la Roma răspundea noilor provocări legate de asistența socială a săracilor, bolnavilor ori pelegrinilor, pe de o parte, cât a încercării de elaborare a unui program spiritual menit să contracareze focarele de erezie cu care se confrunta⁷¹. Bucurându-se de protecția casei regale în vremea lui Bela al IV-lea ei și-au organizat într-un timp scurt un număr de 25 de conventuri⁷². Regii angevini Carol Robert și Ludovic I au sprijinit cu generozitate ordinul, care a ridicat în vremea lui Ludovic nu mai puțin de 20 de mănăstiri în Bosnia, Banatul de Severin și Mačva⁷³. Dealtminteri, ordinul și-a organizat *provincia Bosnia*, din care făcea parte și Banatul având ca principala misiune lupta împotriva ereziei bogomile și convertirea populației ortodoxe românești din

⁶⁸ Turcuș, 2001, p.281-282.

⁶⁹ Györffy III, 1987, p. 493

⁷⁰ Karácsony, 1906, p. 62; KMTL, p. 171-172; Turcuș, 2001, p. 284-289

⁷¹ Achim, 1996, p. 397; Turcuș, 2001, p. 277-278

⁷² KMTL, p. 218

⁷³ KMTL, p. 218; Achim, 1996, p. 396-399; Dujčev, 1965, p. 405

această zonă. Documentele menționează, după anul 1366, în răsăritul Banatului, opt sedii franciscane la Severin, Orșova, Caransebeș, Chery, Cuiești (Bocșa), Armeniș, Haram și Cuvin, din care jumătate au fost create cu sprijinul nemijlocit al regelui Ludovic I⁷⁴. Conflictele cu turcii în veacul al XV-lea au afectat sediile franciscanilor observanți, astfel încât ei solicită papei Eugeniu IV, într-un document din 7 decembrie 1437, să ridice șapte mănăstiri locale în locul celor 16 biserici arse de turci⁷⁵. Ordinul a instituit *grupa terțiară*, adică o confraternitate, unde aveau acces laici ce au îmbrățișat spiritual și normele de viață ale ordinului promovate de ordinul franciscan. Printre cei dintâi membri terțieri au fost înscrși regele Bela al IV-lea și soția sa. Nobili români din districtul Sebeșului, Iacob de Măcicaș și soția sa, Ioan de Mâtnic și soția precum și Mihai de Mâtnic⁷⁶ au devenit membri ai ordinului minorit în cursul veacului al XV-lea.

Regele Bela al IV-lea a fondat o mănăstire de *pustnici augustini*, cunoscută dintr-un act din 1271, la Mezensumlov (Șemlacu Mare) pe valea Bârzavei. Ea se înscrie în rândul ordinelor sihastrice⁷⁷. Ordinul a suferit o mutație statutară în anul 1256 devenind un ordin medicant, astfel încât așezământul de la Mezensumlov și Soimoș poate fi încă încadrate alături de dominicani și franciscani, în rândul ordinelor medicante. Călugării augustini n-au îmbrățișat însă de la franciscani conduita severă și ascetică.

5. Biserica răsăriteană

Problema existenței structurilor eclesiastice bizantine în Banat, în cursul secolelor XI-XII, se regăsește mereu în discursul istoriografic din ultima jumătate de veac consacrat provinciei sau poate fi întâlnită în abordări eclesiologice la nivelul regatului arpadian maghiar ori în cele privitoare la zona Dunării de Jos, în perioada menționată mai sus⁷⁸. Este evident faptul că nu poate fi vorba de o ordine canonică răsăriteană aici, la Dunărea de jos apuseană, în absența structurii de putere politică care să o preceadă, căci, mai mult decât oricând, acum la începuturile Evului Mediu, orice creație religioasă era în strânsă legătură cu o structură politică⁷⁹.

Politica ofensivă a împăratului bizantin Vasile al II-lea (976-1025) a adus în anul 1018 frontiera nordică a imperiului pe linia Dunării, odată cu crearea *themei* bizantine *Paradunavon*. Actele împăratului Vasile al II-lea din anii 1019-1020, ce au avut menirea de a reglementa situația administrativă și canonică a arhiepiscopiei de Ohrida care îngloba de fapt teritoriul fostei patriarhii bulgare din vremea țarului Samel, aduc lumini și asupra structurilor eclesiastice din

⁷⁴ KMTL, p. 219; Karácsony, 1906, p. 67; Achim, 1996, a, p. 43; Dujčev, 1965, p. 413-415

⁷⁵ Lukcsics, II, 1938, p. 155.

⁷⁶ KMTL, p.219.; Gross, 1996,p.7-10.

⁷⁷ Koszta, 2000, p.68.

⁷⁸ Gyöni, 1947, p. 42-45; Gyöni, 1948, p. 148-159; Moravcsik, 1967, p. 246-250; Moravcsik, 1970, p.116,122.; Báan, 1997, p. 67-73; Báan, 1999, p. 45-53; Madgearu, 2001, p. 14-21

⁷⁹ N. Iorga, 1984, p. 95

spațiul bănățean⁸⁰. Actele imperiului bizantin au fost emise cu un scop precis la cererea arhiepiscopului Ioan și ele conțin informații cu privire la episcopiile sufragane și la „castrele” aparținătoare acestora⁸¹. Diploma din 1019 a consemnat pe frontiera dunăreană episcopia de la Branicevo cu „castrele” episcopale la Morava, Semendria, Gročka, *Tivisco* și *Brodskepolje*⁸², urmată de episcopia de Belgrad cu „castre” la Gradac, lângă Valjevo și Bela Crkva⁸³. A doua chartă a împăratului bizantin din 1020 a consemnat în zona dunăreană și episcopia de Vidin între cele 30 de dioceze ce formau spațiul administrativ și canonic al arhiepiscopiei de Ohrida⁸⁴.

Integrarea Banatului în structurile canonice și administrative ale arhiepiscopiei de Ohrida, în mod global ori numai formal, la începuturile veacului al XI-lea, a fost mult discutată în istoriografie, pornind de la informațiile izvoarelor diplomatice bizantine amintite mai sus. Identificarea „castrului” episcopal *Dibiscos* a suscitat opinii diverse, fiind plasat, de obicei la Jupa, anticul *Tibiscum*⁸⁵ dar și la Timișoara⁸⁶. Istoricul maghiar Mathias Gyöni, cel ce a abordat în mod special localizarea acestuia a adus argumente filologice și istorice din cronici mai târzii din secolul al XV-lea, pentru localizarea sa la Kovin, la vărsarea Timișului în Dunăre⁸⁷. Opinia sa a fost recent reluată și susținută în istoriografia română de Al. Madgearu⁸⁸. Desigur absența oricărei dovezi arheologice despre o locuire în secolele X-XII la Jupa, după mai bine de patru decenii de cercetări, constituie un argument dificil de înlăturat într-o pledoarie de localizare aici, în anticul *Tibiscum*, a unui centru episcopal în secolul al XI-lea. Amplasarea „castrului” episcopal Bela Târkva, din episcopia de Belgrad, în sudul Banatului am susținut-o cu ceva vreme în urmă, pornind de la sugestia întâlnită la Gyöni, pe de o parte și susținută de argumente arheologice⁸⁹. O privire atentă asupra spațiului geografic al episcopiei Belgradului în veacul al XI-lea, unde prezența bizantină a fost importantă și consistentă, sugerează că jurisdicția acesteia se întindea înspre sud, pe valea Savei, unde era de altminteri și celălalt centru episcopal Bela Crkva la nord-vest de Valjevo⁹⁰.

Deciziile luate de împăratul bizantin Vasile al II-lea în domeniul eclesial au vizat o schimbare de statut a patriarhiei bulgare de la Ohrida într-o arhiepiscopie dar, în același timp, ele confirmau structuri eclesiale mai vechi

⁸⁰ Gyöni, 1947, p. 49

⁸¹ Madgearu, 2001, p. 14-15

⁸² Gyöni, 1948, p. 148-149

⁸³ Gyöni, 1948, p. 151

⁸⁴ Gyöni, 1948, p. 152

⁸⁵ Moravcsik, 1970, p. 110; Theodorescu, 1974, p. 77; Teicu, 1998, p. 460

⁸⁶ Suciu, 1977, p. 39-41; Suciu, Constantinescu I, 1981, , p. 21; Iambor, 1980, p. 167-168

⁸⁷ Gyöni, 1967, p. 45-49

⁸⁸ Madgearu, 2001, p. 19

⁸⁹ Teicu, 1998, p. 460; Gyöni, 1948, p. 151, (Bela Crkva-Palanka)

⁹⁰ Wasilewski, 1964, p. 465 și urm; Popović, 1991, p. 171-182; Popović – Ivanisević, 1988, p. 126 și urm; Popović, 1991, p. 170-183

din veacul al X-lea, din vremea țarului Samuel⁹¹. Influența ecleziastică a centrelor episcopale de la Vidin și Branicevo la nordul Dunării s-a exercitat așadar încă de la finele veacului al X-lea și la începutul veacului al XI-lea.

O mărturie din *Legenda Sfântului Gerard* vine să confirme mai vechile legături existente între episcopatul din Vidin și ducatul lui Ahtum. Principele bănățean, cu nume turanic sau poate bulgăresc, „care fusese botezat după credința grecească în cetatea Vidinului” a zidit o mănăstire închinată Sfântului Ioan Botezătorul „unde erau călugări greci, care făceau slujbă după rânduiala și obiceiurile lor”⁹². Mărturia din cronica latină despre călugării greci a fost discutată și adoptată în favoarea prezenței, de fapt, a unor călugări bulgari, fără a constitui însă un argument solid despre exercitarea unei jurisdicții efective a episcopiei Vidinului asupra Banatului la finele veacului al X-lea și la începutul veacului al XI-lea⁹³. Mărturiile bizantine și latine invocate mai sus despre legăturile feudalilor din Banat cu biserica bulgară se circumscriu într-un fenomen istoric mai amplu, ce a avut loc în cursul veacului al X-lea, când liturghia slavă și mai apoi limba slavă au fost adoptate pe o scară generală în lumea românească.⁹⁴ Impunerea liturghiei slave în veacul al X-lea a fost susținută prin influența Imperiului Bulgar la nordul Dunării, pe de o parte, și în egală măsură prin existența unei aristocrații slave care a coabitat cu populația romanică și pentru care această limbă era încă limba vie⁹⁵.

Problema structurilor bisericii răsăritene în secolele XI-XII în spațiul de care ne ocupăm nu poate fi abordată decât în contextul general al relațiilor bizantino-maghiare, când cele două state ajung să aibă o frontieră comună, iar în timpul dinastiei comnenilor s-au înfiripat chiar proiecte de uniune dinastică între cele două state⁹⁶. Influența Bizanțului a fost mai intensă în regiunea sudică și sud-estică a regatului, unde populația era majoritar ortodoxă. Episcopiile de la Branicevo, Belgrad și *Sirmium* din vremea împăratului Vasile al II-lea au continuat să funcționeze până către mijlocul secolului al XIII-lea⁹⁷. Dealtminteri a fost pusă în discuție o origine bizantină a arhiepiscopiei de Kalocsa, a două arhidieceză a Ungariei creată în anul 1009⁹⁸.

Problema mănăstirilor orientale din Banat

Abordarea acestei chestiuni comportă două planuri distincte. Cel dintâi aspect se oprește asupra începuturilor monahismului oriental din sec. XI-XIII în timp ce interfața acestuia s-a axat îndelung asupra organizării monahale de la finele sec. al XIV-lea și din cursul sec. al XV-lea. Istoriografia multiculturală, ce a abordat aceste chestiuni legate de istoria ecleziastică a Banatului, reflectă fidel

⁹¹ Gyöni, 1947, p. 45

⁹² Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 47; SRH, II, 1938, p. 493

⁹³ Madgearu, 2001, p. 16-17

⁹⁴ Panaitescu, 1994, p. 49

⁹⁵ Panaitescu, 1994, p. 49-50; Panaitescu, 2000, p. 172-173, problema slavonismului cultural la români

⁹⁶ Moravcsik, 1967, p. 314-315, 319

⁹⁷ Moravcsik, 1967, p. 62

⁹⁸ Báan, 1997, p. 70-71

ampluarea spațiului consacrat în discursul istoriografic celor două planuri semnalate mai sus.

Începuturile monahismului oriental în Banat se regăsesc în cursul veacului al X-lea când acest spațiu a făcut parte din structurile Patriarhiei bulgare cu sediul la Ohrida, transformată și reorganizată de împăratul bizantin Vasile al II-lea în anii 1019-1020 într-o arhiepiscopie autocefală în cadrul Patriarhiei ecumenice de la Constantinopol. Mănăstirea fondată de Ahtum la Cenad, pe malul Mureșului, apare în lumina documentelor de la începutul veacului al XI-lea. *Legenda Sancti Gerhardi* a fixat momentul zidirii mănăstirii *Sfântului Ioan Botezătorul* după creștinarea lui Ahtum la Vidin („*construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore beati Johannis Baptiste ... cum monachis Grecis, iuxto ordinum et ritum ipsorum*”)⁹⁹. Aceeași sursă precizează că în vremea de la începutul secolului al XI-lea aceasta era singura mănăstire din întreaga provincie iar Ahtum fondatorul acesteia a închinat o treime din cetatea de la Mureș pentru întreținerea mănăstirii *Sfântul Ioan Botezătorul*. Călugării „greci” au fost mutați din cetatea de pe malul Mureșului, după înfrângerea lui Ahtum, în mănăstirea ridicată pentru ei la Orozlanos. „*monasterium in honore beati Georgi martiris edificabat...Grecum abatem cum monachis suis transtulit in Orozlanos*”¹⁰⁰. Documentele de cancelarie ori cele arheologice nu aduc informații explicite despre existența altor mănăstiri orientale în spațiul dintre Dunăre, Tisa și Mureș în cursul secolelor al XI-lea și al XII-lea. Sigur s-au făcut supoziții privind originea orientală a unor mănăstiri în contextul în care în dioceza Cenadului apar consemnate în acte un număr de 12 mănăstiri, desprea căror apartenență la un ordin nu există precizări¹⁰¹. Cele două mănăstiri răsăritene din Banat se înscriu în rândul celor șapte așezăminte bazilite cunoscute în cadrul Arhiepiscopiei de Kalocsa.

Mănăstirea de la Szöreg, a cărei apartenență la un ordin nu o cunoaștem, s-a presupus că a fost inițial o mănăstire bazilită¹⁰². Mănăstirea Galad, al cărei nume se află într-o puternică rezonanță cu numele ducelui Glad, ar putea fi înscrisă în rândul mănăstirilor grecești din veacul al XI-lea¹⁰³. Apariția mănăstirilor aparținând creștinismului răsăritean, organizate după *regula Sfântului Vasile* de unde și numirea lor de *mănăstiri bazilite*, este firească într-o zonă în care biserica răsăriteană exercita o influență efectivă în cursul secolelor al XI-lea și al XII-lea prin structuri proprii. Izvoarele bizantine dovedesc existența unei structuri ecleziastice de rang superior intitulată „*mitropolia Turcia*” în Regatul arpadian din secolul al XI-lea și până către finele veacului al XII-lea¹⁰⁴. Această structură metropolitană, atestată din 1028, s-a aflat sub jurisdicția Patriarhiei din Constantinopol. Discutând recent aspecte ale

⁹⁹ SRH, II, p. 490

¹⁰⁰ SRH, II, p.493

¹⁰¹ Juhász, 1927, p.165

¹⁰² Juhász, 1927, p.22; Koszta, 2000, p.70

¹⁰³ Juhász, 1927, p.22-23 ;

¹⁰⁴ Baán, 1999, p.45-46 ; idem 1997, p.67; Oikomonides, 1971, p.529, 531.

organizării bisericii bizantine în Ungaria în veacul al XI-lea, istoricul István Baán aduce în atenție o posibilă origine bizantină a celei de a doua arhidiocese catolice a regatului, a arhiepiscopiei de la Kalocsa¹⁰⁵

Biserica răsăriteană bizantină a exercitat o influență bine recunoscută în Regatul arpadian în cursul secolelor XI-XII, când și relațiile politice între regii arpadieni și împăratul ortodox de la Constantinopol au cunoscut momente de mare apropiere¹⁰⁶. Momentul de vârf al acestor relații s-a consumat în vremea dinastiei Comnenilor când regele Bela al III-lea (1172-1196) a fost extrem de aproape de tronul imperiului, ulterior intrând în relații matrimoniale prin căsătoria fiicei sale Margareta cu Isac al II-lea Angelor (1185-1195)¹⁰⁷. Politica confesională a regilor arpadieni în cursul veacurilor XI-XII a fost o politică de înțelegere și toleranță în care Biserica răsăriteană și monahismul bizantin s-au putut dezvolta nestingherite, ceea ce și explică de altminteri numărul extrem de generos de mănăstiri „grecești”, de circa 400, estimat la nivelul Regatului arpadian¹⁰⁸. Perioada de sfârșit a veacului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea, cu cele două momente cheie anul 1185 și anul 1204, vor marca prăbușirea dramatică a Imperiului bizantin de pe linia Dunării, culminând cu cucerirea Constantinopolului și instituirea aici a Imperiului latin din anul 1204¹⁰⁹. Schimbările survenite în peisajul geopolitic al Dunării de Jos la începutul veacului al XIII-lea au determinat modificări radicale și în planul structurilor ecleziastice ale zonei, prin apariția bisericilor „naționale” la sârbi și bulgari, pe de o parte, cât și prin noua politică a bisericii latine de a atrage sub obediența Romei, prin unire, vechile structuri ale bisericii bizantine¹¹⁰.

Structurile ecleziastice bizantine din regatul maghiar, semnalate în documentele din prima jumătate a secolului al XIII-lea, s-au găsit brusc rupte de suportul administrativ care putea să întrețină atât lăcașurile de cult cât și structurile ecleziastice episcopale.

Dintr-un act din 16 aprilie 1204 transpare cu evidență starea de abandonare în care se găseau mănăstirile „grecești” cât și tendința de subordonare a acestora bisericii romane dintr-un act din 16 aprilie 1204. Scrisoarea papei Inocenția din aprilie 1204 aduce în discuție propunerea făcută de regele maghiar Emeric de a „înființa un episcopat din sânul acelorași <Greci> care să ne fie supus nemijlocit nouă sau să fie așezați în acele <biserici> abați ori prepoziți latini”¹¹¹. Este vorba de unul din stareții mănăstirilor grecești despre care regele Emeric îl influența pe papă că „*unele biserici ale monahilor greci aflătoare în Regatul Ungariei se ruinează de tot prin lipsa de grijă a episcopilor*

¹⁰⁵ Baán, 1997, p. 71-72

¹⁰⁶ Moravcsik, 1970, p. 306-308

¹⁰⁷ Moravcsik, 1967, p.316-318; Tăutu, 1956, p. 51; Ostrogorski, 1956, p. 411; Laurent, 1941, p. 111-113

¹⁰⁸ Moravcsik, 1970, p.114; Papacostea, 1993, p.70; Tăutu, 1965, p.43 și urm.

¹⁰⁹ Papacostea, 1993, p. 71-72

¹¹⁰ Achim, 2002, p. 118-119; Papacostea, 1998, p. 81; Turcuș, 2001, p.150-153; Laurent, 1941, p. 109

¹¹¹ DIR, C, XI, XII, XIII, p. 28

dioczei și din pricina acelor greci”¹¹² Scaunul papal, după conciliul din 1215 de la Lateran, a dus o politică consecventă de refacere a bisericii creștine prin atragerea și unirea episcopatelor grecești din această zonă a Europei răsăritene.

Scrisoarea papală din 21 martie 1232, adresată episcopului de Cenad, este relevantă în această privință. Curia papală impune o reglementare fermă a statutului episcopiilor bulgare de la Belgrad și Branicevo, cerându-i episcopului de Cenad „*să înduplece pe sus zișii episcopi, ca, revenind la unitatea bisericii romane să i se supună și să se îndrepte spre ea cu ascultare. Dacă înștiințați astfel, n-ar voi, totuși să asculte să supui episcopatul lor ... episcopului de Sirnium*”¹¹³. În aceste condiții de evoluții politice și confesionale de la începutul secolului al XIII-lea, rupte de suportul instituțional și material pe care Imperiul bizantin l-ar fi putut oferi și care n-a putut fi preluat, se pare, de către structurile românești din Banat, mănăstirile „grecești” au fost treptat asimilate de către cele latine aflate sub obediența Romei.

Dispariția vechilor mănăstiri basilite n-a însemnat încetarea activității monahale de tradiție răsăriteană în spațiul dintre Mureș și Dunăre, în rândul populației românești. Existența unor sihăstirii este sugerată de toponimie și de amenajările creștine cu caracter rupestre de la Ilidia și Coronini¹¹⁴. Scrierile lui Bartolomeu de Alvena, călugărul franciscan ce a condus vicariatul Bosniei confirmă faptul că ținta predilectă a acțiunilor misionare ale franciscanilor o reprezentau călugăriile ortodocși ce acționau în rândul populației românești și slave din această zonă¹¹⁵. Știri sigure despre ridicarea unor mănăstiri la fruntariile estice ale Banatului se regăsesc în izvoare din ultimul sfert al veacului al XIV-lea.

Biserica mănăstirii Vodița I din valea Dunării, din apropierea Orșovei, zidită de călugărul sârb Nicodim, cândva la 1371-1373, cu sprijinul domnului Țării Românești, și refăcută cu un plan triconc complex la 1390-1400 reprezintă un reper ferm în organizarea vieții monahale din lumea feudală românească. Activitatea lui Nicodim desfășurată timp de aproape trei decenii în spațiile de la fruntariile Banatului, marchează în fapt, după opinia lui Panaitescu, ce o împărtășim întru totul, sfârșitul evoluției unui proces istoric de organizare a vieții monahale în spațiul învecinat al Țării Românești.¹¹⁶

Mănăstirile ortodoxe din Banat au constituit un subiect sensibil în discursul istoriografiei bănățene. El se regăsește încă de la începutul secolului trecut în preocupările istoriografiei sârbești, reluat periodic până în momentul actual și preluat mai recent în abordările scrisului istoric românesc. Mănăstirile bănățene au fost un obiect de partaj judiciar derulat între anii 1907-1914 între biserica ortodoxă sârbă și cea românească ca urmare a separației ierarhice

¹¹² DIR, C, XI, XII, XIII, p. 28

¹¹³ DIR, C, XI, XII, XIII, I, p. 256

¹¹⁴ Iorga, 1931, p. 3-4; Rusu, 2000, p. 22

¹¹⁵ Papacostea, 1988, p. 210-216

¹¹⁶ Panaitescu, 2000, p. 314-315; Păcurariu, 1991, p. 301

petrecute la 1865¹¹⁷. Tendința de a revendica în folosul bisericii ortodoxe sârbe toate mănăstirile existente cât și cele dispărute a marcat fără doar și poate discursul istoriografic. Includerea într-un repertoriu al mănăstirilor sârbești a monumentelor de la Vodița, Tismana, Cozia din spațiul Țării Românești și a celei de la Prislop din Ardeal ilustrează exagerările la care se poate ajunge uneori în scrisul istoric¹¹⁸.

Abordările de până acum au eludat discutarea unor chestiuni esențiale, după opinia mea, legate de momentul cronologic al apariției mănăstirilor, de starea etno-demografică a spațiului bănățean la momentul zidirii acestor mănăstiri, problema ctitorului care le-a fondat și le-ar fi putut ajuta să existe și nu în ultimul rând trebuie răspuns la întrebarea dacă putem discuta o conotație etnică fermă a mănăstirilor bănățene, încă din momentul zidirii lor în secolele XIV-XV.

Documentele scrise aduc puțină și slabă lumină cu privire la începutul mănăstirilor ortodoxe din Banat. Arheologia medievală este singura în măsură să ofere repere în această privință, iar cercetările arheologice la monumente sunt abia la început și se derulează, uneori, cu mare dificultate. Întreaga cronologie de început a așezămintelor s-a discutat în arheologie numai pe baza tradiției păstrate în mănăstiri la finele veacului al XVIII-lea. Conscriptia mănăstirilor bănățene făcută în anul 1775 de autoritățile austriece solicita, între altele, precizări privind anul întemeierii. Conform acestui act mănăstirea Voilovița ar fi fost întemeiată în secolul al XIV-lea, mănăstirea Hodoș în vremea lui Sigismund de Luxemburg, toate celelalte mănăstiri (Bezdin, Sângeorge, Partoș, Șemlac, Mesici, Baziaș, Zlatița și Cusici) fiind ridicate în anul 1623¹¹⁹. Marea majoritate a monumentelor existente au fost atribuite perioadei de început a veacului al XVI-lea ori sfârșitului veacului al XV-lea. Se regăsesc în acest interval cronologic bisericile mănăstirilor de la Bezdin (1539), Sângeorge (1488, 1503), Voilovița (1526), Mesici (1493-1502), Partoș (1503), doar mănăstirea Baziaș și Șemlac fiind încadrate în veacul al XV-lea. Situația devine încă mai complexă dacă luăm în discuție un grup de circa 12 monumente cunoscute exclusiv din sursele otomane din anii 1554-1579 dar care evident au începuturi mai timpurii, cel puțin în primii ani ai secolului al XVI-lea dacă nu într-o perioadă anterioară din sec. XV.

Dezbateri în această chestiune se pot face pe baza planului, a arhitecturii monumentului și a informațiilor oferite de arheologie la monumentele de la Cusici, Zlatița, Baziaș și Sirinia și de la Șemlacu Mic. Deși n-au oferit o documentație consistentă și cu repere ferme cu privire la monumente și informațiile arheologice despre bisericile mănăstirilor de la Cusici, Zlatița, Sirinia, Șemlacu Mic și Baziaș pledează pentru o încadrare cronologică a

¹¹⁷ Meteș, 1936, p. 230-232

¹¹⁸ Petković, 1950, p. 112, 324, 341

¹¹⁹ Suciu, Constantinescu, 1980, p. 344

acestora în prima jumătate a veacului al XV-lea¹²⁰. Existența unor similitudini între planul bisericii Vodița II, ridicată în jurul anului 1400 sau poate chiar mai devreme și cel al bisericilor mănăstirilor Cusici, Baziaș, Sirinia și Mraconia ceea dovedește sigur o înrâurire tipologică și o apropiere cronologică între momentul fondării acestor mănăstiri.

Drumul „triconcului sârbesc” către lumea românească de la nordul Dunării a străbătut în siguranță sudul Banatului Montan. Apariția acestor mănăstiri în prima jumătate a veacului al XV-lea, în sudul Banatului, un spațiu de frontieră prin excelență, nu credem că este deloc întâmplătoare. Epoca lui Sigismund de Luxemburg a marcat pe de o parte o afirmare a elitelor românești în lupta militară antiotomană, ce va culmina cu diploma de recunoaștere a privilegiilor celor opt districte românești în anul 1457, în același timp epoca lui Sigismund fiind reflexul unei stări de toleranță confesională față de ortodoxie. Conciliul de la Ferara din 1437 prin care se încerca o apropiere în vederea unirii celor două biserici sub obidiența Romei, reprezintă un moment care nu a rămas fără urmări în istoria românilor ortodocși din Banat¹²¹.

Documentele privilegiale obținute de mănăstirea *Sfântul Antonie*, de la Vodița, între anii 1418 și 1444 de la Sigismund de Luxemburg și mai apoi de la Iancu de Hunedoara, afirmă o cale de a înțelege felul în care erau percepute mănăstirile ortodoxe la nivelul elitelor catolice ale regatului și a modului în care ele au putut să apară în lumea românească din Banat la începutul secolului XV. Actul din 28 octombrie 1429 garanta mănăstirii *Sfântul Antonie* de la Vodița și celei de la Tismana moșiile și bunurile: „*să le fie slobode și satele și toate hotarele ce au și viile și morile și nucii și livezile...și pescăriile și vârtejurile ce au la Dunăre, toate să fie slobode cum au fost și mai întâi*”¹²². Ceea ce este remarcabil este faptul că actul sus menționat garanta libertatea de credință și de mișcare în negoț a călugărilor ortodocși: „*frații din ordinul lor, pe care i-am luat să-i păzim și să-i apărăm, pentru slujba și dreapta lor credință cu care ne slujesc...și ei să rămână în credința lor și să păstreze și legea lor în bisericile lor și să nu aibă voie nimeni și să-i prigonească sau să-i tulbure pentru legea lor pentru care le-am dat credința mea și a întregii Țări Ungurești*”¹²³. Scrisoarea privilegială din 20 septembrie 1444 dată la Orșova de Iancu de Hunedoara confirmă privilegiile mai vechi, menționând explicit cele 27 de sate ale mănăstirii Vodița. Actul întărește, în final, libertatea de credință de care se bucurau. Nimic nu ne împiedică să vedem aici aceeași atitudine tolerantă a regelui Sigismund de Luxemburg și a urmașilor acestuia în privința mănăstirilor bănățene, ridicate începând cu prima jumătate a secolului al XV-lea în mediul românesc din sudul Banatului și în centrul districtelor românești din Clisura Dunării.

¹²⁰ Țicu, 2003, p. 126-133

¹²¹ Achim, 2000, p.154-155; Rusu, 1999, p. 80-81

¹²² DRH, D, I, 1977, p.211

¹²³ DRH, D, I, p.212; 386

Bisericile cu plan triconc de la mănăstirile Baziaș, Sirinia și Vodița din Clisura Dunării, cât și cea a mănăstirii Cusici din Valea Nerei se integrează într-un lot de monumente ale cărei origini și legături culturale trebuie căutate în arta sârbească a veacului al XIV-lea ce a înflorit în Valea Moraviei. Influențele școlii morave de arhitectură de la finele veacului al XIV-lea asupra arhitecturii eclesiastice românești, prin momentele de la Tismana și Cozia a fost unanim acceptată în discursul istoriografiei române¹²⁴. Analogiile pentru bisericile cu plan triconc din spațiul Banatului cât și pentru bisericile cu transept de la Șemlacul Mic, Mesici și Zlatița denotă evidente legături culturale cu lumea sârbească, cu călugări-constructori veniți din valea Moravei, ori care cunoșteau foarte bine realizările artistice sârbești. Introducerea bisericii cu plan triconc în strânsă legătură cu tradiția muntelui Athos și totodată cu normele de viață monahală și spirit isihast, venite din același centru sacru al ortodoxiei care-l reprezenta Athosul, sunt toate în strânsă legătură cu activitatea călugărului Nicodim¹²⁵. Activitatea de ctitor de mănăstiri a lui Nicodim, în ultimele trei decenii ale veacului al XIV-lea, poate fi urmărit de la Vodița și Tismana și până în Hațeg unde a întemeiat spre sfârșitul vieții mănăstirea de la Prislop¹²⁶.

Dealtminteri pictura unor momente hațegane din veacul al XIV-lea de la Strei și SântăMărie Orlea, bunăoară, denotă puternice legături culturale ale zonei învecinate a Banatului cu pictura sârbească¹²⁷. Nicodim a ajuns la nordul Dunării venind din regiunea Crainei la puțină vreme după conflictul din anii 1365-1369 pentru ocuparea Vidinului de către Ludovic I, conflict ce a îmbrăcat și un caracter confesional. Activitatea sa misionară de întărire a ortodoxiei, poate fi privită și prin prisma conflictului confesional cu puterea catolică a regatului angevin maghiar¹²⁸.

Problema ctitoriei mănăstirilor ortodoxe din Banat a fost pusă de obicei până acum doar în termenii tradiției istorice, eludându-se în evaluarea istoriografică starea etno-demografică a provinciei cât și stăpânirile românești de sate și moșii în zona de sud a Banatului, unde au apărut mănăstiri după anul 1400. Ștefan Meteș a remarcat de altfel cu mulți ani în urmă termenii distorsionați în care a fost abordată problema în istoriografia sârbă, și care nu s-au schimbat principial până acum. El constata că „nu cunoaștem întemeietorii celor mai multe mănăstiri din Banat. Sârbii bazați pe tradiție și documente din vremi mai noi, făurite cu interese vădite, au început să strecoare în toate părțile părerea că toate mănăstirile bănățene sunt opera despoților sârbi sau a altor fruntași sârbi începând cu secolul XIII”¹²⁹. Ridicarea unei biserici ori a unei mănăstiri consemnată în acte prin termenul de *ctitorire*, pătruns la noi prin

¹²⁴ Ghica Budești, 1927, p.129-130; Vătășianu, 1959, p.141; Theodorescu, 1974, p.298-299

¹²⁵ Iorga, 1993, III, p.211; Theodorescu, 1974, p.297; Radojičić, 1956, p.15; Onciul, I, 1968, p.378

¹²⁶ Iorga, III, 1993, p.211;

¹²⁷ Vătășianu, 1959, p. 402; Bratu, 1985, p.207; Popescu-Tugiaru, 1985, p.238; Iorga, 1993, III, p.188; Iorga, 1931, p.5

¹²⁸ Lăzărescu, 1965, p.262, 266, 277

¹²⁹ Meteș, 1936, p.XVII

intermediul limbii grecești ori slave în secolele XIII-XIV, se face respectând vechile norme canonice¹³⁰. Fondarea unei mănăstiri se făcea în temeiul unui act de ctitorire, adică a documentului de fundație în care erau stipulate drepturile și obligațiile ctitorului¹³¹. Ea avea la bază o dotație în bunuri pentru lăcașul ce urma a fi zidit cu scop pios, dotație care avea un caracter irevocabil. Ctitorul avea dreptul de inscripționare a numelui pe plăci comemorative ori de a avea chipul zugrăvit în tablourile votive în biserică, de pomenire în slujbele religioase, dreptul de a fi înmormântat în interiorul bisericii¹³². Ei aveau îndatorirea de a preda dotația la care s-au obligat prin actul de ctitorire și de a se îngriji ca bunurile dotate să fie utilizate în scopul fixat prin actul de fundație¹³³.

Apare limpede chiar din această succintă enumerare a prevederilor canonice și de drept feudal ce stăteau la baza fondării unei mănăstiri, existența unei dotații în bunuri, moșii și bani pentru zidirea bisericii și întreținerea viețuitorilor acestuia, ce puteau veni doar din partea elitelor feudale care aveau stăpâniri funciare. Se poate admite prin urmare că despotul George Branković care a avut importante moșii în comitatul Torontal și Caraș, a fost ctitorul unora dintre mănăstirile bănățene. Domeniile lui Branković în comitatul Torontal înglobau cetățile de la Becsei, Bečkerek cu satele aparținătoare și locurile de vamă de la Basahid și Arača ajunse prin moștenire după 1427, în timp ce în sudul Banatului a preluat în condiții obscure la 1448 cetatea Ersomlio (Vârșeț) împreună cu domeniul acesteia. Dealtfel, un act din 1455 notifica solicitarea lui Branković pentru a ridica un număr de nouă mănăstiri pe domeniile sale din Regatul maghiar¹³⁴. Considerăm că o parte din mănăstirile din sudul Banatului, din preajma Vârșețului ori din valea Carașului unde se identifică cetatea Ersumlia, au fost fondate de Branković imediat după mijlocul secolului al XV-lea.

Documentele de cancelarie din veacul al XV-lea fac dovada unor stăpâniri românești la Clisura Dunării cât și a funcționării unor instituții medievale, precum districtele Haram și Liubcova specifice lumii românești¹³⁵. Nobilii români din familia Cerna, Mihail și Vasile alături de Musina și Sandor de Densus și puternicul feudal bănățean Nicolae de Bizere erau implicați în mijlocul anului 1439, în vremea regelui maghiar Ladislav, în refacerea și apărarea cetăților de pe linia Dunării de la Severin, *Peeth*, Svinița și Orșova. Ei au obținut prin donație stăpânirea cetății Drencova cu satele aparținătoare acesteia, prin actul din 7 iunie 1451¹³⁶. Nicolae de Bizere a avut stăpâniri și în extremitatea estică a Clisurii, în apropiere de Baziaș, asupra târgului românesc

¹³⁰ Muntean, 2005, p.79-81; Cronț, 1960, p.97-98

¹³¹ Cronț, 1960, p.83

¹³² Cronț, 1960, p.83

¹³³ Cronț, 1960, p.83; Muntean, 2005, p.76-77

¹³⁴ Pesty, 1877, p. 35,38Thalloczy,1907, p. 48; Fermendžin, 1892, p. 225

¹³⁵ Țicu, 1998, p. 444, 447-448

¹³⁶ Pesty, *Szörény*, III, p. 44, 58-59

Kuzeg¹³⁷. Implicarea elitelor românești în conflictele antiotomane, foarte evidente în prima jumătate a veacului al XV-lea, a atras recunoașterea privilegiilor mai vechi pentru autonomiile românești bănățene. Diploma regelui din 1457, privitoare la districtul Comiat și apoi actul din același an 1457, confirmă pentru cele opt districte românești drepturile vechi de care se bucurau. Fondarea unora dintre mănăstirile din Clisură în prima jumătate a veacului al XV-lea, cea de la Sirinia bunăoară ori și a celei de la Baziaș cu donații provenind de la nobilii români din familia Cerna, apare drept o consecință firească a stării etno-demografice a zonei cât și a stăpânirilor exercitate acolo. Zidirea acestor mănăstiri în vremea lui Sigismund de Luxemburg și a urmașilor săi a fost posibilă și datorită unei stări de destindere și toleranță confesională. Presiunea militară islamică de pe linia Dunării, exercitată constant încă de la începutul secolului al XV-lea, a determinat o mai mare toleranță confesională între creștini¹³⁸. Nu putem să nu remarcăm și faptul că mai toate mănăstirile din Clisură de la Baziaș, Moldova Veche, Svinița și Sirinia se află foarte aproape de cetățile ridicate în prima jumătate a veacului al XV-lea intens reparate atunci. Hramul mănăstirilor bănățene, atât cât îl cunoaștem din documentele târzii otomane din anii 1564-1574, relevă o predilecție pentru sfinții militari și mai puțin a hramurilor legate de marile sărbători împărătești ori de ciclul marianic. Patru din monumente (Moldova Veche, Srediște, Voilovița și Gorni Uzdine) au fost închinat *Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril*, alte trei purtau numele *Sfântului Mucenic Gheorghe* (Rudna, Remetea Mare și Sângeorge) și doar cea de la Cuvin era închinată *Sfântului Mucenic Dimitrie*.

Discuția despre mănăstirile medievale din Banat nu poate ocoli un subiect precum cel legat de *monahism* și *etnie*, pe care-l regăsim mereu în discursul istoriografic despre mănăstirile bănățene, adus uneori în mod tacit și câteodată impus în mod explicit. Discuțiile despre monahism și etnie se circumscriu într-o abordare globală privitoare la confesiune, biserică și națiunea medievală¹³⁹. Întrebarea la care istoricii ar fi trebuit să răspundă explicit în cazul bănățean era aceea dacă toate mănăstirile ortodoxe, fondate la finele veacului al XIV-lea și până la începutul secolului al XVI-lea, au fost exclusiv mănăstiri sârbești, constituite din călugări sârbi și patronate de feudali sârbi. Sursele istorice privitoare la mănăstirile din Banat în sec. XV-XVI nu oferă suport pentru nici un fel de supoziții în această privință. Documentele otomane din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au consemnat doar numele mănăstirii și, uneori date despre numărul viețuitorilor din mănăstiri. Prin urmare stabilirea unei conotații etnice pentru așezămintele monahale în sec. XV-XVI întâlnită în scrisul istoric, este forțată și fără susținere documentară. Recursul la aceleași surse târzii din veacul al XVIII-lea proiectează imaginea unora din mănăstirile bănățene cu o structură etnică compozită în care se regăsesc și călugări români.

¹³⁷ Csánki, II, 1894, p.97

¹³⁸ Zeremski, 1907, p.30; Rusu, 1999, p. 95-96

¹³⁹ Pop, 1998, p. 115, 141, 174

Mănăstirile ortodoxe bănăţene au putut să aibă şi o conotaţie etnică după integrarea lor în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în structurile episcopale sârbeşti create în Banat în cadrul Patriarhiei sârbeşti de la Ipek, care a generat un sentiment de solidaritate al naţiunii sârbeşti constituind premisele manifestării unei conştiinţe naţionale în amurgul Evului Mediu. Un document târziu din 1625 face referire la egumenul mănăstirii *Sfântul Nicolae* de pe malul Mureşului „*de pe pământ sârbesc*”, ce lasă să transpară că între monahism şi etnie, în cazul bănăţean fiind vorba de etnia sârbească, s-a realizat o asimilare.

Integrarea Banatului în structurile Patriarhiei sârbeşti de la Ipek

Anul 1557, în care a fost reînfiinţată Patriarhia sârbească de la Ipek, marchează un moment semnificativ din istoria bisericii răsăritene din spaţiul Europei de sud-est, cu consecinţe de lungă durată, sesizabile până într-o perioadă recentă. Patriarhia de la Ipek, desfiinţată în anul 1459 la prăbuşirea statului sârbesc, a fost reactivată în anul 1557 cu implicarea nemijlocită a lui Mehmet Sokolović (1508-1579), sârb bosniac de origine care a ajuns să ocupe funcţia de mare vizir al Imperiului Otoman¹⁴⁰. Macarie, egumenul mănăstirii Hilandar de la Athos şi frate mai mic al marelui vizir Sokolović, a fost numit patriarh la Ipek. Structura ecleziastică nou creată a cuprins între hotarele sale, la finele secolului al XVI-lea, un spaţiu vast ce încorporează Serbia, vestul Bulgariei, Muntenegru, Bosnia, Herţegovina, o parte a Dalmaţiei şi Croaţiei precum şi partea regatului maghiar medieval ocupat de turci după 1551. Hotarele patriarhiei de la Ipek se delimitau de pe valea Vardarului şi Strumei şi până pe Dunăre, la Buda¹⁴¹.

Banatul care a fost ocupat în parte la 1552 de turci a fost integrat, după 1557, din punct de vedere ecleziastic în structurile Patriarhiei sârbeşti de la Ipek. Românii din Banat s-au regăsit înglobaţi astfel alături de bulgari, croaţi şi alte neamuri într-un vast conglomerat etnic peste al cărui decupaj s-a suprapus jurisdicţia canonică a patriarhiei sârbeşti. S-au organizat episcopii într-un ritm alert, cu precădere în teritoriile dunărene ale fostului regat maghiar medieval¹⁴². Documentele fiscale otomane au consemnat circa 20 de mănăstiri ortodoxe din spaţiul bănăţean, între anii 1554-1579, care au fost aduse sub obedienţa canonică a patriarhiei de Ipek.

Crearea patriarhatului sârbesc a contribuit substanţial la geneza şi dezvoltarea unui *sentiment naţional sârbesc* şi a unei conştiinţe naţionale, expresia unei coeziuni confesionale şi a unei solidarităţi între biserică şi naţiunea medievală sârbească. Istoricii sunt unanimi a recunoaşte rolul patriarhatului sârbesc la geneza sentimentului naţional¹⁴³. Fenomenul istoric al solidarităţii sârbeşti în amurgul Evului Mediu şi în care biserică a jucat rolul primordial, se circumscrie într-un curent general european în care pot fi regăsite rădăcinile

¹⁴⁰ Hadrovics, 1947, p. 48-49; Gruić, 1995, p. 85

¹⁴¹ Hadrovics, 1947, p. 51-52; Fichelle, 1959, p. 837; Gruić, 1995, p. 86; Anuichi, 1979, p. 884

¹⁴² Anuichi, 1962, p. 433; Suciu, 1977, p. 88-89

¹⁴³ Hadrovics, 1947, p. 112-113; Gruić, 1995, p. 86

Europei moderne¹⁴⁴. Teritoriul patriarhatului era considerat *pământ sârbesc* și, treptat, acest concept de *pământ sârbesc* a fost impus de structurile ecleziastice ale patriarhiei nu numai în teritorii în care etnia sârbească era majoritară dar și asupra unor spații unde sârbii erau minoritari, astfel încât conceptul de *pământ sârbesc* să coincidă cu spațiul patriarhatului sârbesc¹⁴⁵.

Spațiul bănățean aflat sub ocupație otomană a fost organizat în a doua jumătate a veacului al XVI-lea în patru episcopii aflate sub obediența patriarhatului sârbesc. Informațiile despre momentul organizării episcopiilor de la Vârșeț, Becskerek, Lipova și Timișoara nu s-au păstrat, actele fondationale ale acestor structuri ecleziastice fiind necunoscute. Organizarea episcopală s-a produs alert după 1557, considerând că procesul s-a încheiat deja până la finele deceniului al șaptelea al secolului al XVI-lea. Episcopia Vârșeț a fost organizată sigur la o dată anterioară anului 1594 când apare consemnată documentar¹⁴⁶. Încercarea de acreditare a existenței unui episcop Partenie în veacul al XV-lea a fost demontată cu multă vreme în urmă¹⁴⁷. Spațiul jurisdicțional al episcopiei Vârșec, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea se plia, după opinia noastră, pe conturul sangeacului de Moldova ce ocupa o bună parte a Banatului Montan.

Episcopia Becskerek a fost documentar atestată doar în anul 1594, fiind organizată în spațiul câmpiei bănățene mult la o dată anterioară¹⁴⁸. Existența unei episcopii pe cursul inferior al Mureșului cu sediul la Lipova este confirmată în acte încă în deceniul al șaselea al secolului XVI. Se cunoștea numele unui episcop Daniel, ce a achiziționat o casă în Lipova în anul 1563, iar documente otomane din 1554 și 1579 au înscris la Lipova pe vlădica Nestor¹⁴⁹. Aceste informații lacunare fac extrem de dificilă o reconstituire a împrejurărilor în care a luat naștere centrul episcopal de la Lipova cât și delimitarea teritorială în care și-a exercitat autoritatea canonică. Cu o situație identică ne confruntăm atunci când abordăm organizarea episcopiei sârbești de la Timișoara. O inscripție din 1608 cu numele episcopului Neofit invocată de Zeremski, ne obligă să luăm în considerare o organizare a acesteia la o dată anterioară momentului consemnării¹⁵⁰. Patriarhia de la Ipek se afla implicată în anul 1572, atunci când patriarhul Macarie l-a sfințit pe Eftimie, în organizarea Episcopiei Ardealului¹⁵¹. Așadar, constatăm că o bună parte a teritoriului Banatului și Ardealului, locuit de români se afla sub dependența canonică a patriarhatului sârbesc. Structurile episcopale sârbești din Banat, create în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și-au exercitat jurisdicția canonică asupra mănăstirilor și bisericilor din întreg spațiul bănățean, până la separația ierarhică din anul 1865. Bisericile și

¹⁴⁴ Pop, 1998, p. 9 și urm.

¹⁴⁵ Gruić, 1995, p. 86; Hadrovics, 1947, p. 112

¹⁴⁶ Szentkláray, 1902, p. 12; Radonitch, 1919, p. 44; Zeremski, 1907, p. 35

¹⁴⁷ Suciu, 1977, p. 9,

¹⁴⁸ Szentkláray, 1908, p. 12; Zeremski, 1907, p. 35

¹⁴⁹ Szentkláray, 1908, p. 12; Bunea, 1904, p. 198; Zeremski, 1907, p. 35; Fodor, 1997, p. 330

¹⁵⁰ Zeremski, 1907, p. 36; Bunea, 1904, p. 197 unde a demontat încercările lui Ioan Pușcariu de a identifica o episcopie ortodoxă la Timișoara și Lipova la mijlocul sec. XIV

¹⁵¹ Hurmuzaki, XV/ I, p. 655-656; Bunea, 1904, p. 25, 37

mănăstirile din spațiile locuite de români, fondate de obștiile satești românești ori de o parte a elitelor feudale românești, au rămas ancorate în aceste structuri bisericești create târziu în finalul Evului Mediu.

Evoluții în peisajul geografiei ecleziastice a Banatului

Documentația, nu foarte consistentă pentru începuturi, oferă totuși repere pentru evoluția și dinamica peisajului ecleziastic bănățean pe parcursul unei perioade lungi din evoluția istorică a provinciei. Provincie de frontieră de la Dunărea de jos apuseană, Banatul a fost încă de la începutul veacului al XI-lea un spațiu de interferență al bisericii răsăritului cu biserica latină. Structurile parohiale și monahale ale celor două confesiuni creștine s-au menținut și au interacționat pe tot parcursul perioadei investigate pentru a se impune asupra întregului spațiu bănățean. Multiculturalitatea provinciei a constituit o dominantă a peisajului cultural și confesional. Biserica latină a avut sub obediența sa un număr de 38 de mănăstiri în Banat, ridicate de la începutul secolului al XI-lea și pînă către a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Sursele lasă să se întrevadă o evoluție a dinamicii fenomenului monahal al cărui vîrf poate fi plasat în veacul al XVI-lea cu cele 14 conventuri latine. Veacul anterior, al XIII-lea, cu cele 13 așezăminte consemnate, marchează în fapt cuprinderea întregului spațiu bănățean în sfera de interes și control ecleziastic a bisericii romane. Sigur, începuturile organizării unora din mănăstirile latine consemnate în secolul al XIII-lea, au fost cu siguranță anterioare, de aceea credem că numărul mănăstirilor latine în secolul al XII-lea a fost mai mare decât cele cinci conventuri pe care le cunoaștem din însemnările documentare. Veacul al XI-lea, al începuturilor organizărilor monahale latine în Banat, are înscris în statistica noastră un număr de patru așezăminte. Urmărind dispunerea geografică a acestora, reiese o predilecție a benedictinilor și cistercienilor, în secolele XI – XII, pentru marile artere higrorafice din spațiul câmpiei bănățene. Activitatea ordinelor medicante, a dominicanilor și franciscanilor, în secolul XIII-XIV, se va extinde la nivelul întregii provincii, activând conform propriei doctrine pentru convertirea blocului românesc din sudul și estul Banatului. Ordinul franciscan a fost extrem de activ în această privință prin cele 7 conventuri pe care le-a ridicat în Banat, ei au fost sprijiniți de regele Ludovic de Anjou, a cărui politică confesională au promovat-o cu fervoare la rîndul lor.

Dinamica rețelei parohiale latine se înscrie într-un grafic asemănător celui discutat anterior la situația monahismului latin. Documentele au consemnat pînă în veacul al XIII-lea un număr modest de 11 biserici, în timp ce în veacul al XIV apar înscrise 226 de parohii. O parte din bisericile consemnate în acte în secolul al XIV-lea au fost fondate încă din secolul al XIII-lea. Apariția structurilor arhidiaconale în a doua jumătate a veacului al XIII-lea marchează fără doar și poate o creștere a numărului parohiilor latine din dioceza Cenadului. Se întâlnesc în acte mai târziu din secolul XV-XVI un număr de circa 25 de așezări al căror nume indică prezența unui monument de cult ce nu poate fi însă plasat într-o perioadă istorică mai exact delimitată.

Informațiile venind din sfera bisericii răsăritene, privind bisericile și mănăstirile proprii sunt extrem de lacunare. Cunoaștem datorită unui izvor otoman , de la mijlocul secolului al XVI –lea, numele , uneori hramul și numele călugărilor, celor 31 de mănăstiri ortodoxe din spațiul Banatului. Arhitectura monumentelor păstrate și arheologia pledează pentru începuturile unor dintre mănăstiri încă în prima parte a secolului al XV-lea. Prezența bisericilor sătești și a unor capele de curte ridicate de către cnezimea românească, este documentată arheologic și istoric de la mijlocul veacului al XIV-lea. Aceleași surse îngăduie să identificăm un număr de 25 de biserici ortodoxe , din secolele XIV –XV , aflate cu predilecție în spațiul estic și de sud al Banatului .

Peisajul ecleziastic al geografiei bănățene a suferit transformări dramatice până la începuturile epocii moderne. Statisticile întocmite la mijlocul veacului al XVIII prezintă pentru lumea ortodoxă o imagine exactă a stării în care se aflau bisericile și mănăstirile din Banat . Existau, conform unei surse adesea invocate în anul 1957 , în Eparhia Caransebeșului un număr de 37 de sate fără biserică, 115 așezări aveau biserică din lemn și numai 18 târguri și sate aveau înscrisă o biserică din zid, despre alte 60 de sate nu se fac informații, multe , probabil , fără biserică. Arhitectura ecleziastică medievală, din piatră și cărămidă , a fost aproape complet distrusă, absolut toate bisericile parohiale dispărând până în amurgul evului mediu , iar din cele 69 de mănăstiri au supraviețuit doar 5. Monumente modeste din chirpici ,nuiele și bârne, semn al unei degradări majore ce a cuprins peisajul ecleziastic al provinciei bănățene, se regăsesc la mijlocul veacului al XVIII în întreg Banatul. Un decupaj al acelorasi documente târzii din anul 1958 ,oferă o secvență a stării în care a ajuns arhitectura ecleziastică bănățeană. Astfel, biserica din Sângeorge era din chirpici, cea din Igliși era din nuiele lipite cu lut, cea din Saravale a fost făcută din răchită lipită, ca și cea din Cenad dealtfel. Bisericile din Bălăteaz și Calacea erau din bârne acoperită cu șindrilă ,în timp ce biserica din Seceani era din bârne acoperită cu paie¹⁵².

Cauzele ce au creat acest aspect al peisajului ecleziastic al geografiei bănățene sunt multiple și cu o lungă evoluție în timp. Rădăcinile lor se regăsesc încă din veacul al XV-lea când spațiul bănățean a început să devină teatrul unor conflicte militare cu imperiul otoman. Bisericile din Banat indiferent de confesiune au resimțit din plin efectele acestor conflicte militare , ceea ce poate explica distrugerea în totalitate a bisericilor parohiale și a unei bune părți a mănăstirilor. Conflictele turco-austriece din veacul al XVIII –lea au desăvârșit efectele războaielor din veacul al XVI –lea.

¹⁵² Suciu ,Constantinescu, I, p.274, 276,281

II. SURSE ISTORICE PENTRU O GEOGRAFIE ECLEZIASTICĂ A BANATULUI

Abordarea globală, la nivelul provinciei istorice bănăţene, a geografiei ecleziastice a Banatului medieval este un angajament nu tocmai uşor de realizat având în vedere sursele istorice disponibile şi limitele acestora. Chestiunea, din punctul de vedere al surselor de informaţii şi al abordării metodologice, se circumscrie în cercul mai vast al geografiei istorice a Banatului medieval. Amploarea numărului bisericilor parohiale medievale se leagă indiscutabil de evoluţia şi dinamica habitatului medieval într-o perioadă istorică lungă de la începutul veacului al XI-lea şi până la mijlocul veacului al XVI-lea.

Fenomenele de pustiire a satelor bănăţene în secolele XIV-XV, datorate unor cauze naturale, sociale şi de altă natură, stabilizarea unui front de război cu otomanii pe linia Dunării începând din 1390 şi până la cucerirea Banatului în 1552, migraţiile slave din sud în acest interval de timp, au imprimat o dinamică, nu uşor de urmărit, habitatului medieval bănăţean. Aceste fenomene demografice din interiorul provinciei bănăţene suprapuse de valurile de colonizare sârbească din secolele XIV-XVI au avut consecinţe, sesizate istoriografic deja, în structura confesională a provinciei.

Izvoarele documentare deţin un loc privilegiat în reconstituirea geografiei ecleziastice a Banatului medieval. Se detaşează, prin aportul de informaţii, documentele papale din secolele XIV-XV. Ele au oferit de altminteri structura de bază în reconstituirea geografiei ecleziastice a Ungariei la începutul veacului al XIV-lea propusă de Theodor Ortway. Iacob Berengari şi Raimond Bonifato au întocmit listele cu parohiile catolice din diocesele catolice ale regatului maghiar, în anii 1332-1337, care au plătit dijmele papale. Acest document intitulat „*Rationes Iacobi Berengarii et Raimundi de Bonifato collectionum decimarum sexannalium in Regno Hungariae 1332-1337*” în care Banatul se regăseşte în listele referitoare la „*Regestrum trium annorum ecclesiae Chanadiensis*”¹⁵³ oferă o bază de date solidă pentru istoria bisericii catolice din regatul maghiar la începutul veacului al XIV-lea în care se regăseşte şi episcopia Cenadului, ce

¹⁵³ Mon Vat., I, 1, p.146-161

facea parte din arhiepiscopia de Caloccea. Au fost menționate în aceste liste un număr de 168 de parohii catolice, pentru spațiul bănățean, aflate în structura diocezei Cenadului. Listele collectorilor papali din anii 1333-1335 oferă informații cu privire la numărul parohiilor, și la dispunerea lor în cadrul arhidiaconatelor existente în cadrul diocezei Cenadului. Găsim menționate în structura instituțională a episcopiei Cenadului arhidiaconatele de Cenad, Arad, Torontal, Caraș, Sebeș, Timiș și Keve. Datorită întinderii sale mari în cadrul arhidiaconatului de Timiș erau menționate mai multe decanate. Alături de numele parohiilor apar în liste numele capitulurilor existente, ale unor mănăstiri care au plătit dijele datorate. Numele parohiilor întâlnite reprezintă sursa esențială pentru întocmirea geografiei istorice a Banatului¹⁵⁴ Listele au, din acest punct de vedere, și o importanță statistică, utilizată frecvent și pentru evaluări de demografie istorică¹⁵⁵ Documentul nu poate fi utilizat însă ca o sursă absolută deoarece el omite numele unor biserici care se regăsesc în documente de cancelarie contemporane. Explicația unor omisiuni se regăsește în faptul că numai acele comunități care au avut venituri de peste două mărci puteau să obțină statutul de biserică parohială¹⁵⁶ Un document din 24 februarie 1358 reflectă o astfel de situație când nobilul Nicolae Lachk a făcut demersuri pentru obținerea statutului de biserică parohială, pentru unul din așezămintele bisericești de pe moșia sa¹⁵⁷

Listele collectorilor papali din 1333-1335 oferă prin sumele consemnate la fiecare parohie și o sursă pentru viața economică a zonei deoarece ele reflectă forța economică a fiecărei comunități locale. Importanța istorică a acestor documente este de netăgăduit prin informațiile istorice, de geografie locală și economică pe care le aduc pentru istoria ecleziastică a Banatului la începutul veacului al XV-lea¹⁵⁸

Lumea ortodoxă românească din Banat, care ocupa spații omogene în zona de sud și în nord-estul provinciei, a rămas în afara sferei de cuprindere de pe listele papale. Astfel un număr important de sate medievale românești din Banat, din care unele sigur au avut în veacul al XIV-lea biserici, cum au dovedit-o cercetările arheologice, nu se regăsesc în documentele papale ceea ce reprezintă un element dificil de surmontat în reconstituirea evoluției de ansamblu a situației confesionale a provinciei în secolele XIV-XV. O problemă de istorie socială și economică, care o reprezintă în esență plata decimelor, poate constitui în cazul românilor ortodocși din Regatul maghiar, și un aspect al geografiei ecleziastice. Discutând această chestiune a raporturilor românilor cu obligația decimei în cazul Banatului, Viorel Achim afirma că această obligație

¹⁵⁴ Ortway, I, 1892, p. XII-XIII; XX

¹⁵⁵ Wagner, 1987, p. 201, 207

¹⁵⁶ Ortway, II, 1892, p. XXII

¹⁵⁷ DRH, C, XI, 1981, p. 234-235; *unam ecclesiam in villa sua in Scarwad qui locus a parrochiali ecclesia sua bene distat ...dictam distanciam, quam inundacionea aquarum, multi sine confessione et aliis sacramenti:*

pluries sepeliuntur – dicta ecclesiea erigere in parochialem ...; Csilla, 2006, —

¹⁵⁸ Ortway, 1892, p. XXXV și urm; Györffy, I³, 1987, p. 844; III, 1987, p. 312-313

n-a fost impusă în Banat în vremea lui Ludovic I iar tentativele ulterioare de impunere din veacul al XV-lea relevă pe de o parte constrângeri economice intervenite în situația episcopiei catolice a Cenadului și, în egală măsură, aspecte ale transformărilor etno-demografice din spațiul bănățean în veacul al XV-lea¹⁵⁹.

Documentele papale din veacul al XV-lea aduc întregiri la reconstituirea geografiei eclesiastice a diocesei Cenadului. Se regăsesc informații cu privire la biserici parohiale, la veniturile acestora, căror sfinți din calendarul bisericii catolice le-au fost închinat¹⁶⁰.

Acțiunile energice de convertire a populației ortodoxe românești din sudul Banatului de misionarii franciscani, sprijiniți ferm de regele Ludovic I cât și de papalitate se regăsesc oglindite în documente ale papei Grigore al XI-lea (1370-1378 și ale regilor Ludovic I și Sigismund de Luxemburg¹⁶¹.

Izvoarele diplomatice din veacul al XIII-lea și al XIV-lea emise de cancelaria regală maghiară cât și de foruri locale reprezintă suportul major, alături de documentele papale, într-un astfel de demers istoriografic. Rolul fundamental al acestei surse de informații istorice este de neînlocuit indiferent de unghiul din care este abordată istoria medievală a Transilvaniei și Banatului și a fost evidențiat mereu în toate abordările multiculturale ale istoriografiei transilvane și bănățene¹⁶². A existat o preocupare evidentă pentru publicarea documentelor diplomatice în istoriografia pozitivistă maghiară de la finele veacului al XIX-lea. Se distinge în această privință travaliul deosebit al istoricului Pesty Friges care a publicat între anii 1878-1884 colecțiile de documente referitoare la comitatul Caraș, la Banatul de Severin și a elaborat colecția de documente referitoare la comitatul Timiș, publicată de Ortway Tivadar. Colecțiile *Documente privind istoria României*, seria C și *Documenta Romaniae Historica*, seria C, realizate într-un lung interval de timp cuprind izvoare diplomatice din veacul al XI-lea și până în anul 1375, din care o parte se referă și la istoria Banatului¹⁶³. Documentele diplomatice din veacul al XIII-lea aduc în conul de lumină al istoriei prezența ordinelor călugărești apusene în spațiul bănățean, a abațiilor ridicate de acestea cu precădere în Valea Mureșului și în Câmpia Bănățeană. Diploma regelui Andrei al II-lea din anul 1233 prin care a reglementat comerțul de sare din Transilvania pe Mureș aduce informații esențiale pentru istoria mănăstirilor catolice din Banat. În a doua jumătate a veacului al XIII-lea aceeași sursă documentară reflectă procesul înființării și răspândirii structurilor locale, a arhidiaconatelor din cadrul episcopiei Cenadului. Astfel, în anii 1216-1217 au fost consemnate arhidiaconatele la Cenad și Arad, în 12855 la Keve și 1288 în Caraș¹⁶⁴. Documentele diplomatice

¹⁵⁹ Achim, 1996, p. 10.-11; idem, 2005, p. 169 și urm.

¹⁶⁰ Mon.Vat. I/3, 1888, p. 184, 213; I/4, 1889, p. 170, 223, 238, 244; Lukcsics I, 1931; II, 1938

¹⁶¹ Fermendžin, 1892, p. 38, 105, 127-130, 289-290; Tăutu, 1996, p. 154-155; Suci, Constantinescu, 1980, I, p. 88-90

¹⁶² Jako, 1999, p. 15-16

¹⁶³ Barbu, 1999, p.39

¹⁶⁴ Ortway, 1892, p. 376 și urm.; Györffy, I³, 1987, p. 844 ; III, 1987, p. 312-313

din veacul al XIV-lea aduc un volum de informații substanțial mărit care nuanțează, pe de o parte, și dau consistență, în egală măsură, imaginii situației confesionale a Banatului.

Începuturile vieții ecleziastice în Banat în jurul *Anului O Mie* sunt cunoscute prin prisma relatărilor despre viața Sfântului Gerard de la Cenad. *Legenda Sancti Gerardi* oferă informații esențiale despre cel dintâi misionar creștin în spațiul bănățean, călugărul benedictin Gerard din Sagredo, care a întemeiat episcopia Cenadului despre bisericile și mănăstirile ridicate sub păstorirea sa la Cenad și Orozlanos¹⁶⁵.

Influența bisericii bizantine în spațiul sud-bănățean, în aceeași vreme din jurul *Anului O Mie* o cunoaștem datorită informațiilor din diplomele din anul 1020 ale împăratului Vasile al II-lea privitoare la reorganizarea arhiepiscopiei de la Ohrida¹⁶⁶. Episcopia de Braničevo din cadrul arhiepiscopiei de Ohrida a avut și biserici pe linia Dunării la Morava, Smederevo, *Istralaga*, *Brodariskon* și *Tibiscum*. Asupra acestui din urmă centru ecleziastic Tibiscum s-a propus localizarea sa la Jupa, lângă Caransebeș¹⁶⁷, la Timișoara¹⁶⁸ și la Cuvin¹⁶⁹ (Kéve) aproape de vărsarea Timișului în Dunăre.

Colecțiile de deftere turcești din veacul al XVI-lea acoperă o mare lacună informatică despre Banat lăsată de izvoarele diplomatice maghiare încă din veacul al XV-lea¹⁷⁰. Aceste documente fiscale din anii 1554-1579 aduc informații de primă importanță pentru reconstituirile de geografie istorică cât și pentru geografia ecleziastică a Banatului ajuns după 1551 vilayet al Imperiului Otoman¹⁷¹. Ele reprezintă singura sursă istorică care a consemnat o serie de mănăstiri ortodoxe, care au ființat cu siguranță încă din veacul al XV-lea în spațiul bănățean. Mănăstirile de la Sirinia, Svinița, Moldova Veche, de pe linia Dunării, dar și cele de la Remetea Mare, Voivodinț, Podporani, Vârșeț sunt cunoscute numai prin prisma acestor informații¹⁷².

Volumul de informații arheologice cu privire la monumentele de cult este limitat în momentul actual însă arheologia medievală bănățeană prin acumulări continue poate contribui în mod sensibil la sporirea bazei documentare a geografiei ecleziastice. Cele circa 25 de biserici și mănăstiri medievale cercetate parțial ori integral reprezintă procentual foarte puțin dacă ne raportăm fie și numai la numărul bisericilor medievale atestate în sursele istorice scrise.

Cercetările de arheologie medievală la monumentele ecleziastice au fost inițiate în anul 1970 de Ștefan Matei la Ilidia, unde au fost identificate două biserici din secolele XIII-XV¹⁷³. S-a manifestat în aceeași perioadă, un interes

¹⁶⁵ Madzar, 1938, SRH, II, p.470-506; Juhász, 1930, p.4-32; Suciu, Constantinescu, I, 1980, p.22-62

¹⁶⁶ Gelzer, 1893, p.43; Gyóni, 1947, p. 42-49

¹⁶⁷ Theodorescu, 1974, p. 77; Țicu, 1998, p. 460

¹⁶⁸ Suciu, 1976, p.1051-1057

¹⁶⁹ Gyóni, 1947, p. 49; Madgearu, 2001, p. 17-19

¹⁷⁰ Engel, 1996, p.7.

¹⁷¹ Halasi-Kun, 1976, p. 293 și urm; 1979, p. 115 și urm; 1985, p. 103 și urm; Engel, 1996; Káldy, 2000.

¹⁷² Zirović, 1984; Țicu, 2002, p.35-44

¹⁷³ Matei, 1973, p. 314-318 ; Matei, Uzum, 1972, p. 555-559; Țicu, 1998, p. 175

aparte pentru cercetarea începuturilor unor mănăstiri bănățene. Astfel în anii 1970-1971 Radu Heitel a făcut săpături la Mănăstirea Bezdin, în anii 1971-1973 Gheorghe Cantacuzino a cercetat Mănăstirea Săraca iar Luminița Munteanu a manifestat interes pentru investigarea Mănăstirii Partoș în anii 1977-1981, Cusici în 1990 și Hodoș-Bodrog¹⁷⁴.

Cenadul, prin importanța monumentelor sale pentru începuturile organizării ecleziastice în Banat, ar fi trebuit să reprezinte o prioritate a arheologiei medievale românești. Săpăturile de la Cenad reluate în anul 1981 și continuate cu intermitențe până în momentul actual au rămas la nivelul unor modeste sondaje fără să aibă amploarea unui mare șantier de arheologie medievală cerut de importanța monumentelor ce au existat la Cenad¹⁷⁵. Biserica de la Mănăstur din veacul al XII-lea a fost cercetată în anul 1980 de Al. Rădulescu¹⁷⁶. Cercetările sistematice și de amploare de la Frumușeni, din ultimii ani, inițiate de A. A. Rusu și G. Pascu Hurezan, au identificat planul abației benedictine *Bizere* cu mărturii de civilizație medievală extrem de importante pentru istoria Banatului în secolele XI-XII¹⁷⁷.

Preocupările mele în domeniul arhitecturii ecleziastice s-au cristalizat în anii 1983-1986 prin cercetarea bisericilor de la Reșița și Mehadia continuate apoi cu cea de la Berzovia¹⁷⁸. Un plan coerent în această privință am elaborat în anul 1996 când am identificat biserica satului dispărut Bizere, din valea Bistrei și am început să-l derulez odată cu anul 2002 când am început săpăturile arheologice la mănăstirile de la Baziaș, Cusici, Zlatița, Sirinia, Sângeorge¹⁷⁹.

Biserica mănăstirii Voilovița, situată lângă Pančevo, unul din foarte puținele monumente ce au supraviețuit, a fost investigată arheologic în anii 1982-1984¹⁸⁰. Spațiul vestic al Banatului, cu o mare concentrare de biserici și mănăstiri medievale atestate în izvoarele scrise din secolele XI-XIV, a intrat de curând în atenția centrelor arheologice de la Belgrad și Subotića. Șantierele de arheologie medievală de la Orozlanos, Dupljaia și Pancevo au oferit rezultate remarcabile. Cercetările conduse de Zvonimir Nedelković cu mult profesionalism la Orozlanos rămân de departe cele mai spectaculoase în această privință datorită planurilor celor trei biserici medievale identificate cât și mărturiilor de civilizație medievală.

Documentația arheologică a adus un bagaj de informații extrem de important pentru reconstituirea geografiei ecleziastice a Banatului medieval. Au apărut astfel pe harta geografică monumente necunoscute din sursele istorice scrise, fapt evidențiat în istoriografie pentru mediul ortodox românesc din Banat,

¹⁷⁴ Cantacuzino, 1974 p.299-308; Munteanu, 1978, p. 718-726; Munteanu, 1980, p. 750-759; Munteanu, 1997, p. 432; Velescu, Corvătescu, 1972, p. 53 amintesc săpăturile lui R. Heitel rămase nepublicate

¹⁷⁵ Iambor, Matei, Bejan, 1982, p. 90-94; Dávid, 1974, p. 21 și urm.

¹⁷⁶ Rădulescu, 1999, p. 73

¹⁷⁷ Rusu, Hurezan, 2005, p. 152; Lanevski, 1979, p. 1010-1012

¹⁷⁸ Țicu, 2003, p.95-105

¹⁷⁹ Țicu, 2003, p.7, 106-122, 124-150

¹⁸⁰ Kostić, 1988, p.19-20; Brmbolić, 1995, p.84

unde bisericile nu apar niciodată menționate în sursele istorice scrise. Cercetările exhaustive la unele monumente au oferit, cel mai adesea, jaloane cronologice care s-au dovedit importante chiar în cazurile în care monumentele erau cunoscute dintr-un document scris. În mod frecvent ele sunt mai vechi decât consemnarea documentară. Analogiile privitoare la planimetria bisericilor dovedesc interferențele stilistice în arhitectura medievală bănățeană venite dinspre lumea central europeană dar și dinspre școala sârbească de arhitectura de pe valea Moravei la sfârșitul veacului al XIV-lea și în cursul veacului al XV-lea.

Izvoarele cartografice din veacul al XVIII-lea reprezintă o sursă extrem de utilă atunci când abordăm reconstituirea regresivă a geografiei ecleziastice a Banatului. S-a recurs frecvent la această sursă în toate abordările de geografie istorică consacrate Banatului în veacul al XVI-lea sau mai înainte¹⁸¹. Există o întreagă arhivă de hărți ale fiecărei așezări bănățene realizate în mai multe etape, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și de începutul veacului al XIX-lea, păstrate la Viena și într-un număr restrâns la Timișoara¹⁸². În ele regăsim imaginea așezărilor bănățene dinaintea sistematizării impuse de autoritățile habsburgice, cu dispunerea gospodăriilor, curților, grădinilor și amplasarea bisericii. Hărțile satelor Belinț din 1776, ori ale Alioșului și a satului Ersig din aceeași vreme oferă date privind topografia monumentelor de cult¹⁸³. Pentru imaginea globală a provinciei bănățene harta din 1717, cea a lui Mercy din 1723, cât și harta din 1763 oferă o bază de date complete privind peisajul geografic al zonei înaintea sistematizărilor și regularizărilor hidrografice și, în egală măsură, cu privire la așezările existente și cele dispărute, consemnate sub numele de „*pustă*”¹⁸⁴. Pentru identificare unor nume de locuri care au păstrat amintirea unor biserici am apelat la hărți militare austriece de la sfârșitul secolului al XIX-lea sau începutul secolului XX cât și la hărți mai recente. Izvoarele cartografice de la începutul veacului al XVIII-lea aduc lucruri nebanuite în reconstituirea topografiei Cenadului, cu mănăstirile și bisericile sale de la începuturile evului mediu dar și pentru alte cetăți cu monumente medievale. Planul cetății Cenadului, recent publicat de Suzana Heitel, realizat cândva între anii 1701 și 1741, constituie cea mai importantă sursă pentru cunoașterea amplasamentului mănăstirii basilite închinată Sfântului Ion Botezătorul și a catedralei Sfântul Gheorghe, a mănăstirii închinată Fecioarei Maria ridicate în vremea lui Gerard întâi Stățătorului Episcopiei Cenadului¹⁸⁵.

Toponimia și tradiția istorică locală se includ într-o sferă mai largă a informațiilor istorice utilizate în reconstituirile de geografie istorică. Ponderea informațiilor oferite de toponimie capătă un procent semnificativ în spațiul bănățean datorită numărului extrem de mare de biserici și mănăstiri medievale dispărute cunoscute din documentele diplomatice ori narrative medievale.

¹⁸¹ Engel, 1996, p.10-11; Györfy, III, 1987, p. 477 și urm..

¹⁸² Krischan, 1999, p.324-334; Rădulescu, 1984, p.322-339

¹⁸³ Rădulescu, 1984, p.331, 334

¹⁸⁴ Engel, 1996, p.11; Györfy, I³, 1987 p.846 și urm.

¹⁸⁵ Heitel, 2005, p. 14-21

Pornind de la numărul de 168 de parohii catolice consemnate în documentele de cancelarie nici una din bisericile parohiale din veacul al XIV-lea n-au supraviețuit până în perioada modernă ori mai recent ceea ce presupune identificarea lor pe teren numai cu ajutorul toponimiei și al tradițiilor istorice locale. Chestiunea capătă o amploare mai mare în zona montană a Banatului, în spațiul locuit de români, unde lipsesc și atestările din documentele scrise astfel încât bisericile dispărute, pot fi localizate recurgând doar la toponimia și tradiția locală. Nume de locuri precum: *Dealul bisericii*, *Calea bisericii*, *Biserica spartă*, *Biserica ungurească*, *Mănăstire*, *Mănăstur*, *Remetea*, *Călășturi*, reprezintă repere sigure pentru identificarea pe teren a bisericilor și mănăstirilor dispărute. Am identificat în acest fel monumentele de la Mehadia (*biserica ungurească*), de la Giurgiova (*Calea bisericii*), Opațița (*Călășturi*), de la Sirinia (*Mănăstire*, *Călugăr*). Uneori toponimele *Cetate* ascund sub această formă biserici fortificate, cum am întâlnit bunăoară la Ilidia și Bulci. În spațiul bănățean locuit de sârbi apar ruinele unor biserici medievale în locurile numite: *Țârkva*, *Țârkvină*; *Klisa*¹⁸⁶. Ancheta toponimică a terenului este deja cunoscută între metodele clasice utilizate în arheologia medievală. Acolo unde există deja o preocupare de lungă durată s-au constituit colecțiile documentare cu numele de locuri pentru microzone europene, ceea ce ușurează munca arheologului medievist¹⁸⁷. În privința Banatului dispunem la momentul actual de un *Glosar toponimic al județului Caraș* și de un *Dicționar toponimic al Banatului*, care redă alfabetic, însă incomplet, o parte din toponimia bănățeană. Spațiul sud-bănățean a beneficiat de o cercetare sistematică a numelor de locuri datorată lingvistului Vasile Ioniță¹⁸⁸.

Această imensă arhivă care reprezintă toponimia Banatului așteaptă să fie studiată și publicată exhaustiv, pentru va putea apoi iniția o cercetare științifică a acestui spațiu¹⁸⁹. Identificarea satelor medievale pustiite care au avut și monumente de cult, cu ajutorul toponimiei și hărților militare din veacul al XVIII, reprezintă în cazul bănățean, cu o istorie multiculturală și multiconfesională, o modalitate de lucru de primă importanță.

Tradiția istorică a fost invocată uneori în reconstituirea începuturilor unor așezăminte mănăstirești. Ea suplinea în discursul istoriografic argumentul celorlalte surse istorice, și a început să fie utilizată consistent în scrierile unor egumeni sârbi din mănăstirile bănățene, de la Zlatița și Mesici, bunăoară la finele veacului al XVIII-lea și la începutul celui următor¹⁹⁰. Recursul la tradiție, în absența altor surse istorice, pentru a fixa în timp întemeierea mănăstirilor s-a făcut în fața unor constrângeri politice ale momentului. Momentul de început al mănăstirilor bănățene, ctitorul acestor monumente, chestiune extrem de

¹⁸⁶ Ziroević, 1984, p. 13-14; Čemere, 1998, p.76

¹⁸⁷ de Bouard, 1975, p.163-164

¹⁸⁸ DTB, I, 1984-V 1987; Ioniță, 1982, p.221-23.

¹⁸⁹ Petrovici, 1970, p. 173-193, 250-254; Drăgan, 1933, p. 227 și urm.; Popović, 1955, p. 40 și urm.; Erdelianović, 1992, pentru punctul de vedere sârbesc în această problemă

¹⁹⁰ Liuština, 1798, p. 4-5; Radoslavlević, 1997, p. 15; Tincu-Velia, 1865, p. 178-179.

importantă, a fost atribuită pe baza tradiției despoților sârbi la începuturile Evului Mediu, clișeu istoriografic construit în perioada de afirmare a statului național și perpetuat neschimbat uneori până la momentul actual. Informația preluată din tradiție trebuie prelucrată cu grijă deosebită și verificată prin alte surse.

III. ISTORIOGRAFIA

.....

Problema geografiei ecleziastice a regatului maghiar medieval a constituit o temă importantă al cărei mod de abordare se poate urmări pe o lungă perioadă de timp, din scrierile istorice pozitivistice de la finele veacului al XIX-lea și până în perioada foarte recentă. Istoria multiconfesională a Banatului în perioada medievală se regăsește înglobată în această problemă confesională mai amplă a regatului maghiar, pe de o parte, dar, în egală măsură, se cuvin poziționate opiniile privind geografia ecleziastică, mănăstirile, ierarhia ecleziastică din perspectiva blocului ortodox cu cele două componente etnice ale sale : românii și sârbii.

Publicarea sistematică a izvoarelor medievale și studiul critic al acestora a fost urmat spre sfârșitul veacului al XIX-lea de publicarea unor monografii istorice consacrate comitatelor și orașelor medievale din regatul maghiar, susținute printr-un program coerent, de durată, al Academiei maghiare de științe¹⁹¹. Se detașează, în această chestiune a geografiei ecleziastice, figura istoricului german Theodor Ortway – Orthmayr care a început publicarea unei documentații despre dioceza catolică a Cenadului, despre parohiile acesteia, încă în anul 1873¹⁹². Ceea ce îl face să ocupe un loc bine definit în istoriografia confesională este lucrarea sa *Geographia ecclesiastica Hungariae...*¹⁹³. Reconstituirea trecutului celor 165 de parohii din dioceza Cenadului s-a făcut pornind de la Listele collectorilor papali din Ungaria în anii 1332-1337. Informații din documentele diplomatice din secolul al XIV-lea și al XV-lea, multe încă nepublicate încă la acea vreme, au fost utilizate de Th. Ortway pentru a stabili amplasamentul cât mai exact al parohiilor dispărute¹⁹⁴. Prezentarea geografiei ecleziastice a Banatului s-a făcut structurat pe cele 7 arhidiaconate

¹⁹¹ Bocșan, 1996, p. 267-268

¹⁹² Orthmayr - Szentkláray, 1873

¹⁹³ Ortway, I-II, 1892

¹⁹⁴ Ortway, I, 1892, p. XII și urm.

care au format împreună dioceza Cenadului, începând cu veacul al XIII-lea¹⁹⁵. Recursul la informații din documentele papale din jurul anului 1400 i-a permis, uneori, să identifice patronatul bisericilor catolice din eparhia Cenadului. Lucrarea lui Theodor Ortway - Orthmayr, întemeiată pe informații din documentele diplomatice medievale, domeniu în care el însuși a avut preocupări temeinice de publicare unor astfel de surse referitoare la episcopia Cenadului și la comitatul Timiș, rămân o realizare reprezentativă, care și-a păstrat actualitatea pentru acest fragment al istoriei ecleziastice a Banatului medieval¹⁹⁶. Prestația istoricului german bănățean, prin metoda de lucru abordată la această temă de cercetare istorică și prin realizările specifice se înscrie în parametrii ce definesc trăsăturile scrisului istoric al curentului pozitivist maghiar de la sfârșitul secolului al XIX-lea¹⁹⁷.

Problema geografiei ecleziastice a Banatului, din aceeași perspectivă confesională a bisericii catolice, a fost reluată în anul 1898 de Szentkláray Jenő. Acest prelat bănățean implicat puternic în activitatea Societății de Istorie și Arheologie din Timișoara a realizat o masivă istorie a parohiilor din episcopia Cenadului¹⁹⁸. Tratarea subiectului, cu informații preluate în bună parte de la Ortway și metoda de lucru deficitară, inadvertențele istorice legate îndeosebi de istoria românilor plasează această abordare în caracteristicile generale, mai modeste, ale producției istoriografice locale din Banatul sfârșitului de secol XIX¹⁹⁹. Geografiile istorice consacrate comitatului Caraș și Banatului de Severin de Pesty Frigyes, între anii 1878-1884, nu puteau să ocolească în abordări de această substanță chestiunile confesionale. Ele aduc în discuție foarte adeseori și problema parohiilor catolice dispărute, a întinderii structurilor diocezei Cenadului în Banatul Montan. Problematica geografiei ecleziastice medievale în spațiul de câmpie a Banatului, cu aspecte legate de numărul și topografia parohiilor, întinderea arhidiaconatelor dar și chestiunea mănăstirilor latine, se regăsește în monografiile comitatelor Cenad, Timiș și Torontal²⁰⁰. Abordările lui Borovszki Samu se înscriu prin tematică și metodologie în curentul provincial al istoriografiei bănățene de la finele veacului al XIX-lea²⁰¹. Topografia ecleziastică a Mureșului în Evul Mediu a fost discutată de Márky Sandor. El a abordat istoria parohiilor catolice, poziționarea acestora în structurile diocezei Cenadului și în același context el a adus în discursul său istoriografic problema ordinelor călugărești apusene în spațiul Mureșului de Jos și a abațiilor ridicate de acestea în această zonă²⁰².

¹⁹⁵ Ortway, I, 1892, p. 380 și urm.

¹⁹⁶ Krischan, 1999, p. 179

¹⁹⁷ Bocșan, 1996, p. 269

¹⁹⁸ Szentkláray, 1898.

¹⁹⁹ Bocșan, 1996, p. 269; Dragomir, 1998, p. 161-164 cu răspunsuri la exagerările confesionale și naționale promovate de Szentkláray

²⁰⁰ Borovszki, *Temes*, p. 284-286; *Idem*, *Torontal*, p. 380-381

²⁰¹ Bocșan, 1996, p. 268-269

²⁰² Márky, I, 1892, p. 382-385

Istoriografia germană, din spectrul multicultural al scrisului istoric bănăţean de la sfârşitul veacului al XIX-lea şi începutul veacului al XX-lea, a avut preocupări punctuale legate de geografia istorică a provinciei ilustrate prin activitatea laborioasă a lui Felix Milleker. Geografia istorică a Banatului, scrisă în anul 1915 de istoricul german, nu putea să ocolească problema parohiilor catolice, a dispunerii acestora în arhidiaconatele episcopiei Cenadului, dovedind o perfectă cunoaştere a toponimiei şi tradiţiei istorice locale a provinciei bănăţene²⁰³.

Problema geografiei ecleziastice în vremea Regatului arpadian maghiar se regăseşte recent în scrierile lui Györffy György într-un cadru mai vast al geografiei istorice medievale a regatului. Abordarea istorică propusă de Györffy comitatelor bănăţene Arad, Caraş, Cenad şi Keve relevă problemele confesionale, demografice şi etnice aducând în discuţie o veche temă istoriografică, susţinută cu informaţii documentare inedite, bazată pe o concepţie istorică unitară care însă în cazul bănăţean n-a ținut seama de multiculturalitatea şi multiconfesionalitatea zonei²⁰⁴.

Reconstituirile de geografie istorică propuse, care le-am discutat mai înainte, n-au luat în discuţie evoluţia raporturilor etno-demografice, o anume dinamică a habitatului în spaţiul bănăţean în perioada medievală. S-a remarcat deja în istoriografia română absenţa unui studiu cu adevărat ştiinţific în această chestiune²⁰⁵. O analiză a habitatului medieval în spaţiul învecinat al Haţegului aducea în discuţie, între altele, sub forma unei ipoteze de lucru o restructurare a habitatului românesc pe cursul mijlociu şi inferior al Mureşului în sec. X-XI determinată de impactul cu maghiarii²⁰⁶. O schimbare a aspectului demografic al Banatului spre finalul veacului al XIV-lea dar îndeosebi în cursul secolului al XV-lea marcată foarte evident prin reducerea numărului parohiilor catolice în spaţiul nord-vestic al provinciei bănăţene a fost recunoscut de multă vreme în istoriografie dar prezentată sub diverse puncte de vedere în reconstituirile de geografie istorică şi ecleziastică²⁰⁷.

O direcţie de cercetare din perspectiva confesională ortodoxă a geografiei ecleziastice medievale bănăţene n-a existat în perioada interbelică şi nici mai târziu. Se poate consemna o tentativă de realizare a unei geografii istorice a Banatului de către istoricul timişorean Nicolae Ilieşiu, în perioada interbelică, rămasă însă nefinalizată. Manuscrisele sale, păstrate în arhiva Muzeului Banatului din Timişoara, prezintă o operă în fază de elaborare, cu accente polemice la adresa istoriografiei maghiare, înscrisă pe linia istoriografiei provinciale bănăţene, aşa cum se situează de altfel şi monografia consacrată oraşului Timişoara²⁰⁸. Asupra aşezărilor medievale bănăţene consemnate în

²⁰³ Milleker, 1915; Scherer, 1983, p. 103-106

²⁰⁴ Györffy, I³, 1987, p. 167-168; 844, 1987, p. 476

²⁰⁵ Achim, 1996, p. 11

²⁰⁶ Popa, 1986, p. 76

²⁰⁷ Szentklárai, 1908, p. 48-49; Györffy, III, 1987, p. 312-313; Motogna, 1944, p. 314-316; Manciualea, 1944, p. 334-336; Dragomir, 1999, p. 23 şi urm.; Engel, 1996, p. 6

²⁰⁸ Ilieşiu, 1943, p. 10-12

dijmele papale a făcut observații istoricul timișorean M. Bizerea. El remarcă între altele o cercetare a parohiilor catolice în zona de câmpie din nord-vestul Banatului. Absența parohiilor din estul și sudul Banatului a încercat s-o explice prin apartenența acestui teritoriu la structurile Țării Românești, în realitate acest spațiu era ocupat de un bloc omogen românesc²⁰⁹.

Istoriografia sârbă deși a fost preocupată evident de a oferi o perspectivă de foarte lungă durată a prezenței elementului sârbesc în Banat, înscriindu-se de altfel într-o mai veche tradiție istoriografică n-a încercat să construiască o geografie ecleziastică a Evului Mediu²¹⁰. Se cuvine o menționare specială a abordării istoriografice propuse de Olga Ziroević despre bisericile și mănăstirile din Patriarhia de Ipek între anii 1557-1663. Realizată temeinic, pe baza izvoarelor otomane în principal, ea aduce informații utile despre o serie de mănăstiri ortodoxe din Banat existente în a doua jumătate a veacului al XVI-lea²¹¹. Remarcabila realizare propusă de Olga Ziroević se înscrie într-un curent european de idei și preocupări de cercetare a surselor istorice otomane privitoare la bazinul Dunării Mijlocii în veacul al XVI-lea în care nu pot fi omise contribuțiile aduse de Tibor Halasi-Kun și Engel Pál. A doua chestiune importantă care a preocupat îndelung istoriografia multiculturală bănățeană a fost problema mănăstirilor medievale din Banat. Tema a fost abordată deopotrivă în istoriografia maghiară și germană, care au zăbovit, așa cum era dealtminteri și firesc, asupra mănăstirilor catolice din Banat, iar problema mănăstirilor sârbești a fost un subiect predilect al istoriografiei sârbe de la Ilarion Zeremski²¹² și până la Miodrag Iovanović²¹³. Mai târziu, începând de la mijlocul secolului trecut, problema mănăstirilor din Banat a revenit în preocupările scrisului istoric românesc.

Istoria și identificarea topografică a mănăstirilor benedictine, cisterciene ori a ordinelor necunoscute, din sec. XII-XIII, a constituit o preocupare constantă a învățatului prelat Janos Karácsonyi. El a abordat punctual problema abațiilor catolice dispărute *Eperies*, *Rahonca* și *Bizere*, publicate în anuarul Muzeului Banatului din Timișoara²¹⁴. A reluat discuția în legătură cu aceste mănăstiri cât și despre abațiile dispărute de la *Bulci*, *Huduș*, *Kenez*, *Gelid* și *Sasvar* într-un studiu publicat în anul 1905²¹⁵. Studiul său consacrat mănăstirilor dispărute din spațiul Banatului pe care îl numea atunci, după obiceiul vremii, „Ungaria de Sud” și-a păstrat relevanța pentru reconstituirea unui segment important a geografiei ecleziastice bănățene. Cel mai elaborat discurs istoriografic cu privire la abațiile din dioceza Cenadului în Evul Mediu, actual și acum la opt decenii de la apariție, rămâne lucrarea lui Koloman Juhász închinată

²⁰⁹ Bizerea, 1978, p. 21-22

²¹⁰ Popović, 1955; Erdeljanović, 1992

²¹¹ Ziroević, 1984; Halasi-Kun, 1976, p. 293 și urm.; 1985, p. 103 și urm.; Engel, 1996

²¹² Zeremski, 1907, p. 78 și urm

²¹³ Iovanović, 2002

²¹⁴ Karácsonyi, 1883, p. 154-163; 1892, p. 1-9

²¹⁵ Karácsonyi, 1905, p. 75-88

mănăstirilor din dioceza Cenadului în Evul Mediu²¹⁶. Construită pe un suport documentar solid, utilizând critic izvoarele, el a realizat o prezentare aproape standardizată a mănăstirilor benedictine, cisterciene precum și a celor cu ordin necunoscut. El a realizat de altminteri o impresionantă bibliografie legată de istoria episcopiei Cenadului, susținută pe documentele din arhiva acesteia²¹⁷. Istoria abațiilor benedictine din spațiul episcopiei Cenadului a fost reluată recent într-o abordare mai amplă și extrem de nuanțată a istoriei acestui ordin călugăresc²¹⁸. Alături de abațiile benedictine de la Cenad, Bizere și Bulci ce au aparținut în mod cert ordinului benedictin ele au adus în discuție mănăstiri a căror apartenență la ordin nu este menționată în documentele epocii cât și locuri cu mănăstiri unde sursele documentare scrise n-a consemnat numele abaților²¹⁹.

Interesul pentru mănăstirile ortodoxe din Banat a venit inițial din sfera istoriografiei sârbe și maghiare, în primii ani ai secolului al XX-lea, prin scrierile teologilor Ilarion Zeremski și Szentkláray Jenő. Disputa pentru mănăstirile bănățene, în urma separației bisericii între români și sârbi din 1865, urmată de un îndelungat proces ce a durat până în anul 1914 n-a ocolit domeniul istoriei. Zeremski a discutat situația mănăstirilor din Banat într-un context istoric bine conturat care a vizat istoria bisericii românești până în veacul al XVIII-lea și organizarea bisericii sârbești în regatul maghiar²²⁰. Teolog de formație, considerat nu fără de temei unul din cei mai învățați ierarhi sârbi, el și-a elaborat lucrarea pe o bază documentară solidă cu o metodă de abordare specifică gândirii pozitivistice²²¹. Lucrarea a fost elaborată pentru procesul mănăstirilor cu românii ceea ce a dus inevitabil la prezentarea într-o imagine negativă a acestora²²². Lucrarea canonicului Szentkláray apărută în 1908, fundamentată în bună parte pe cercetările lui Ilarion Zeremski, discută problema migrației sârbilor în Ungaria în cinci valuri succesive în perioada secolelor XIV-XVI și a structurilor eclesiastice sârbești realizate în cadrul regatului maghiar²²³. Discuția privitoare la mănăstirile medievale bănățene a reluat argumentele invocate de Zeremski atribuind exclusiv populației sârbești ridicarea acestor mănăstiri²²⁴. Recent, profesorul Jovanović a abordat problema mănăstirilor medievale din Banat, atribuite în exclusivitate sârbilor, din perspectiva istoriei artei²²⁵. Interesul constant al istoriografiei sârbe pentru această chestiune este relevat de monografiile consacrate mănăstirilor de la Cusici, Zlatița și Mesici ori de includerea mănăstirilor din Banat în abordări de anvergură consacrate mănăstirilor din Serbia²²⁶.

²¹⁶ Juhász, 1927, p. 21 și urm.

²¹⁷ Krischan, 1999, p. 162-170

²¹⁸ Hervay, 2001, p. 476-548

²¹⁹ Hervay, 2001, p. 530 și urm.

²²⁰ Zeremski, 1907, p. 45-49

²²¹ Sava, 1996, p. 196-197

²²² Zeremski, 1907, p. 48-49

²²³ Szentkláray, 1908, p. 9-13, 15-16

²²⁴ Szentkláray, 1908, p. 23 și urm; combaterea acestor opinii la Silviu Dragomir, 1998, p. 164

²²⁵ Jovanović, 2000.

²²⁶ Radoslavlević, 1993; idem, 1997; Rackov, 2000, p. 29 și urm.; Marković, 1920, p. 225 și urm.; Mileusnić, 2000, p. 42; 128

Discursul istoriografic privitor la mănăstirile bănățene, atribuirea lor exclusiv sârbilor se regăsește în perioada secolelor XVIII-XIX, despre care s-au păstrat surse documentare. Începuturile monahismului în Banat erau fixate, de obicei, pe baza tradiției sârbești în secolele XII-XIII. Acest clișeu istoriografic s-a construit la finele secolului al XVIII-lea când mănăstirile bănățene au avut de făcut față unei puternice presiuni venită din partea autorităților imperiale austriece ce au trecut la desființarea unora dintre mănăstiri în anii 1772-1775²²⁷. Argumentul istoric privitor la vechimea mănăstirilor bănățene, susținut pe temeiul tradiției avea menirea de a salva sau măcar de a consolida poziția mănăstirilor în fața autorităților austriece. Astfel, egumenul de la Mesici în două lucrări despre mănăstirile Mesici și Zlatița apărute în anul 1798 a făcut apel la tradiție pentru a susține vechimea mare a mănăstirilor întemeiate de despoții sârbi încă în veacul al XIII-lea²²⁸. Lucrările egumenului Liustina cât și cea a lui Ioanichie Milcovici²²⁹ de la Voilovița din anul 1801 au devenit mai apoi surse de informații pentru istoricii ce au abordat problema mănăstirilor bănățene în secolul al XIX-lea și chiar în cursul veacului următor. Tradiția istorică a fost invocată drept sursă de informații și în lucrarea prelatului Nicolae Tincu Velia pentru a susține vechimea și caracterul românesc al unor mănăstiri din sudul Banatului²³⁰. El scria în anul 1865 în spiritul curentului romantic ceea ce explică o prezentare mai puțin riguroasă.

Punctul de vedere românesc în problema mănăstirilor din Banat se regăsește întâia oară expus la Ștefan Meteș. Cele 17 mănăstiri din Banat sunt prezentate în contextul situației etno-demografice a provinciei dominată de elementul românesc, fără a propune o departajare etno-confesională²³¹. Discursul istoric a vizat cu precădere perioadele târzii, secolele XVIII-XIX, mai bine documentate, începuturile organizării mănăstirilor bănățene fiind prezentate prin prisma informațiilor sumare colectate din istoriografia pozitivistă maghiară și sârbă²³². Reluarea discuției pe marginea mănăstirilor din Banat de Victor Vlăduceanu și Ioan Mureșianu nu a adus modificări de esență deoarece bazele discuției au rămas sursele scrise deja discutate iar metoda de lucru a celor doi teologi cu preocupări istorice nu depășea orizonturile „localismului creator” afirmat în istoriografia bănățeană interbelică²³³. O evaluare în problema mănăstirilor medievale bănățene, făcute de I. D. Suciu, care-și păstrează încă actualitatea, acuză lipsa unei baze documentare temeinice, publicată în mod critic, absența cercetărilor arheologice, și a unor valorificări științifice cu privire la fiecare caz în parte²³⁴. Recentul demers istoriografic, coordonat de A.A. Rusu, a realizat o imagine globală, clară și coerentă a vieții monastice catolice și

²²⁷ Lupulovici, 2006, p. 10-11

²²⁸ Liustina, 1798, p. 4, 10

²²⁹ Lupulovici, 2006, p. 11

²³⁰ Tincu-Velia, 1865, p. 175-180

²³¹ Meteș, 1936, p. XII-XIII, XVIII

²³² Meteș, 1936, p. XVIII

²³³ Zub, 1989, p. 179 și urm.

²³⁴ Suciu, 1977, p. 70-72

ortodoxe în spațiul Ardealului și Banatului. S-a realizat pentru întâia dată pentru provincia intracarpatică o sistematizare, numerică, confesională a patronatelor și ctitoriilor de monumente resimțită în istoriografia multiconfesională încă din perioada interbelică²³⁵.

Conciliul de la Florența din anul 1439 a repus în discuție necesitatea dialogului interconfesional între biserica latină și biserica ortodoxă răsăriteană rămânând nu fără urmări în plan politic și confesional față de blocul românesc în ansamblul lui²³⁶. Discutând problema catolicismului elitelor românești din Banat, foarte evidentă față de alte zone românești din Transilvania, bunăoară, Viorel Achim a propus pentru feudații români bănățeni sintagma de „uniți” adică de catolici de rit grec. Certă și de durată, după cum o recunoștea și el, a rămas adoptarea confesiunii catolice, formula „uniației”, dacă s-a produs, a fost de scurtă durată²³⁷.

Cercetarea arheologică a bisericilor și mănăstirilor medievale bănățene, în contextul limitat al izvoarelor scrise și al pierderilor catastrofale pe care le-a avut arhitectura ecleziastică din provincie în zorii epocii moderne, oferă șansa realizării unui bagaj de informații consistent cu privire la monumentele dispărute, a stabilirii unor conexiuni ce au existat între arhitectura ecleziastică bănățeană și zonele limitrofe de la sudul Dunării din Transilvania și Oltenia. Felix Milleker, are meritul de a fi semnalat în urma unor cercetări de teren în anul 1884 ruinele unei mănăstiri la Opațița și mai apoi urmele unui monument de cult la Vârșeț²³⁸. Ioachim Miloia, istoric de artă cu preocupări în domeniul monumentelor, a pus în evidență arheologic bisericile de la Căvăran (azi Constantin Daicoviciu) și Belinț în perioada interbelică²³⁹. Interesul pentru cercetarea arheologică a monumentelor s-a cristalizat târziu, în deceniul al optulea al secolului trecut, odată cu cercetările de la Ilidia²⁴⁰. Cercetările la bisericile de la Berzovia, Reșița, Cârnecea și Mehadia pe care noi le-am derulat în perioada 1983-1992 au oferit puține repere pentru evoluția arhitecturii ecleziastice în Banat în secolele XIV-XV²⁴¹. Un program coerent și de durată în această chestiune am inițiat din anul 2000 care a vizat o cercetare de geografie istorică ecleziastică a dus la identificarea locațiilor unor biserici dispărute de la Giurgiova, Moldova Veche, Sirinia, Obreja, Glimboca, Remetea Mare, Saravale și altele. Această etapă a fost urmată de cercetări arheologice la mănăstirile dispărute de la Sirinia, Zlatița și de la mănăstirea Baziaș și Sângeorge²⁴². Un interes constant pentru cercetarea mănăstirilor ortodoxe din Banat l-a manifestat Luminița Munteanu în deceniile de la sfârșitul veacului trecut. Cea mai semnificativă acumulare în această cercetare au adus-o investigațiile arheologice

²³⁵ Rusu, 2000, p. 8 și urm.

²³⁶ Rusu, 1997, p. 23

²³⁷ Achim, 2000, p. 155

²³⁸ Milleker, 1884, p. 83-84; idem, 1886, p. 46-48

²³⁹ Miloia, 1930, p. 36 și urm.; idem, 1938, p. 30-33

²⁴⁰ Matei, 1973, p. 314-318

²⁴¹ Țeicu, 1996, p. 8-9; 38, 59

²⁴² Țeicu, 2005, p. 128-130, 146-148

de la Cusici care au stabilit că inițial monumentul a avut un plan triconc aflat sub actualul amplasament al bisericii mănăstirii²⁴³. Restaurările exemplare de la mănăstirile Voilovița și Mesici făcute de arhitecții și arheologii sârbi au evidențiat și etapele de amenajare ale acestor monumente. Cercetările de teren din spațiul nord-vestic al Banatului făcute de Milorad Girić au contribuit la identificarea pe teren a unor biserici medievale. El a formulat și câteva opinii personale, interesante, cu privire la localizarea ruinelor mănăstirii Oroslanos în intravilanul satului Maidan²⁴⁴.

Cercetările de arheologie medievală de la Szöreg au stabilit planul și etapele de amenajare ale unei biserici parohiale consemnată documentar în anii 1333-1335 dar ale cărei începuturi au fost plasate în a doua jumătate a veacului al XIII-lea²⁴⁵.

Un segment extrem de important al istoriei multiconfesionale bănățene în cursul Evului Mediu, pe care-l reprezintă bisericile și mănăstirile catolice, a rămas în afara sferei de interes a cercetării istorice și arheologice. Informațiile despre abația benedictină de la Bulci în urma cercetărilor arheologice sunt extrem de modeste²⁴⁶. Documentația despre bazilica din secolul al XIII-lea de la Mănăstur constituie singura acumulare notabilă în privința arhitecturii catolice din Banat²⁴⁷. Cercetările inițiate la Cenad, o zonă de maxim interes pentru cunoașterea începuturilor arhitecturii medievale în veacul al X-lea au fost de la bun început departe de amploarea și efortul care-l solicită importanța zonei pentru istoria medievală a Banatului. Abordările propuse din unghiul de vedere al istoriei artei, fie că au vizat extrem de puținele monumente păstrate, fie că și-au propus o reconstituire a topografiei monumentelor, au acumulat informații ce nu pot fi neglijate într-o discuție privitoare la geografia ecleziastică a Banatului în Evul Mediu. În discuția privitoare la biserica din Lipova se aduc de Eugenia Greceanu elemente ale planimetriei monumentului ce sugerează o legătură a acestuia cu arhitectura ecleziastică sârbească²⁴⁸. Arhitectura bănățeană se regăsește integrată, pentru întâia oară, într-un discurs istoriografic amplu privind arhitectura din spațiul românesc propus de Cristian Moisescu²⁴⁹. Reconstituirea topografiei ecleziastice a Comitatului Cenadului în epoca arpadiană, propusă de Dávid Katalin, se susține pe informațiile documentelor scrise, arheologice și pe observațiile făcute pe puținele monumente păstrate²⁵⁰. Implicată activ în cercetarea artei medievale din spațiul nordic al Banatului, Zsuzsa Heitel a adus contribuții de netăgăduit la reconstituirea topografiei ecleziastice a văii Mureșului și a Cenadului la începutul Evului Mediu²⁵¹. Cercetările de arhivă și

²⁴³ Munteanu, 1997, p. 431

²⁴⁴ Girić, 1998, p. 141-149

²⁴⁵ Trogmayer, 1980, p. 155 și urm

²⁴⁶ Ferenczi, Barbu, 1978, p. 69-72

²⁴⁷ Rădulescu, 1999, p. 73 și urm.

²⁴⁸ Greceanu, 1976, p. 282

²⁴⁹ Moisescu, 2001, p. 186-190

²⁵⁰ Dávid, 1974, p. 11, 52-62

²⁵¹ Heitel, 2001, p. 269 și urm.; idem, 2004, p. 10-21

teren i-au îngăduit observații sigure cu privire la localizarea abațiilor *Ajtonmonostura*, *Bizere*, și *Rohonca*, bunăoară dar și a unor elemente de planimetrie de la aceste monumente²⁵². Dealtminteri și în abordări făcute din perspectiva istoriei artei cu privire la semnificația numelui mănăstirii Oroszlanos prin prisma simbolului leonin relevă necesitatea confirmării supozițiilor făcute prin mărturii arheologice²⁵³.

Interferența ideologiei politice în cercetarea științifică a blocat inițiativele în privința cercetării geografiei ecleziastice și a dus, uneori, cum a fost cazul bunăoară în privința bisericii franciscane din Caransebeș, ori a rotondei de la Ilidia, la prezentări distorsionate, atribuite forțat lumii ortodoxe românești. Propunerea recentă a lui Koszta de reconstituire a topografiei ecleziastice a spațiului sudic al Ungariei reflectă extrem de sensibil acumulările realizate în cercetarea istorică și arheologică pe deoparte și prezintă în același timp într-o perspectivă globală evoluția confesională și monastică a comunităților catolice și ortodoxe²⁵⁴. Discursul istoric, într-o chestiune atât de sensibilă cum este istoria bisericii și într-un spațiu multicultural și multiconfesional care definește Banatul de la începuturile Evului Mediu, a fost marcat mereu de pendularea între istoria națională și multiculturalitate²⁵⁵. Prozelitismul catolic în lumea ortodoxă din Banat au cunoscut un vârf în epoca dinastiei de Anjou, a generat solidarități românești și afirmarea națiunii medievale române. Legătura foarte evidentă între confesiune, biserică și națiunea medievală au început într-o perioadă recentă, să preocupe scrisul istoric românesc²⁵⁶. Conflictul confesional deschis pe marginea mănăstirilor din Banat între biserica ortodoxă românească și cea a sârbilor își găsește reflectarea în scrisul istoric pe tot parcursul veacului trecut. O evidențiere a relațiilor culturale și ecleziastice româno-sârbe în secolele XIV-XVI extinderea structurilor ecleziastice ale Patriarhiei de la Ipek în spațiul Banatului asupra lumii românești relevă o influență consistentă venită dinspre lumea sârbească, care a fost mai puternic resimțită în Banat datorită poziției sale la Dunărea de jos apuseană, constituind o temă mai recentă²⁵⁷.

²⁵² Heitel, 2001, p. 267-274

²⁵³ Takacs, 1993, p. 58 și urm.

²⁵⁴ Koszta, 2000, p. 64-73

²⁵⁵ Bocșan, 1996, p. 265 și urm.

²⁵⁶ Pop, 1998, p. 188-189

²⁵⁷ Radojčić, 1956, p. 15 și urm.; Anuichi, 1979, p. 880-882; Hadrovics, 1947, p. 48-54; Bunea, 1904, p. 69-70; 223; Dragomir, 1999, p. 37-45; Ștefănescu, 1981, p. 82-83; Panaitescu, 2000, p. 314-315; Theodorescu, 1974, p. 114 și urm.; Iorga, 1931, p. 5; Rusu, 1997, p. 72-76; Meteș, 1918, p. 202-208; Vătășianu, 1987, p. 38-39; 73-74.

.....
MANĂSTIRI

AHTONMONUSTURA

Documente târzii din veacul al XIV-lea amintesc o moșie cu acest nume în comitatul Cenad. O știre din anul 1315 a menționat *poss Ahtonmonustura* (Györffy, I³, 1987, p. 846). Cele două documente din iunie 1329 au consemnat, sub forma *Hohtunmonustura* și *Ahtonmonustura*, această moșie aflată în litigiu de proprietate (DIR, C, XIV, II, p. 290-291, 293). Documente ulterioare au menționat-o în anul 1343 sub forma *Ohtunmonustura*, în 1352 doar *Ahtun*, iar în 1455 sub numele de *Ahtunmonustur* (Suciu, II, 1968, p. 288). A fost ridicată de Ahtum la finele veacului al X-lea, ori în primii ani ai veacului al XI-lea, atunci când a zidit în cetatea sa Morisena și mănăstirea închinată *Sfântului Ioan Botezătorul*. A fost un așezământ basilitan, cu călugări „greci” aduși de Ahtum din lumea monahală bizantină.

Ruinele mănăstirii au fost identificate în anul 1992 pe malul drept al Mureșului la *Hablău*, un punct situat între Șemlac și Pecica, la 11 km sud-vest de Pecica Cercetările arheologice, inițiate în anii 1993-1994 de Radu Heitel, au pus în evidență vestigii ale monumentelor din sec. XI-XIII (Heitel, 2001, p. 267). În malul înalt al Mureșului a fost identificat colțul nord-vestic al unei bazeilice, ridicată în veacul al XIII-lea, și urmele a două turnuri amplasate pe fațada vestică. S-a presupus existența unei biserici zidite în secolul al XI-lea (Repertoriul Arad, 1999, p. 98, pe baza informațiilor oferite de Zs. Heitel). Sigurele informații concludente despre planimetria și dimensiunile bazeilicii le datorăm cercetărilor lui Zs. Heitel. Monumentul a avut circa 35 m în lungime, din care doar 16 erau vizibili. Nava se închidea spre răsărit cu o absidă semicirculară. Zidurile aveau grosimi de 2 – 2,20 m (Heitel, 2001, p. 267). Mănăstirea ridicată de Ahtum se înscrie în șirul mănăstirilor apărute sub influența creștinismului bizantin în cursul veacului al XI-lea, în spațiul sudic al Regatului arpadian, care s-au menținut până în veacul al XII-lea ori la începutul veacului al XIII-lea, când au fost preluate de benedictini și de cistercieni, cum s-a întâmplat cu așezămintele de la Oroszlános, Pásztó și Veszpremvölgy (Kosza, 2000, p. 69; Moravcsik, 1970, p. 115). Absența informațiilor istorice cu privire la acest monument lasă fără răspuns o serie de întrebări legate de începuturile arhitecturii ecleziastice din Banat. Juhász, 1927, p. 173-179; Györffy, I³, 1987, p. 846; Blazovich, 1996, p. 34; Repertoriu Arad, 1999, p. 98; Rusu, Hurezan, 2000, p. 157 și foto 24; Hervay, 2001, p. 538 plasează Ahtonmonostura între așezămintele benedictine din Ungaria, însă numai în cadrul locurilor cu mănăstiri fără atestări documentare ale abaților ori călugărilor mănăstirii; Romhány, 2000, p. 8.

România, *Pecica*, j. Arad

ARAÇA

Așezarea de la Arača, situată într-un cot al Tisei, a ajuns o cetate și un târg important în sec. XIV-XV. Ea apare consemnată în 1422 și 1441 cu cetatea și târgul ajuns în stăpânirea lui Branković (Csánki, II, 1894, p. 125; Milleker,

1915, p. 6). Se cunosc puține informații despre bisericile și mănăstirea din Arača (Ortvay, I, 1892, p. 429-430). Asupra începuturilor mănăstirii Arača, lipsesc informații din sursele scrise. Abația a fost cedată în anul 1378, cu acordul papei Grigore al XI-lea, ordinului franciscan care a adus aici 12 călugări (Fuxoffer, I, 1858, p. 293). Elisabeta, regina văduvă, a ajutat la repararea conventului de la Arača. Biserica era închinată *Sfântului Nicolae* în anul 1378, când a fost cedată ordinului franciscan. Ruinele conventului de la Arača, situate pe o ridicătură, în apropiere de Novi Bečej au fost investigate arheologic în anul 1970, evidențiind mai multe etape de amenajare. Biserica mănăstirii este o bazilică cu trei nave, de lungime identică, închise la răsărit cu trei abside semicirculare. (Fig. 2A). Colateralele sunt delimitate de nava centrală prin trei perechi de piloni masivi. (Raffay, 2000, p. 452-453). Bazilica a avut dimensiunile de 26,64/15,47 m fiind zidită din cărămidă. (Fig. 17). Piatra a fost utilizată numai la realizarea stâlpilor și a bolțarilor de la arcurile semicirculare dintre nave. Elementele de decor se regăsesc la capitellurile stâlpilor cu caracter pronunțat vegetal, dar se întâlnesc și elemente zoomorfe atribuite veacului al XII-lea (Toth, 2000, p. 443-444). Din etapele de refacere s-au păstrat elemente decorative specifice artei gotice (Raffay, 2000, p. 460, fig. 27-28).

Bazilica din Arača, prin caracteristicile sale structurale și decorative, aparține artei romanice din Banat, fiind realizată în jurul anului 1200 (Gerevich, 1938, p. 29). Cercetarea arheologică a mănăstirii Arača făcută de N. Stanojev a adus o documentație semnificativă pentru cunoașterea începuturilor așezământului și a etapelor de aranjare. El opina că basilica a fost ridicată în al doilea sfert al veacului al XIII-lea, probabil în perioada de început a domniei regelui Bela al IV-lea (1235-1270). Capela de la latura de nord a navei a fost zidită în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, poate în primele decenii ale celei de-a doua jumătăți al secolului XIII (Stanojev, 2004, p. 130). Sacristia aparține după opinia aceluiași cercetător, celei de-a doua jumătăți a secolului XIV. Cercetarea arheologică a surprins ruinele unei biserici sală, cu altar rectangular și turn pe latura de vest, acoperită de structura bazilicii. Biserica sală a fost atribuită celei de-a doua jumătăți a veacului al XI-lea (Stanojev, 2004, p. 130). Necropola, cercetată în jurul bisericii sală și în jurul bazilicii prin inventarul funerar al mormintelor și prin raporturile stratigrafice între monumente și morminte a oferit jaloane cronologice pentru bisericile și mănăstirea de la Arača (Stanojev, 2004, p. 130). Romhány, 2000, p. 9.

Serbia, *Arača*

ARMENIȘ

Conventul franciscanilor observanți de la Armenis a făcut parte din vicariatul Bosniei, custodia Cuvin. Așezarea dispărută Armenis, consemnată în anii 1278 și 1290, sub această formă românească, se afla în zona de sud a Banatului, în apropiere de Haram. Ea era situată pe o arteră importantă ce pornea de la Haram, de pe malul Dunării, spre nordul Banatului, prin Valea

Carașului (1371, *magnam viam ab Armenis in Horam ducentem...*, Györffy, III, 1987, p. 482). Franciscanii din Armeniș apar în documentele din anii 1372 și 1385 (Tăutu, 1966, XI, p. 64-66; Karácsonyi, 1924, II, p. 74). Apariția așezământului franciscanilor, în lumea ortodoxă din sudul Banatului, se leagă de politica confesională de sprijinire a franciscanilor observanți, promovată în perioada 1366-1368 de regele Ludovic I (Koszta, 2000, p. 66). Așezământul franciscan era deja pustiit în anul 1399. Absența unor cercetări de teren lasă fără răspuns o localizare mai exactă a conventului, undeva în hotarul satului actual Banatska Subotica din Serbia, pe cursul inferior al Carașului (Györffy, 1987, III, p. 482; Țeicu, 1988, p. 294).
Serbia, *Banatska Subotica*

BAZIAȘ

Mănăstirea Sfântu Ilie

Mănăstirea *Sfântu Ilie* apare în defterele turcești din anii 1569-1579, în nahia Caraș-Vicinic (Engel, 1996, p. 26). Așezământul avea, la acel moment, un singur călugăr și un venit de 80 de acce (Ziroević, 1984, p. 47). În imediata sa vecinătate erau menționate satele *Camendin*, o așezare pustiită *Iyas-Varadin*, și satul *Ocruglita* (Engel, 1996, p. 26, 97). În cursul veacului al XV-lea acest segment al Clisurii a făcut parte din districtele românești *Kwzeg* și *Haram* (Țeicu, 1998, p. 336 și 343).

Tradiția istorică de la finele veacului al XVIII-lea, preluată mai apoi de istoriografia pozitivistă maghiară și sârbă, a atribuit ctitorirea mănăstirii Sfântului Sava, în jurul anului 1220 ori despoților sârbi în veacul al XV-lea (Szentkláray, 1908, p. 51-52; Radonitch, 1919a, p. 44; Petković, 1950, p. 12). Opinia privind vechimea mănăstirii și ctitorirea acesteia de către despoții sârbi a fost formulată la finele veacului al XVIII-lea de către Vichentie Liuștina, arhimandritul de la mănăstirea Mesici. El afirma atunci originea sârbească a mănăstirilor din Banat (Liuștina, 1798, p. 9-10). Momentul apariției acestui monument în acest spațiu al Dunării de jos apusene trebuie circumscris, punctual, la starea etnodemografică a zonei la începutul veacului al XV-lea. Zona Baziașului din cursul veacului al XIV-lea făcea parte din domeniul cetății Haram, situată la confluența Carașului cu Dunărea. Documentele de cancelarie atestă din anul 1370 și mai apoi la 1434 și 1443 un târg românesc numit *Kuzeg* (*opidum regis desertum walahicale Kewzagh appellatum in districtu de Haram*; Csanki, II, 1894, p. 97). Un act din 1472 a consemnat stăpânirea acestui târg de nobilul Nicolae de Bizere, implicat alături de nobilii din familia Cerna și Densuș în apărarea cetăților de pe linia Dunării (Pesty, Szöreny, III, p. 44; Csanki, II, 1894, p. 97). Așezarea dispărută *Kuzeg* se identifică în hotarul localității Divici.

Mănăstirea Baziaș a fost ridicată așadar la începutul veacului al XV-lea într-o zonă de locuire românească și cu stăpâniri nobiliare românești și unde este atestată documentar o instituție specifică lumii medievale bănățene, *Districtul Haram*. În aceeași vreme, la 1418, regele Sigismund de Luxemburg elibera

mănăstirii Vodița, din celălalt capăt al Dunării de jos apusene, un privilegiu care garanta libertatea confesională și privilegii mai vechi deținute de această mănăstire (DRH, D, I, 1977, p. 204-205, 211). Mănăstirea Baziaș a rămas, pentru o lungă perioadă, în afara sferei de interes a centrelor culturale sau de putere din zonă. Veacul al XVIII-lea, atât de frământat pentru această zonă a Banatului, aduce mărturii despre soarta bisericii. *Statistica bisericilor din Eparhia Caransebeșului*, din 15 iunie 1757, document de referință pentru geografia ecleziastică a Banatului și, prin urmare des invocat, menționa mănăstirea Baziaș cu hramul schimbat - *Înălțarea Domnului* - precizând, pentru situația ei anterioară, că a fost metoh sub Patriarhia de Ipek (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 238). Datorită poziției geografice, pe culoarul Dunării, a avut de suferit în conflictele turco-austriece din veacul al XVIII-lea. O inscripție pe o lespede de piatră, încastrată în peretele sudic al navei, menționează refacerile importante pe care le-a suferit în anul 1721 (Lupulovici, Krstici, 1998, p. 148). Biserica mănăstirii Baziaș are un plan triconc simplu, cu o turlă ridicată deasupra navei. Într-o etapă ulterioară, probabil în jurul anului 1721 sau mai târziu la 1774, ea a suferit modificări prin ridicarea unui turn clopotniță, masiv pe latura de vest.

Cercetările de arheologie medievală, din anii 2002-2004, au confirmat stratigrafic două etape de amenajare a bisericii și au degajat un număr de 20 de morminte pe latura de nord și de sud a bisericii. Biserica a avut un plan triconc cu dimensiunile de 13,20/8,20 m, într-o etapă ulterioară, construindu-se turnul de formă pătrată (6,40/6,40 m), alipit pe latura de vest (Fig.3). Structura de fundație a turnului coboară până la adâncimea de 1,30 m, în timp ce fundația bisericii nu trece de 0,60 m. Nava bisericii, sub forma unui dreptunghi, avea alipite trei abside de formă semicirculară, atât la interior cât și la exterior. Turla care încununa nava are un tambur octogonal la exterior și circular la interior, cu diametrul de 2,80 m. Două perechi de pilaștri, care flancau absidele laterale ale navei, preluau împingerile turlei, cu plan octogonal la exterior și circular la interior, acoperită cu o calotă semisferică. Laturile octogonului sunt străpunse de opt ferestre, cu fantă îngustă spre exterior. Nava bisericii era acoperită cu o boltă semicilindrică, longitudinală, susținută de arce la extremități, iar absidele laterale ale acesteia și ale altarului erau acoperite cu o calotă semisferică, susținută pe pandantive. Spațiul dintre perechea estică de pilaștri și altar are o boltă semicilindrică transversală (Fig. 3).

Monumentul de la Baziaș se înscrie, prin toate caracteristicile sale, în varianta triconcului sârbesc (Ghika - Budești, 1942, p. 12). Analogiile de plan cu biserici cu plan triconc din mediul sârbesc, dar și din lumea feudală românească, pledează pentru atribuirea bisericii mănăstirii Baziaș perioadei de la finele veacului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea (Vătășianu, 1959, p. 187; Theodorescu, 1974, p. 296-297; Deroko, 1962, p. 176-178; Țeicu, 2003, p. 128). România, *Baziaș*, j. Caraș-Severin

BEČKEREK / BECICHERECUL MARE

Mănăstirea *Intrarea Maicii Domnului în Biserică*

Așezarea și cetatea Becicherecul Mare erau situate la o răscruce importantă de drumuri, care legau sudul Dunării de Câmpia Banatului și de Bačka. Documentele din anii 1566-1567 au consemnat așezarea Becicherecul Mare, care a avut două biserici, din care una a fost biserica mănăstirii cu hramul *Intrarea Maicii Domnului în Biserică* (Ziroević, 1984, p. 52). Aici s-a aflat sediul unei episcopii organizate în cadrul Patriarhiei de Ipek, al cărei întâi stătător a fost menționat în anul 1609 (Petković, 1950, p. 23; Csánki, II, 1894, p. 126 așezare atestată în anul 1331 *civitas* și în anul 1441 *oppidum*).

Serbia, *Zrenjanin* (Nagy Becskerek; Veliki Bečkerek, din a.1955 Zrenjanin; Marković, 1966, p. 199-200)

BEZDIN

Mănăstirea *Adormirea Maicii Domnului*

Mănăstirea Bezdin este situată la sud de Mureș, într-o zonă împădurită de pe valea Arancăi, în hotarul actual al satului Munar. Ansamblul monahal de la Bezdin prezintă o biserică cu plan triconc, închisă într-un careu format pe trei din cele patru laturi de chilii, ateliere, construcții gospodărești. Latura de vest a incintei patrulateră închide accesul în mănăstire doar printr-un zid (Fig. 18). Structura planimetrică a mănăstirii evidențiază mai multe etape de amenajări, ce pot fi atribuite secolelor XVI-XVIII (Velescu, Corvătescu, 1972, p. 50; 55). Biserica, zidită din cărămidă, are un plan triconc, care a suferit transformări în timp prin ridicarea unui turn clopotniță pe latura de vest (Fig. 4A). Monumentul a avut inițial o navă flancată de două abside cu muchii în ax. Altarul a fost realizat sub forma unei abside poligonale. Turla cu plan octogonal, străpunsă de ferestre înguste, încununează nava. Această etapă de amenajare, cea mai veche, a fost atribuită secolului al XVI-lea (Velescu, Corvătescu, 1972, p. 57). Într-o etapă ulterioară, din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, s-a ridicat turnul masiv de pe latura de vest a bisericii. Tot atunci au fost edificate, posibil pe o fundație mai veche, și chiliile care conferă structura actuală a mănăstirii Bezdin (*Ibidem*, p. 53).

Ridicarea bisericii cu planul triconc de la Bezdin, în prima jumătate a veacului al XVI-lea, a fost aproape unanim acceptată în istoriografia mai veche ori mai recentă. O însemnare pe o *Psaltire*, făcută de ieromonarhul Leontin Bogoevici, menționa anul 1539 pentru începerea ridicării bisericii (Ziroević, 1984, p. 50; Zeremski, 1907, p. 99; Szentkláray, 1908, p. 32-34; Meteș, 1936, p. 200; Petković, 1950, p. 18; Velescu, Corvătescu, 1972, p. 50; Rusu, 2000, p. 179). Cercetarea arheologică, rămasă nefinalizată de R. Heitel, oferea argumente pentru o datare în veacul al XVI-lea (Velescu, Corvătescu, 1972, p.53).

Moșia Munar, în hotarele căreia se află mănăstirea Bezdin, a ajuns în anul 1482 în stăpânirea nobilului sârb Miloș Belmosević și ulterior, printr-o

succesiune matrimonială, ea ajunge în stăpânirea familiei Jaksic. Stăpânirea domeniului de către nobilii Jaksici a fost confirmată în anul 1529 de voievodul Transilvaniei Ion Zapolya (Szentkláray, 1908, p. 31). În atari condiții ridicarea mănăstirii Bezdin de nobilii sârbi din familia Jaksic, în prima jumătate a veacului al XVI-lea, apare firească. (Zeremski, 1907, p. 96; Szentkláray, 1908, p. 32-34; Milleker, 2003, p. 75 menționează anul 1542 pentru ridicarea bisericii). Radonitch, 1919, p. 110; Romhány, 2000, p. 13.
România, *Munar*, j. Arad

BIZERE

Abația Sfânta Maria

Abația Bizere, situată în valea Mureșului, poate fi considerată unul din cele mai vechi și mai importante așezăminte ale ordinului benedictin din acest spațiu. Atestată în anul 1183 sub forma *monasterium de Bisra*, aceasta avându-și începuturile încă la finele veacului al XI-lea, după recente argumente aduse de arheologia medievală (Györffy, I³, 1987, p. 173; Rusu, 2005, p. 152). Consemnările din 1211 și din 1231 se referă la problema transportului sării pe Mureș din Transilvania, în care mănăstirea era implicată cu propriile nave și asupra căreia deținea și un anumit monopol. Prin acordul de la Bereg din 1233, mănăstirii (*ecclesiae de Bistriensis*) i-au revenit 4000 de bolovani de sare. Biserica (*ecclesiae de Byscere*) era închinată *Fecioarei Maria* informație datorată dintr-un act din anul 1321 (Györffy, I³, 1987, p. 173). Apartenența sa la ordinul benedictin a apărut menționată explicit într-un act din 1423 (Hervay, 2001, p. 477). Conflictul deschis între abatele mănăstirii și episcopul Cenadului, pornit se pare de la faptul că abatele a contestat dreptul de patronat al episcopiei, s-a derulat în perioada anilor 1233-1236 și s-a sfârșit prin uciderea abatelui în aprilie 1236, de către oamenii episcopului și ai capitlului din Cenad (Karácsonyi, 1905, p. 81; Hervay, 2001, p. 476). Mănăstirea a avut în anul 1236 un număr de 32 de călugări, care au fost angrenați în conflict, ceea ce spune mult despre amploarea abației benedictine de la Bizere. Documentele din anii 1321 și 1322 îi amintesc pe abații mănăstirii Bizere, scrisă sub forma *Byscere* și *Byzere* (Györffy, I³, 1987, p. 173). La începutul veacului al XV-lea începe o perioadă de declin a mănăstirii, în anul 1423 fiind locuită bunăoară de un singur călugăr, stare care se va prelungi până după 1552, când a fost consemnat cel din urmă abate (Juhász, 1927, p. 47; Hervay, 2001, p. 476). Locația mănăstirii a stârnit îndelungi discuții în istoriografie, până în perioada foarte recentă, când s-a făcut dovada istorică și arheologică a identificării ei la Frumușeni (Györffy, I³, 1987, p. 176; Heitel, 2000, p. 267; Rusu, Hurezan, 2000, p. 161). S-a invocat cel mai adesea localizarea ei la Glogovăț (Vladimirescu) lângă Arad, la Cicir, pe un grind al Mureșului (Márki, I, p. 194, 447-449; Fuxoffer, I, 1858 p. 284; Karácsonyi, 1905, p. 81; Juhász, 1927, p. 40, abb 9-10 m cu planul ruinelor de la

Glogovăţ; Lanevski, 1979, p. 1005). Identificarea abației Bizere la Frumușeni în zona *Fântâna Turcului*, s-a făcut de Gy. Györffy pe baza unor hărți din 1764 și 1785, adoptată de Zs. Heitel și A. A. Rusu și-a găsit și confirmarea arheologică (Györffy, I³, 1987, p. 174; Heitel, 2001, p. 269; Rusu, Hurezan, 2000, p. 161).

Ruinele medievale se află la circa 3 km nord-est de Frumușeni, între un vechi braț al Mureșului și albia sa actuală aflată la nord. Este o zonă plană din lunca Mureșului, acoperită de pășune, în care nu se mai distingeau la suprafața solului urmele zidurilor (Heitel, 2000, p. 267; Rusu, Hurezan, 2000, p. 163). S-au inițiat cercetări arheologice la Frumușeni, *Fântâna Turcului*, în anul 1981, conduse de Mircea Rusu, care au identificat fundația unei biserici datată în secolele XII-XIV (Repertoriul, Arad, p. 71). Derularea unor cercetări sistematice, începând cu anul 2002 de A. A. Rusu, a dus la descoperirea planimetriei bisericii, a porticului de la nordul curții claustrului, a refectoriului și la identificarea unor anexe situate pe laturile de est și vest ale curții claustrului. Biserica a fost ridicată la cumpăna secolelor XI-XII iar porticul de la nordul curții claustrului s-a ridicat imediat după biserică (Rusu, 2005, p. 152). În colțul sud-vestic s-a identificat o fântână. Au fost cercetate 40 de morminte, din care unele cu nișă cefalică din cărămidă. Inventarul arheologic este deosebit, alături de piesele de arhitectură găsindu-se două părți dintr-un mozaic de o valoare artistică remarcabilă (Rusu, 2005, p. 152).

România, *Frumușeni*, j. Arad

BUCOVA

Moșia *Pala*, localizată în hotarul satului Bucova, a făcut parte, în cursul Evului Mediu, din structurile socio-economice ale Țării Hațegului (Popa, 1986, p.246). Am considerat însă că această sihăstrie românească trebuie consemnată într-o geografie ecleziastică a Banatului, deoarece aparține geografic spațiului bănățean și, în egală măsură, din punct de vedere confesional ea poate fi integrată istoriei bănățene. Actul din anul 1390, care delimitea hotarele moșiei *Pala*, amintea o pustnicie în apropiere de Valea Fierului (Ortvay, 1896, p. 196). Așezarea Remetea, constituită în secolul al XVII-lea, a păstrat amintirea acestui locaș monahal (Rusu, 1997, p. 91-92; Idem, 2000, p. 84).

România, *Bucova*, j. Caraș-Severin

BULCI

Abația *Sfânta Fecioară Maria*

Abația benedictină de la Bulci se număra printre așezămintele importante și extrem de active ale ordinului din valea Mureșului. Documentele din veacul al XIII-lea oferă puține informații despre această abație consemnată într-un act din anul 1225 (Csánki, I, 1890, p. 768; Györffy, I³, 1987, p. 174). Diploma regelui

Andrei al II-lea din anul 1233 a conferit mănăstirii de la Bulci o cantitate de 5000 de bolovani de sare, pe care putea să-i comercializeze (DIR, XI, XII, XIII, C, I, 1075-1250, p. 267). Informațiile documentare din veacul al XIV-lea aduc în prim plan, pe abații mănăstirii benedictine în anii 1364 și 1366 iar în anul 1390 pe abatele Bricius, cu preocupări legate de averea abației. Un document papal din anul 1337 menționează abațiile de la Bulci și Bizere, împreună cu alte mănăstiri benedictine aflate în stăpânire abuzivă, act care confirmă explicit apartenența sa la ordinul benedictin (Hervay, 2001, p. 485). Abatele Emeric, de numele căruia se leagă realizarea acolo ori numai posesia unui valoros codice, a obținut noi donații de sate și moșii în Transilvania în anul 1367 (Juhász, 1927, p. 55). Unele din aceste proprietăți au fost zălogite de abatele Briccius. Documentul emis la Bulci, în 21 septembrie 1390, confirmă zălogirile făcute de Briccius, abatele mănăstirii, pentru necesitățile mănăstirii sau bisericii închinată *Sfintei Fecioare Maria (abbas monasterii Beate Virginis de Bulch ..; Juhász, 1927, p. 228)*. Puținele documente din veacul al XV-lea reflectă starea precară și dificultățile cu care se confruntă abația benedictină de la Bulci. Ea era administrată în anul 1408 de un laic, comitele de Timiș Filipo Scolari, în 1464 ajunge sub jurisdicția episcopului de Esztergom iar la finele aceluiași veac, în anul 1498, era patronată de Ioan Corvin (Márki, I, 1892, p. 382; Juhász, 1927, p. 57-59). Un document papal din 25 aprilie 1431 certifică existența unei biserici parohiale la Bulci, cu hramul *Sfânta Maria* (Juhász, 1927, p. 258). Treptat, în prima jumătate a veacului al XVI-lea, abația benedictină de la Bulci își încetează existența. Ruinele mănăstirii benedictine de la Bulci au fost identificate și investigate pe un vechi grind al Mureșului, în locul numit *Cetate*. Câmpul de ruine, acum acoperit de vegetație abundentă, este situat la circa 2 km de sat, aproape de albia unui cot al Mureșului. Cercetările noastre din 13 septembrie 2004 au depistat exact în malul Mureșului un turn cu plan circular cu diametrul interior de 3 m, zidit din cărămidă, și puține fragmente de piatră. Grosimea zidului era de 1,30-1,40 m. Extrem de puținele informații despre monumentul benedictin de la Bulci provin din investigațiile sumare de la finele veacului al XIX-lea, când Fl. Römer a cercetat zona ruinelor în anul 1868. În absența unui plan al bisericii și al claustrului a fost identificat un zid al bisericii, orientat est-vest, extrem de lung, de circa 80 m. Abația a avut o dispunere pe axa nord-sud iar în centrul acesteia s-a aflat amplasată biserica (Márki, 1892, I, p. 451; Juhász, 1927, p. 53; Heitel, 2001, p. 269). S-a consemnat existența unui sanctuar cu plan octogonal al bisericii și numeroase coloane, fragmente de sculpturi, material roman utilizat la construcție (Márki, 1892, I, p. 451).

Cercetările de arheologie medievală, reluate în perioada 1976-1979, nu aduc un bagaj de date mai consistent legat de această abație. Informațiile sumare publicate relevă o fortificație de pământ cu șanț și val, atribuită perioadei secolelor X-XII, peste care s-a suprapus construcția abației benedictine. Referitor la aceasta, cercetările din anul 1978 menționau elemente din structura zidului, cu fundația din piatră și pavaje din cărămidă. Majoritatea urmelor de

construcții și a materialului arheologic era atribuit abației benedictine de la Bulci (Ferenczi, Barbu, 1979, p. 290).

Cercetările arheologice reluate în cursul anului 2005 vor contribui sigur la stabilirea topografiei arheologice a zonei și la nuanțarea cronologiei cunoscute până acum a locuirilor istorice de la Bulci. Márki, 1892, I, p. 451-452; Szentkláray, 1898, p. 524; Pesty, *Krassó*, II/1, p. 85-93; Milleker, 1899, p. 16; Repertoriu, Arad, 1999, p. 47; Rusu, 2000, p. 85; Romhány, 2000, p. 16.

România, *Bulci*, j. Arad

CARANSEBEȘ

Conventul franciscan

Lucrările de amenajare a centrului civic al orașului Caransebeș au scos la lumină, în anul 1988, fundațiile unei biserici medievale ce a aparținut ordinului franciscan. Monumentul de cult din Caransebeș a dat naștere unor întinse polemici în istoriografia română, deoarece el a fost atribuit de descoperitorul său comunității ortodoxe românești din veacul al XIII-lea (Bona, 1993, p. 101). Biserica din Caransebeș se identifică însă cu conventul franciscan, atestată în documentele din secolele XIV-XV (Popa, 1989, p. 363-368; Țeicu, 1998, p. 182; Moisescu, 2001, p. 52; Rusu, 2000, p. 87; Țeicu, 2003, p. 72-75).

Biserica a avut o navă cu dimensiunile de 15/8,40 m, la care se racorda un cor rectangular, cu dimensiunile de 5,90/5,60 m, închis printr-o absidă semicirculară (Fig. 6B). Două perechi de contraforturi susțineau inițial laturile lungi ale navei, iar într-o etapă ulterioară s-au adăugat încă două perechi. Prezența masivă a contraforturilor pe laturile lungi, cât și pe cea de vest, a sugerat faptul că aceștia aveau menirea să preia împingerile unei bolți de tipul încrucișării de ogive (Moisescu, 2001, p. 51, fig. 51). Dealtminteri, fragmentele de nervuri și cheia de boltă întăresc această presupunere. Accesul, surprins arheologic, se făcea pe latura de vest a navei. Sub pardoseala navei s-au găsit 11 cripte cu morminte, cu inventar funerar deosebit, cu podoabe din aur și argint (Bona, 1993, p. 65-68). Cerceii și inelele din aur au fost purtate de elitele românești din zonă, care au adoptat confesiunea catolică (Țeicu, 2003, p. 76-77). Cercetarea arheologică a evidențiat prezența unor ziduri la nordul și nord-estul navei și fragmente de ziduri la sud-estul corului, care delimitau incinta claustrului franciscan de la Caransebeș. În ceea ce privește cronologia bisericii de la Caransebeș s-au exprimat opinii divergente, având în vedere puținele informații oferite de cercetarea arheologică. Ridicarea bisericii a fost plasată la mijlocul veacului al XIII-lea de autorul cercetării arheologice, pe temeiul unor analogii formale de plan (Bona, 1993, p. 68, 98), opinie împărtășită și de Radu Popa care a sesizat însă poziția singulară a monumentului din Caransebeș în arhitectura ecleziastică bănățeană (Popa, 1989, p. 366). Opinia mea, susținută pe datarea inventarului funerar, atribuie momentul construcției bisericii franciscane celei de a doua jumătăți a veacului al XIV-lea (Țeicu, 1998, p. 182-183; Țeicu, 2003, p. 73). Moisescu fixa recent, într-o abordare globală a istoriei arhitecturii

medievale, momentul ridicării bisericii din Caransebeș în prima jumătate a veacului al XIV-lea, de către călugării franciscani (Moisescu, 2001, p. 52).

Informațiile din sursele papale aduc în conul de lumină un sediu franciscan, extrem de activ în lumea românească a Caransebeșului din a doua jumătate a veacului al XIV-lea (Karácsonyi, 1927, p. 88-89). Sediul franciscan din Caransebeș, împreună cu cele de la Severin, Orșova, *Cuiești* și *Cheri* a făcut parte din custodia Bulgaria și au fost fondate de însuși regele Ludovic I între anii 1368-1369, în cadrul politicii sale confesionale (Karácsonyi, 1927, p. 88-89; Lupșa, 1929, p. 69; Waddingus, IX 1932, p. 294; Papacostea, 1988, p. 209; Achim, 1996, p.399-400; Koszta, 2000, p. 63). Franciscanii din Caransebeș au obținut de la regele Sigismund de Luxemburg, prin actul din 5 decembrie 1428, o confirmare a unor privilegii mai vechi din vremea regelui Ludovic I (Fermendžin, 1892, p. 127-130; Tăutu, 1966, p. 65-66). Actele papale din anii 1443 și 1446 au confirmat privilegii deja dobândite de franciscanii din spațiul Dunării de Jos apusene (Fermendžin, 1892, p. 139-140; 288). Se cuvin menționate, la sfârșitul veacului al XV-lea, intrarea în confraternitatea ordinului minorit a unor reprezentanți ai elitelor românești din zona Caransebeșului. Se remarcă în această privință familiile nobile românești Măcicaș și Mâtnic, din sânul cărora intra în mănăstirea franciscană Iacob de Măcicaș și soția sa Ana în anul 1455, Doroteea de Mâtnic cu fiii și fiica sa fiind primiți în anul 1490 (Pesty, Szöreny, III, 1878, p. 70, 104-105). Mormintele, amenajate în criptele bisericii conventului franciscan din Caransebeș, cu inventar funerar deosebit, cu podoabe din aur și argint, au aparținut fără îndoială nobililor români din district care adoptaseră catolicismul spre finele veacului al XIV-lea (Țicu, 2003, p.75).

Conventul franciscan din Caransebeș, cu un număr de 11 călugări în anul 1535, ajunge în custodia Ineului (Karácsonyi, 1927, p. 89; Rusu, 2000, p. 87). Documente din 1553 și 1558 au înscris pe Martin din Aiud și respectiv Ladislau din Chomorkan în funcția de guardianus a conventului din Caransebeș (Bunitay, Karácsony, Rapaics, 1904, p. 476, 523-524). Mănăstirea a fost desființată conform tradiției locale în anul 1558 (Lupșa, 1929, p. 69; Cotoșman, 1941, p. 13-14; Rusu, 2000, p. 87; Koszta, 2000, p. 66-67; Radosav, 2003, p. p. 55-56). România, *Caransebeș*, j. Caraș-Severin

CEBZA

Mănăstirea *Sfântul Ioan*

Mănăstirea Cebza, din apropiere de Ciacova, se afla pe unul din brațele meandrate ale Timișului. Biserica actuală, un monument din lemn, a fost ridicată cel mai devreme la finele veacului al XVIII-lea (Miloia, 1931, p. 121-123; Vlăduceanu, 1947, p.59 și urm; Mureșianu, 1976, p. 125-128). Documentele fiscale turcești au consemnat în anul 1579 mănăstirea Cebza, cu hramul *Sfântul Ioan* (Engel, 1996, p.134). Se pot emite doar supoziții cu privire la localizarea mănăstirii medievale bazate pe tradiție, care identifică undeva, în preajma izvorului actual al mănăstirii Cebza, vechiul așezământ (Mureșianu, 1976,

p.125). În mormântările actuale din cimitirul satului Cebza, făcute foarte aproape de bisericuța din lemn, nu îngăduie o cercetare arheologică, așa cum am constatat în cercetările de teren din anul 2004. Satul Cebza a fost consemnat între anii 1554-1579 în aceleași surse otomane (Engel, 1996, p. 42). Documentele papale din anii 1333-1335 dovedesc existența la Cebza a unei parohii catolice, pustiită probabil în incursiunile turcești din veacul al XV-lea (Borovszki, *Temes*, p. 285).

România, Cebza, j. Timiș

CENAD

Mănăstirea „Sfântul Ioan Botezătorul”

1. Așezată pe malul Mureșului, cetatea *Morisena* era, la finele veacului al X-lea și către prima jumătate a veacului al XI-lea, reședința puternicului feudal Ahtum. După botezul său de la Vidin el a adus călugări „greci” cu stareț, pe care i-a așezat în mănăstirea ridicată de el închinată *Sfântului Ioan Botezătorul* (*accepit autem potestatem a Grecis et construxit in prefata urbe Morisena monasterium in honore Beati Johannis Baptiste, constituens in eadem abbatem cum monachis Grecis iuxta ordinem et ritum ipsorum* (SRH, II, p. 490). Mănăstirea de rit grecesc de la Cenad a fost ridicată de Ahtum probabil în jurul Anului O MIE. În urma conflictului cu regele Ștefan I el a fost învins de Chanadinus, care apoi a întemeiat mănăstirea de la Oroszlanos, unde a mutat călugării și abatele mănăstirii din Cenad (Györffy, I³, 1987, p. 850). Biserica, închinată *Sfântului Ioan Botezătorul*, a fost consemnată în două documente. Biserica mănăstirii lui Ahtum a devenit după instalarea lui Gerard la Cenad în 1030 cea dintâi biserică episcopală până la ridicarea pe malul Mureșului a noi biserici episcopale închinată *Sfântului Gheorghe*. „Iar episcopul sfătuindu-se cu comitele Chanadin mută pe acel stareț grec cu monahii săi la Oroszlamos și dădu mănăstirea lor episcopului și fraților ce erau cu el, care locuiră acolo până ce fu gata mănăstirea fericitului mucenic Gheorghe” (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 47). Două documente papale târzii din anul 1433 oferă o informație importantă despre soarta celei dintâi biserici a Cenadului. Actul papal din 7 februarie 1433 făcea referire la un „*capellam S. Ladislai regis supra capellam S. Johannis baptistae in civitate Cenadiensis in corporatam*” (Lukcsics, II, 1938, p. 70). Documentul papal din 14 iulie 1433 vine să nuanțeze această informație precizând că „*Gregorii Petri, clerici Cenadiensis diocesis et rectoris capellae S. Ladislai sitae in ecclesia parochiali S. Johannis Baptiste*” (Lukcsics, II, 1938, p. 106). Planul acestei biserici și poziția ei în ansamblul topografiei eclesiastice a cetății Cenadului îl cunoaștem grație unei hărți din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, ce o vom discuta mai jos.

2. Abația Sfintei Fecioare Maria

Episcopul Gerard, după așezarea sa în scaunul episcopal, a fondat mănăstirea închinată *Fecioarei Maria*, cu gândul de a-i sluji drept loc de

mormânt. Ea a fost ridicată însă cu sprijin material și pecuniar oferit de regele Ștefan și regina Gisela (SRH, II, p. 500-504). Din acest punct de vedere este socotită printre mănăstirile benedictine de fundație regală din Regatul arpadian (Hervay, 2001, p. 485; Koszta, 2000, p. 52 a sugerat faptul că Gerard s-a substituit regalității în zona Văii Mureșului în ceea ce privește fondarea mănăstirilor benedictine). Aceasta s-a aflat în imediata vecinătate a vechii mănăstiri grecești închinată *Sfântului Ioan Botezătorul*, după cum sugerează textul Legendei Major („*Monasterium Beate Virginis in cotiquo ecclesie Sancti Johannis Baptiste pro sua sepultura similiter consumasset.*” SRH, II, p. 498, 501). Există extrem de puține informații despre viața acestei mănăstiri benedictine, fondată într-adevăr într-un oraș, până în anul 1493 când biserica și mănăstirea au fost cedate de papa Alexandru al VI-lea franciscanilor (Juhász, 1927, p. 35-36; Hervay, 2001, p. 486). Documentele papale din anii 1334-1335 l-au menționat pe Nicolaus, abatele mănăstirii, care a plătit dijmele papale (DIR, C, XIV, III, p. 222, 230, 247). Biserica a primit în anul 1361 importante donații și a suferit lucrări de extindere, susținute de regina văduvă a lui Carol Robert. Documentele din anii 1397 și 1464 au consemnat-o între abațiile benedictine fondate de regalitatea arpadiană (Hervay, 2001, p. 485-486). Documentele din veacul al XIV-lea amintesc, uneori, abația sub numele *Sfântului Gerard*, în listele papale din 1333 este consemnat „*Nicolaus abbas Sancti Gerardi martiris*” (Juhász, 1927, p. 31).

Un plan al Cenadului realizat, probabil, cândva între anii 1701 și 1741, recent identificat și publicat de Suzana Heitel aduce elemente noi privind topografia orașului medieval. Documentul cartografic este extrem de prețios din punctul de vedere al arhitecturii ecleziastice pentru că el redă, până la detaliu, planul a două biserici din colțul nord-vestic al incintei cetății medievale (Heitel, 2005, p. 17). Cele două biserici au fost identificate în fapt cu ruinele bisericii mănăstirii lui Ahtum și ale abației *Sfânta Maria*, ridicată de Gerard în apropierea acesteia (Heitel, 2005, p. 13).

Conform acestei hărți biserica mănăstirii *Sfântul Ioan Botezătorul* a avut planul unui dreptunghi, în interiorul căruia s-a delimitat structural monumentul prin îngroșări și retrageri ale zidurilor spațiul estic fiind închis printr-o absidă poligonală cu cinci laturi (Fig. 1). În imediata vecinătate a acesteia este realizat planul unei alte biserici, cu o structură simplă, formată dintr-o navă dreptunghiulară și un cor alungit, ușor decroșat față de zidurile laterale ale navei (Fig. 1). Pe toată lungimea laturii sudice a corului apare desenat conturul a două încăperi. Pe flancul sudic al acestei biserici se desfășoară o incintă de ziduri ce au fost identificate cu corpul mănăstirii. Zidurile de incintă se află pe latura sudică și sunt dispuse în imediata vecinătate a celei de-a doua biserici din incinta bisericii (Heitel, 2005, p. 14).

Planul celor două biserici poziționează și relația topografică în care se găseau în veacul al XI-lea la Cenad biserica mănăstirii *Sfântul Ioan Botezătorul* și biserica mănăstirii închinată *Fecioarei Maria*. Se confirmă în acest fel

informația cunoscută până acum din *Legenda Major*. În ceea ce privește planul bisericii lui Ahtum el a fost raportat la ambianța artei bulgare a veacului al X-lea (Heitel, 2005, p. 17). Sigur el a suferit însă modificări în cursul veacului al XIV-lea ori al XV-lea, după cum se observă pe spațiul vestic al acestuia unde au fost ridicate două capele. Raportul din 1868 menționează descoperirea unui sarcofag din piatră, având sculptată pe una din laturi o cruce bizantină, fragmente arhitectonice de la monumentele romane și gotice, urmele a două fântâni, un apeduct lucrat din cărămidă, morminte, o construcție de formă pătrată socotită drept resturile unui baptisteriu. K. David a propus identificarea urmelor bisericii *Sfântul Ioan Botezătorul* din sec. al X-lea, a navei unei biserici din sec. XIII și a unui moment din sec. XV (David, 1974, p. 14-15, fig. 2). România, *Cenad*, (Csanad), j. Timiș.

CHERY

Conventul *Sfânta Fecioară Maria*

Conventul franciscanilor observanți de la Chery a fost fondat de regele Ludovic I, probabil în anul 1366, în contextul politicii confesionale promovată de acesta. El a făcut parte din custodia Bulgaria, alături de sediile franciscane de la Severin, Orșova, Caransebeș și Cuiești aflate sub același patronaj regal (Tăutu, 1966, p. 66; Koszta, 2000, p. 66). Papa Urban al VI-lea, în anul 1378, a acordat unele privilegii așezământului (Karácsonyi, 1924, II, p. 25). Documentul regelui Sigismund, din 5 decembrie 1429, confirmă și lărgeste privilegiile mănăstirilor franciscane existente în cetățile de la *Chery*, Orșova, Hațeg și Caransebeș (Fermendzin, 1892, p. 139-140; Lupșa, 1929, p. 93-96). Mănăstirea apare consemnată și într-un document papal din 30 septembrie 1433. Regele Matia Corvin, prin actul din 26 iulie 1478, a întărit privilegiile minorităților franciscani cu sedii în cetățile Orșova, Caransebeș, Hațeg și Chery, pe care le-au dobândit de la regii anteriori (Fermendzin, 1892, p. 289). **Conventul** franciscan Chery, închinată *Sfintei Fecioare Maria*, a dispărut, probabil, în raidurile turcești din prima jumătate a secolului al XV-lea (Karácsonyi, 1924, II, p. 25). *Chery* a fost, încă din veacul al XIV-lea, un târg ridicat în jurul unei cetăți. Documentele papale amintesc aici o parohie catolică, ce făcea parte în anii 1334-1335 din arhidiaconatul de Sebeș (DIR, C, XIV, III, p. 235-243). În veacul următor, în anul 1405, a fost consemnat *civitas Cherii*, în 1453 *oppidum Chery*, și în anul 1473 *castrum Chery* (Csánki, II, 1894, p. 11). Conventul franciscan a fost ridicat în preajma unei cetăți, în zona cu populație ortodoxă românească de pe cursul inferior al Pogănișului, pentru convertirea căreia avea menirea de a milita. În privința localizării cetății *Chery* și implicit a mănăstirii s-au exprimat opinii diverse care au plasat-o la Uliuc, Icloda, Recaș (Csánki, II, 1894, p. 17; Karácsonyi, 1924, p. 25, la Sacoșu Turcesc; Suciu, II, 1968, p. 310 între Recaș și Berini; Suciu, 1977, p. 57 fără localizare; Milleker, 1915, p. 148; Rusu, 2000, p. 220; aceeași localizare la editorii DIR, C, XIV, p. 235). Documentele

otomane din anii 1554-1579 au consemnat aşezările *Čirin* şi *Istari Čirin*, identificate la Sacoşu Turcesc (Engel, 1996, p. 41).

CUIEŞTI (KÖVESD)

Conventul franciscan Cuieşti a fost amintit în registrele ordinului din anii 1385-1386, între sediile acestuia din custodia Bulgaria, alături de alte *loco* la Severin, Orşova, Caransebeş şi *Chery* (Wadingus, 1932, IX, p. 294-296). El a luat fiinţă, ca şi alte aşezăminte ale franciscanilor observanţi din Banat, cândva, între anii 1368-1369, întemeierea sa fiind legată de crearea Banatului Bulgariei de către Ludovic I. Ținând seama că domeniul Remetea, al fostului ban al Bulgariei Benedict Himfy, se afla pe hotar cu cetatea Cuieşti, pe cursul mijlociu al Bârzavei, este de presupus chiar o implicare a acestuia în apariţia conventului franciscan în această zonă a Banatului Montan. El a avut misiunea de a converti populaţia ortodoxă din districtele româneşti Cuieşti şi Bârzava, aflate pe cursul mijlociu şi superior al râului. Documentul papal din 30 septembrie 1433 a confirmat privilegiile obţinute de franciscani în acest ținut bănăţean (Fermendžin, 1892, p. 139-140; Suciuc, Constantinescu, I, 1980, p. 91). Absenţa mănăstirii din registrele ordinului, după 1478, a dus la concluzia dispariţiei sale în această perioadă (Karácsonyi, 1924, II, p.109; Koszta, 2000, p. 67). Cercetările de teren, derulate cu prilejul săpăturilor la cetatea Cuieşti, din valea Bârzavei, nu au condus la identificarea acesteia. Sigur trebuie localizată în apropierea cetăţii Cuieşti, deoarece tradiţia locală amintea *Dealul Cetăţii* de la Bocşa, la sfârşitul secolului al XIX-lea, şi sub numele *Dealul monăstirei* (Pesty, *Krassó*, I, p. 65; Țeicu, 1996, p.21-22, Fig.1; Rusu, 2000, p. 74).

România, *Bocşa*, j. Caraş-Severin

CUSICI (KUSIĆ)

Mănăstirea „*Sfântu Nicolae*”

Mănăstirea Cusici este situată pe cursul inferior al Nerei, pe malul stâng al râului, în timp ce satul omonim se află pe malul drept, actualmente el fiind pe teritoriul Serbiei. La o depărtare de numai 3 km, pe acelaşi mal stâng al Nerei, se află mănăstirea Zlatiţa, ceea ce a provocat uneori confuzie în identificarea celor două mănăstiri medievale.

Documentele turceşti au consemnat, pentru întâia oară în 1556-1557, mănăstirea Cusici, cu hramul „*Sfântu Nicolae*”. Ea a avut la momentul amintit mai sus doi călugări şi un venit impozabil în valoare de 300 de acce (Ziroević, 1984, p. 124). Aceleaşi surse istorice turceşti au avut în evidenţă mănăstirea Cusici din nahia Caraş-Vicinic între anii 1569-1579 (Engel, 1996, p. 82). Satul (*villa Kusac*) a fost consemnat în anul 1349 şi mai apoi în anul 1382 (Pesty, *Krassó*, III, p.162; Györffy, III, 1987, p. 490. Documentele turceşti menţionează satul *Qusik*, în aceeaşi formă ca şi mănăstirea, în anii 1554-1579 (Engel, 1996, p. 82). În cursul secolului al XVII-lea singurele ştiri consemnate despre mănăstire sunt cele două menţiuni în catastiful de mile din anii 1660 şi 1666

(Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 132). Un document, adesea invocat „Statistica eparhiei Caransebeșului” din 15 ianuarie 1757, aduce dovada că mănăstirea Cusici avea la momentul respectiv o biserică nouă, cu hramul *Nașterea Prea Sfintei Născătoare de Dumnezeu*, și 15 case de perniavori de curând așezați (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p.238). Aceeași sursă istorică, preluând o tradiție curent întâlnită în mediul monahal din Banat al veacului al XVIII-lea, atribuia ctitoria mănăstirii „*domnilor sârbești și închinată lavrei Studenița, fiind adică metoh*”. Informațiile lacunare ale izvoarelor scrise lasă fără răspuns o chestiune extrem de importantă, momentul construirii mănăstirii și ctitorul acesteia. Szentkláray, deși atribuia mănăstirea sârbilor din Banat, s-a preocupat numai de istoria ei în secolul al XVIII-lea. (Szentkláray, 1908, p.57). Istoriografia sârbească a adoptat, în genere, tradiția transmisă de Vichentie Liuştina din mediul monahal sârbesc la sfârșitul veacului al XVIII-lea și a atribuit ctitoria mănăstirii lui Iovan Brankovici, în secolul al XV-lea (Liuştina, 1798, p. 9-10: „*mănăstirea Baziaș și Cusici de vechimi asemănătoare și de despoții sârbi ridicate au fost*”); Szentkláray, 1908, p. 57; Radonitch, 1919, p. 110; Kostić, 1930, p. 9; Petković, 1950, p. 164; Radoslavlević, 1993, p. 11).

Cercetările de arheologie medievală la mănăstirea Cusici, din anul 1991, oferă informații cu privire la planimetria inițială a bisericii și, în același timp, fixează un reper cronologic relativ cu privire la momentul ridicării mănăstirii medievale. Biserica a avut inițial un plan triconc, cu dimensiunile interioare de 12,65 m/5,60 m. Structural ea prezenta un plan cu un pronaos dreptunghiular, o navă flancată de două abside semicirculare și un altar sub forma unei abside alungite cu traseu semicircular (Munteanu, 1997, p. 431-432 plasează zidirea bisericii în veacul al XIV-lea; Jovanović, 2000, p. 83-84; Moisescu, 2001, p. 189-190, Fig.230). Biserica cu plan triconc a mănăstirii Cusici a fost ridicată cândva în jurul anului 1400 (Munteanu, 1997, p. 431-432, plasează zidirea bisericii în veacul al XIV-lea; Moisescu, 2001, p.190). Biserica actuală a mănăstirii, construită în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, a suprapus, în parte, vechile fundații. Ea a fost construită nu cu multă vreme înainte de anul 1751, de către „obercnezul” din Cusici Vukmir Nikolici. (Szentkláray, 1908, p. 57; Meteș, 1936, p. 204; Petković, 1950, p. 164). Planul bisericii actuale este alcătuit dintr-o navă flancată, pe laturile de nord și sud, de două mici abside dreptunghiulare. Altarul, sub forma unei abside alungite de formă pentagonală, delimitează spațiul estic al bisericii. Structural, biserica mănăstirii Cusici din veacul al XVIII-lea se leagă de monumentele cu plan în formă de „cruce cu brațe libere” din arhitectura sârbească medievală (Țeicu, 2002, p. 98 unde am făcut cuvenitele rectificări cu privire la o încadrare timpurie, în secolul al XV-lea, a bisericii actuale; în *Banatul Montan în Evul Mediu*, p. 184). Reparații recente la biserica mănăstirii Cusici au compromis definitiv fundațiile bisericii cu plan triconc de la începutul secolului al XV-lea. Se cuvin reliefate două chestiuni esențiale legate de apariția acestui micuț lăcaș de cult bănățean: pe de o parte, el jalonează difuzarea planului triconc în spațiul bănățean, în jurul

anului 1400, pe de altă parte apariția sa trebuie judecată în contextul general al situației etno - demografice a Banatului de sud la sfârșitul veacului al XIV-lea și începutul veacului al XV-lea. Satul Cusici, cu cnezii români atestați în actul din 1349, s-a aflat în stăpânirea familiei nobiliare Jank, implicată în 1383 într-un conflict patrimonial pe moșia Valea (Woya) din vecinătate, de pe valea Carașului. Moșia *Valea* și *Dragolyotch* au ajuns în anul 1431 în stăpânirea lui Gheorghe Brancović, alături de cetatea *Ersumlio* pe care o ia stăpânire înainte de 1448. (Pesty, 1877, p. 54).

Stăpânirile lui Brankovici în zona văii Carașului ar putea explica ctitorirea unor mănăstiri în acest spațiu înaintea mijlocului veacului al XV-lea. În contextul lacunar al izvoarelor rămâne dificil de precizat dacă mănăstirile Cusici și Zlatița au fost ridicate în aceeași perioadă, în prima jumătate a veacului al XV-lea ori la intervale foarte apropiate și de către același ctitor din familia Brankovici, sau mănăstirea Cusici a fost ctitorită de către o altă familie nobilă din Banat.

România, c. *Zlatița*, j. Caraș-Severin

Abația EPERIES

Un document târziu din anul 1405 făcea o referire la un act din anul 1177 privind pământurile abatelui de *Eperyes*, aflate lângă Mureș (Csánki, I, 1890, p. 769; Györffy, I³, 1987, p. 175). Biserica mănăstirii apare consemnată într-un act din 1219 (*ecclesia de Eperies*), iar abatele de *Apries* în anul 1230, aflat la Pannonhalma, a confirmat cu pecetea mănăstirii un act ce a determinat de altfel înscrierea acestei abații în șirul abațiilor benedictine (Karácsonyi, 1905, p. 76; Juhász, 1927, p. 51; Hervay, 2001, p. 488). Documentul regelui Andrei al II-lea din 1233 a conferit abației de Eperies dreptul la 3000 de bolovani de sare (DIR, C, XI, XII, XIII, I, p. 267). S-a presupus, datorită absenței informațiilor documentare ulterioare, că invazia tătară din 1241 a distrus abația definitiv. Numele așezării provine din *földieper*, ori din varianta acestuia *eperj* (căpșună), întâlnită de altfel în numele unor așezări Eperies din apropiere de Gyula ori Pâncota (Blazovich, 1996, p. 97-98). Pornind de la informațiile din scrisoarea regelui Bela al III-lea din 1177 și ținând seama de ordinea în care sunt înșiruite mănăstirile benedictine de pe Valea Mureșului, în cunoscuta diplomă a sării a regelui Andrei al II-lea din 1233, Karácsonyi ajunge la concluzia că abația benedictină Eperies trebuie localizată între Bulci și Lipova, la Chelmac (Karácsonyi, 1883, p. 154-163; Idem, 1905, p. 76-77). La nord de Chelmac, în locul numit *Cetate*, pe un vechi braț al Mureșului, se păstrează ruinele impresionante care au fost identificate cu zidurile mănăstirii Eperies, peste care apoi s-a ridicat o cetate (Karácsonyi, 1905, p. 77). Opinia sa a fost împărtășită în unanimitate în istoriografie (Györffy, I³, 1987, p. 175; Juhász, 1927, p. 51, Abb. 12, 13 cu ruinele de la Chelmac; Rusu, 2000, p. 101; Rusu, Hurezan, 2000, p. 172; Heitel, 2001, p. 271; Hervay, 2001, p. 488). Marky Sandor a realizat, de altfel, la finele veacului al XIX-lea o descriere a ruinelor de ziduri de la

Chelmac, pe care le atribuie unei fortificații târzii din sec. XVI (Márki, I, 1892, p. 112-113; 199-200). În cursul anului 2004 am derulat o cercetare la Chelmac - *Cetate*, unde o vegetație abundentă acoperea complet zidurile masive pe o suprafață de aproape o jumătate de hectar. Zidurile, păstrate numai până la înălțimea de 3,70 m, au grosimi de 3,20 m. S-au degajat ferestre de tragere, amplasate la două din zidurile păstrate, ceea ce dovedește o dată în plus că ruinele de la Chelmac – *Cetate*, care s-au păstrat până acum, aparțin unei fortificații din sec. XV-XVI. Un plan realizat de Marsigli în anul 1697 prezintă cetatea Eperies cu plan triunghiular (Sebestyen, 1984, p. 49). Ruinele abației s-au aflat la circa 1 km sud de fortificație, în intravilanul actual al Chelmacului, fiind în bună parte acoperite de casele și grădinile din zona de sud-vest a satului. Aici s-au găsit ziduri din cărămidă pusă în cant, fragmente arhitectonice și chiar podoabe din aur (Țeicu, 2005, p. 123).

România, *Chelmac*, c. Conop, j. Arad

ERDSUMLYO – vezi Vrșac

ERMEN

Așezările *Nag Ermen* și *Kis Ermen*, cunoscute documentar din anul 1323 s-au aflat pe valea Bârzavei, undeva între Ferendia și Șemlacu Mare (Györffy, III, 1987, p. 481-482). Familia nobiliară Himfy, cu mari domenii pe cursul mijlociu al Bârzavei și Pogănișului a întemeiat aici un convent franciscan în anul 1366, foarte probabil odată cu cel de la Cuiești (Bocșa), Káracsony, II, p. 43-44.

FELNAC

Mănăstirea *Sfântul Nicolae*

Un document târziu din 1625 aduce mărturie despre o mănăstire ortodoxă închinată *Sfântului Nicolae*. Așezământul monahal de pe malul Mureșului ar trebui să fie anterior momentului atestării sale documentare, probabil din veacul al XV-lea (Hadrovics, 1947, p. 115, nota 5 trimite la un document publicat în *Letopis Matice Srpske*, t, 158, 1889, p. 235).

Felnacul a intrat în stăpânirea familiei nobiliare sârbești Jakšić la începutul anului 1478 care a fost reconfirmată printr-o nouă diplomă în decembrie 1491 (Hațegan, 1995, p. 85-86). Este foarte posibil ca mănăstirea închinată *Sfântului Nicolae* să fi fost ctitorită de nobilii sârbi Jakšić.

România, Felnac, j. Arad

FRUMUȘENI – vezi Bizere

GALAD

Mănăstirea Galad face parte din grupa celor 12 mănăstiri medievale din dioceza Cenadului, al căror hram, patronat și ordin au rămas necunoscute (Juhász, 1927, p. 164). O parte din aceste așezăminte își au începuturile în

perioada de influență bizantină în regiunea Dunării de Jos apusene din secolele XI-XII, când au funcționat aici structuri ecleziastice ale bisericii orientale (Gyóni, 1947, p. 45-49; Tăutu, 1965, p. 49 și urm.; Moravcsik, 1978, p. 114-115). Izvoarele istorice lasă în zona de umbră momentul construcției și o bună perioadă din istoria mănăstirii *Galad*, sau poate *Glad*, al cărei nume trimite la ducele bănățean Glad din veacul al X-lea. Cercetări arheologice viitoare vor putea confirma dacă mănăstirea Galad poate fi plasată, alături de mănăstirea Orozlanos și mănăstirea *Sfântul Ioan Botezătorul* din Cenad, în rândul așezămintelor monahale de tradiție bizantină din spațiul Banatului și ajunse ulterior în sec. XII-XIII, abații latine (Juhász, 1927, p. 165-169, cu discuția despre mănăstirile grecești; Moravcsik, 1970, p. 115; Suciu, 1977, p. 44). Mănăstirea Galad a devenit, cu siguranță, în cursul veacului al XIII-lea o abacie a unui ordin catolic. Actul din 29 iulie 1405 amintește moșia *Galad*, alături de o alta numită *Wanhalm*, aflate în dispută între nobilii din Beregsău și vicecomitele de Beče (Pesty, III, 1882, p. 249-250). *Galadmonastara* și așezarea *Rewgalad* apar menționate într-un document din anul 1462, iar un *castellum* aflat acolo este menționat în anul 1469 (Csánki, II, 1894, p. 13, 38).

Abația dispărută Galad a fost localizată în preajma orașului Kikinda. Toponimul *Galadska* din hotarul dintre Bašahid și Topolya perpetuează amintirea mănăstirii Galad (Csánki, II, 1894, p. 38; Milleker, 1915, p. 9; Ortway, 1892, p. 433; Juhász, 1927, p. 169; Romhány, 2000, p. 26).

Cercetările lui Milorad Girić au adus câteva informații privitoare la topografia arheologică a zonei. În hotarul așezării Novo Miloševo, la 12 km sud de Kikinda, a identificat planul unei fortificații medievale și locația unei biserici și necropole (Girić, 1996, p. 146-147). Ele sunt amplasate pe un braț al pârâului Galadska în locul numit *Galad Grad*. Locația mănăstirii medievale a rămas încă să fie stabilită.

Serbia, *Novo Miloševo*

GĂTAIA

Așezarea Gătaia era situată pe cursul mijlociu al Bârzavei, nu departe de cetatea de la *Mezeusumlov* (Györffy, III, 1987, p. 483). În această zonă a funcționat, începând cu mijlocul veacului al XIV-lea, o mănăstire a *Ordinului paulin*, un ordin ce promova inițial sihăstria (Koszta, 2000, p. 62). O incursiune turcească din anul 1392 a provocat mari distrugerii la cele două mănăstiri ale paulinilor de la Gătaia și Boldogkö, dintre Timișuri (Györffy, III, 1987, p. 483). Așezământul de la Gătaia s-a refăcut, după cum sugerează un act de donație, referitor la o moară din anul 1411, făcut paulinilor de banul de Maciova. (Oltvány, 1888, p. 108-109). Ea a dispărut, probabil după anul 1522, când era menționată încă la Gătaia prezența ordinului paulin (Oltvány, 1888, p. 109). A fost identificată greșit cu ruinele bisericilor și cetății de pe dealul Șumig de la Șemlacu Mare. Romhány, 2000, p. 26

România, *Gătaia*, j. Timiș

GILAD

Sursele fiscale otomane menționează această mănăstire între anii 1569-1579 în nahia Timișoara (Engel, 1996, p.56). Nu cunoaștem hramul și ctitorii acestui așezământ monahal, care a rămas în zona crepusculară a istoriei medievale. A fost localizată undeva pe valea Beregsăului, la sud-vest de Cerneteaz și Pișchia (Engel, 1996, p.56).

GOSKOLNAC

Goskolnač monastir este cunoscută din defterul din anul 1579. (Engel, 1996, p. 79; Ziroević, 1984, p. 124). Ea se afla în structura administrativă a nahiei Vârșetului (Šemliug). Grafia numelui, dificil de citit, a provocat unele ezitări în privința localizării, Engel bunăoară, a localizat-o la Comorâște, pe valea Ciornovățului, în timp ce Ziroević, o plasa la Coștei (Kuštili). Satul Coștei este consemnat în deftere în anii 1554-1579 sub forma Coștei/ Kuštili (Engel, 1996, p.82; Rusu, 2000, p. 119 acceptă localizarea propusă de Engel la Comorâște pe valea Ciornovățului). Cercetările noastre de teren din noiembrie 2004 la Coștei n-au identificat locația unei mănăstiri în zonă, unde, de altfel, nici toponimia și nici tradiția istorică nu perpetuează amintirea acesteia.
Serbia, *Coștei* (Kuštili)

HARAM

Cetatea Haram se află la un vechi vad al Dunării, aproape de vărsarea Nerei în fluviu, de unde porneau importante și străvechi drumuri spre nordul Banatului (Györffy, III, 1987, p.489). Numele așezării de origine veche slavă „hramu” indică prezența unui așezământ ecleziastic în acest spațiu, ce a funcționat, probabil, în sec. XI-XII odată cu stabilirea frontierei bizantine pe linia Dunării. Documentele papale din anii 1333-1335 au consemnat aici o parohie catolică ce făcea parte din arhidiaconatul de Caraș.

Conventul franciscanilor observanți apare în registrele ordinului din anul 1385, în custodia Cuvin. (Karácsonyi, II, 1927, p. 73; Waddingus, 1932, IX, p. 295-296). În aceeași custodie mai existau așezăminte (*loco*) la Cuvin și *Armeniș* acesta din urmă situat de-a lungul drumului spre Haram. (Györffy, III, 1987, p. 318, 488; Papacostea, 1988, p. 209; Achim, 1997, p. 399). Prezența unui așezământ franciscan la Haram, în zona de sud a comitatului Caraș, o zonă cu populație românească, a avut evidente rosturi misionare în blocul ortodox din spațiul sud bănățean, mărturisite dealtminteri explicit în documentele privilegiale ale vicariatului Bosniei din 1 iulie 1373 și în cel din 30 septembrie 1433 (Tăutu, 1966, p. 154-155; Fermendžin, 1892, p. 139-140).

Geneza așezământului franciscan de la Haram se leagă nemijlocit de crearea Banatului Bulgariei în anul 1365, perioadă în care trebuie plasată de altfel și apariția sa (Karácsonyi, II, 1924, p. 73). Mănăstirea franciscanilor observanți din Haram a fost, foarte probabil, patronată de regele Ludovic I, care

a ridicat și alte așezăminte franciscane în cadrul politicii sale confesionale de sprijinire a minorităților în Banatul de sud (Kosztá, 2000, p. 66). Se cunosc extrem de puține informații despre activitatea sa în cursul veacului al XV-lea. Actul papal din 30 septembrie 1433 menționează conventul alături de alte centre franciscane din sudul Banatului (Fermendžin, 1892, p. 139-140; Hurmuzaki, I,2, 1890, p. 575-580). A fost distrusă de turci după ocuparea în anul 1458 a cetății Semendria. (Karácsonyi, II, 1924, p. 73; Țeicu, 1998, p.336; Engel, 1996, p.62; Romhány, 2000, p. 30).

Serbia, *Stara Palanka*

HODOS

Abația Sfântul Apostol Petru

Un privilegiu al regelui Bela III din anul 1177, cunoscut dintr-un document din 1405, amintește de pământurile mănăstirii Hodos, de la malul Mureșului (Ortvay, 1896, p.355. *terra ecclesiae de Hodust*). Abația a beneficiat în anul 1233, alături de alte mănăstiri mureșene, de o danie regală de o mie de bolovani de sare (DIR, C, XI, XII, XIII, I, 1075-1250, p. 268 „*biserica din Zadust o mie*). Cunoaștem dintr-un act din 1278 că mănăstirea Hodos era închinată Sfântului Apostol Petru și era patronată de Paul, banul Severinului (Györffy, I³, 1987, p. 178). Datorită faptului că spre sfârșitul veacului al XIII-lea, într-un act din 1293, apare numai moșia *Hudusmonostura*, s-a presupus că abația a fost distrusă probabil în timpul revoltelor cumane (Juhász, 1927, p.221; Rusu, 2000, p.78). Mănăstirea s-a aflat pe malul Mureșului, în hotarul satului actual Bodrogu Vechi. Presupusa filiație între abația HODOS din veacul al XII-lea și mănăstirea Hodos - Bodrog din veacul al XV-lea a fost discutată și delimitată încă de Szentkláray (Szentkláray, 1908, p.24; Juhász, 1927, p.206; Karácsonyi, 1905, p. 82; Györffy, I³, 1978, p. 178; Kováts, 1907, p. 72; Hervay 2001, p. 544 înscrisă în rândul așezărilor benedictine din Ungaria, însă în categoria locurilor cu mănăstiri fără atestări ale călugărilor ori abatelui). România, *Bodrogu Vechi*, j. Arad

HODOS-BODROG

Mănăstirea „Adormirea Maicii Domnului”

Mănăstirea ortodoxă Hodos - Bodrog este situată actualmente pe malul stâng al Mureșului, între satele Felnac și Zădăreni, la Bodrogu Nou. Inițial ea se găsea pe un grind al Mureșului, până la inundațiile din 1843, când a fost regularizat cursul râului. (Meteș, 1936, p.182; Rusu, 2000, p.74). În mod constant în istoriografie s-a căutat o apropiere și s-au făcut eforturi de a demonstra o translație directă de la abația catolică din sec. XII-XIII la mănăstirea ortodoxă din secolul al XV-lea de la Hodos - Bodrog (Karácsonyi,

1905, p. 77-83; Szentkláray, 1908, p.25; Meteș, 1936, p. 182; Petković, 1950, p. 341; Ziroevć, 1984, p. 199). Este chestiune deja acceptată că la Bodrog, pe malul Mureșului, au existat două mănăstiri, între care nu se pot face apropieri cronologice și confesionale.

Biserica mănăstirii Hodos - Bodrog este un monument cu plan triconc, care a fost ridicată în prima jumătate a veacului al XV-lea (Popa, 1989a, p. 229; Rusu, 2000, p.76; Moisescu, 2001, p. 188). Monumentul, ce a supraviețuit vicisitudinilor istorice neafectat ori transformat, reflectă acumulările și nuanțările suferite de acest tip de biserică, pornit din școala sârbească de arhitectură de pe valea Moravei în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, în spațiul bănățean și muntean. Monumentul evidențiază o dezvoltare a spațiilor aproape simetrică spre răsărit și vest. Astfel, lipsită de pronaos, ea prezintă o navă mult alungită ce măsoară 6,80/5,80 m, flancată de cele două abside laterale cu plan circular la interior și poligonal în afară. Brațul estic al triconcului este mult alungit, închis, cu o absidă semicirculară la interior și poligonală la exterior (Fig. 11B). Ea are apropieri tipologice evidente cu mănăstirea Bezdin. Turla, ce încununează nava, are un tambur octogonal în secțiune exterioară și circular la interior, fiind susținută de cele două perechi de pilaștri care flanchează absidele laterale (Fig. 18). Tradiția sârbească, preluată în istoriografie, atribuie ctitoria acestei mănăstiri nobilului sârb Dimitrie Jaksic în anul 1498 (Szentkláray, 1908, p.25; Jovanović, 2000, p.146; Petković, 1950, p. 341). Documentele otomane din 1567 au însemnat la mănăstirea Hodos pe călugării George și Toader (Káldy, 1982, p. 138).

Conscripția mănăstirilor bănățene din anul 1775 marchează, la rubrica privitoare la vechimea mănăstirii Hodoș, epoca lui Sigismund de Luxemburg (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p.344). Informațiile istorice sumare lasă deschisă discuția cu privire la ctitorul mănăstirii Hodoș - Bodrog din prima jumătate a veacului al XV-lea (Rusu, 2000, p.77; Meteș, 1936, p.182; Suciu, 1977, p.47; Ștefănescu, 1981, p.34; Ștefănescu, 1981, p. 82).

România, *Bodrogu Vechi*, j. Arad

IGRIȘ

Abația *Sfânta Fecioară Maria*

Puține abații catolice din spațiul bănățean au preocupat într-o măsură atât de mare istoriografia multiculturală bănățeană, precum abația cisterciană de la Igrîș. Ea a fost o fundație a regelui Bella al III-lea care a adus la Igrîș, pe malul Mureșului călugări ai ordinului de la Cîteau în anul 1179 (Juhász, 1927, p. 74). Mănăstirea închinată *Sfintei Fecioare Maria* a fost profund implicată în viața bisericească din dioceza Cenadului dar și în probleme patrimoniale ale unor biserici și mănăstiri din spațiile învecinate. Documente din anii 1205-1207, precum și din perioada 1213-1220, arată pe abații și conventul mănăstirii angajați în soluționarea unor chestiuni civile sau eclesiastice (Györffy, I³, p. 855). Ea s-a bucurat de atenția specială a regelui Emeric, dar îndeosebi a lui

Andrei al II-lea (1205-1235). Diploma papală din 2 aprilie 1224 întărește schimbul de moșii făcut între abatele și conventul de Igriș al ordinului cistercit, pe de o parte, și regele Andrei al II-lea pe de altă parte (DIR, C, I, 1075-1250, p. 202-203).

Mănăstirii din Igriș îi revenea, în urma decretului regal din 1233, un timin, adică 10.000 de bolovani de sare, ceea ce denotă, o dată în plus, importanța acordată de regii arpadieni așezământului cistercian (DIR, C,I, p.267). Ea a avut vase pentru plutăritul sării pe Mureș, care aveau dreptul să facă trei drumuri pe an, dus întors, fără să plătească vamă (DIR, C, I, 1070-1250, p.241-242).

Papa Honoriu, solicită în aceeași zi de 2 aprilie 1224, printr-un act, protecția regală asupra mănăstirii cisterciene de la Igriș, atacată frecvent în acea perioadă (DIR, C, I, 1075-1250, p.203). De altminteri regele Andrei al II-lea a construit o biserică în abație, în care a fost înmormântată soția sa Iolanda de Courtenay în anul 1233, el însuși fiind îngropat tot acolo în anul 1235 (Juhász, 1927, p.76-77).

Regele Bela al IV-lea (1235-1270), imediat după urcarea pe tron, a încercat să recupereze o parte din proprietățile donate de tatăl său, ceea ce a provocat nemulțumiri în sânul bisericii. Călugării de la Igriș, împreună cu alți abați ai Ordinului cistercit se plâng papei Grigore în această chestiune, care-l îndeamnă pe rege, în iunie 1236, să mențină donațiile făcute (DIR, I,C, 1075-1250, p. 291). Invazia mongolă din 1241 n-a ocolit mănăstirea de la Igriș, care a fost supusă asediului, cucerită și distrusă. „Mănăstirea Egres a ordinului Cistercens în care se strânseseră ca într-o fortăreață întărită soldați și multe doamne.... au asediat numitul clastru sau mănăstire Egres, așezând în față multe mașini de război” (*Rogierius*, XXXVII; IIR, p. 91-92. Mormintele regale au fost distruse cu prilejul devastării și incendierii mănăstirii. A fost refăcută cu sprijin regal, dar a fost din nou atacată de cumanii revoltați în anul 1279 (Juhász, 1927, p. 79). Documente din veacul al XIV-lea menționează abații mănăstirii din Igriș și problemele cu care se confruntă. Ea a avut la un moment dat, în anul 1357, un număr de numai șase călugări (Juhász, I, 1927, p. 82 și nota 14). În cursul veacului al XV-lea abația s-a confruntat cu probleme materiale și cu un număr tot mai restrâns de viețuitori. Abatele Martin al abației cisterciene *Sfânta Maria* de la Igriș, într-o plângere adresată papei în 8 noiembrie 1499, arată că mănăstirea este părăsită de călugări și lipsită total de bunuri (Juhász, 1927, p. 85 și nota 30 cu documentul). Ruinele mănăstirii sunt în parte distruse de apele Mureșului, iar altele sunt acoperite de satul modern. În anul 1870 s-au executat săpături arheologice ce au identificat ruinele bisericii pe o lungime de 500 de pași, urme de ziduri, stâlpi și fragmente arhitectonice de la bolțile navei (David, 1974, p. 33; Rusu, 2000, p. 153). România, *Igriș*, j. Timiș

Acest așezământ catolic din valea Mureșului apare în conul de lumină al istoriei o singură dată în anul 1233. Cunoscuta diplomă a regelui Andrei al II-lea din septembrie 1233, care reglementa între altele implicarea bisericilor în comerțul cu sare, menționau mănăstirea Isou (*ecclesia de Isou*; Knauz, I, 1870, p. 294; DIR,C, XI-XII-XIII,1, p. 268). Ea avea dreptul, conform privilegiului regal, la o mie de bolovani de sare. Ruinată, probabil la invazia tătară din 1241, ea a fost abandonată cu timpul. Nu se cunoaște locul ruinelor mănăstirii, ordinul căreia a aparținut și nici cine a patronat-o. A fost localizată în geografiile istorice pe malul stâng al Mureșului, undeva la nord-vest de Munar și Sânpetru German (Karácsonyi, 1905, p. 83, la Pecica; Kováts, 1907, p. 69; Juhász, 1927, p. 202; Koszta, 2000, p. 55). S-a presupus, fără susținere documentară, că actuala mănăstire Bezdin, de lângă Munar, s-ar fi ridicat pe locul fostei abații catolice (Juhász, 1927, p. 203; Meteș, 1936, p. 200; Ilie, 1937, p.17 respinge această identificare; Suci, 1977, p. 47, o identifică în hotarul localității Munar, resping filiația între mănăstirea Isou și mănăstirea Bezdin; Velescu, 1972, p. 50). La nord de mănăstirea Bezdin se afla locul numit *Remetac*, ceea ce poate sugera identificarea acolo a vechii abații catolice (Ilieșiu, III, p. 577-578, toponim localizat uneori în hotarul de la Sânpetru German).

IZVIN

Mănăstirea „*Sfântu Ilie*”

Defterele turcești aveau în evidență în nahia Timișoara o mănăstire ortodoxă cu hramul „*Sfântu Ilie*” între anii 1569-1579 (Engel, 1996, p.134). S-a propus localizarea la Izvin a mănăstirii închinată proorocului Ilie. Absența altor mărturii despre această mănăstire face dificilă încadrarea ei într-o geografie ecleziastică a Banatului. Dealtminteri, la Izvin a funcționat o biserică catolică, care a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș în anii 1333-1335. Cercetările noastre de teren n-au identificat urma unor monumente ecleziastice. Toponimia și tradiția istorică locală n-au păstrat amintirea acestora.

România, *Izvin*, j. Timiș

ITEBE

Abația benedictină se află amplasată pe malul sudic al râului Bega, la nord-est de Becicherecu Mare (azi Zrenjanin, Serbia). Ea se situa pe hotarul care delimita în Evul Mediu comitatele Cuvin (Keve) și Timiș. Ruinele abației au fost identificate pe un deal situat la nord de actuala așezare Itebej (Juhász, 1927, p. 153, nota 9). Istoria așezământului a preocupat în mare măsură istoriografia pozitivistă maghiară, geografia istorică și ecleziastică a Banatului Medieval (Borovsky *Torontal*, p. 384-385; Ortway, 1893, p. 434; Milleker, 1915, p. 29). Se întâlnesc însă abordări mai recente la Juhász și Györffy.

Abația apare într-un act din 1219, care dovedește apartenența ei la ordinul benedictin (*ecclesiam de Withubu nigrorum ordinis monachorum*, Györffy, III, 1987, p. 316).

Călugării negri de la Itebe au fost implicați, în timpul domniei regelui Andrei al II-lea (1205-1235), la turnarea de monede false pentru care au topit vase, cruci și podoabe în interiorul mănăstirii. Aceste activități, derulate în mănăstire, au atras mânia episcopului de Cenad, care a raportat papei scandalul de la abația benedictină de la Itebe. Papa Honoriu al III-lea a pus capăt acestei probleme în anul 1221, aducând mănăstirea sub control episcopului Dezideriu al Cenadului, care a înființat aici un capitol asociat (Györffy, III, 1987, p. 316; Juhász, 1927, p. 155). Documentele amintesc pe Mihai prepozitul de la Itebe, între anii 1233-1239. Mănăstirea se pare că a fost distrusă în atacul mongol care a devastat valea Mureșului în 1242. În cursul veacului al XIV-lea documentele amintesc doar moșia Itebe, la 1319, bunăoară și biserica parohială de aici în anii 1333-1335 (Györffy, III, 1987, p. 316-317; Hervay, 2001, p. 493).

Serbia, *Srpski Itebej*

JACOBOS MONOSTOR

Mănăstirea este cunoscută dintr-un document din 1579, când a fost consemnată sub această formă în nahia Bečej (Káldy, 2000, p. 175). S-a propus localizarea ei în apropiere de Arača pornind de la toponimul *Jokovas* cunoscut de pe harta lui Mercy din 1761, aflat în apropiere de Beodra (Milleker, 1915, p. 11).

KANISA

Abatele mănăstirii Kanisa apare consemnat într-un act din anul 1237, alături de alți implicați într-un proces de proprietate pentru un pământ *Kenesna* și lacul *Mirot* (*super terre quantitate in introtnitu Kenesna cum Ticia .. et ultra Ticiam et lacu Miroth*; Juhász, 1927, p. 183, nota 6). Documentele ulterioare, din anii 1247 și 1256, sunt importante pentru că aduc informații sigure, care circumscriu mănăstirea Kanisa în cercul de mănăstiri ridicate și patronate de nobilii de Cenad începând cu veacul al XII-lea. Actul regelui Bela al IV-lea din 17 decembrie 1256, confirmă înțelegerea convenită între cele două ramuri ale nobililor de Cenad (DIR, C, XIII, 2, p. 21-23). Aflăm, din cuprinsul documentului, că au hotărât „*să stăpânească împărțind în două părți egale între fiii și nepoții lui Clemente banul, pe de o parte și fiii și nepoții comitelui Woffa, pe de alta, mănăstirea Kanisa cu satele ce țin de ea, precum și altă mănăstire Kemenche, tot împreună cu toate folosițele sale. Iar mănăstirea numită Oroszlamos a spus să fie comună întregului lor neam*” (DIR, C, XIII, 2, p. 23). La un secol de la prima atestare a abației, în anul 1337, moșiile cu satele, lacurile, morile și alte bunuri aparținătoare de mănăstirea Kanisa, Pordeanu și Oroszlamos ajunse în stăpânirea arhiepiscopului de Strigoni, au fost reîmpărțite. Documentul din 11 iunie 1337 confirmă înțelegerea convenită în

această privință între arhiepiscopul de Strigoniu și fiii fraților săi, pe de o parte, și Dionisie împreună cu fiii acestuia pe de altă parte (Ortvay, 1896, p. 50-55). Astfel, partea dinspre miazănoapte a moșiei *Monosturoskanysa* a revenit arhiepiscopului de Strigoniu, cealaltă jumătate dinspre miazăzi a rămas lui Dionisie și fiilor acestuia, iar „mănăstirea însăși, și dreptul ei de patronat au hotărât să le folosească împreună” (Ortvay, 1896, p. 55; DIR, C, XIII, 3, p. 415). Mănăstirea Kanisa a supraviețuit invaziei tătare și conflictelor comune de la sfârșitul veacului al XIII-lea, cum dovedește actul de partaj din 1337. Informațiile sumare ale izvoarelor istorice nu oferă un răspuns cu privire la momentul de început al mănăstirii. Juhász considera că abația Kanisa aparținea probabil benedictinilor, ca majoritatea mănăstirilor ridicate de nobilii din neamul de Cenad (Juhász, 1927, p. 186; Hervay, 2001, p. 532 include Kanija între mănăstirile benedictine „abațiale”, dar a căror apartenență la ordin nu este susținută documentar). Ruinele abației Kanisa se află la sud de Oroszlamos, foarte aproape de Novi Kneževac, pe malul stâng al Tisei, unde locul se numea încă „Monostor” (Csánki, I, 1890, p. 700; Juhász, 1927, p. 182; Borovszky, *Torontal*, p. 59; Györffy, I³, 1987, p. 860; Romhány, 2000, p. 34). Milorad Girić a efectuat cercetări pe teren și a stabilit locația mănăstirii în hotarul localității Novi Kneževac, în zona *Budžak*. Aici pe malul unui braț al râului Zlatița, pe o movilă ce măsoară circa 55 m în diametru a găsit resturi de cărămidă, țiglă, mortar și 10 morminte. Pe o hartă a Torontalului în 1896 se afla în această zonă satul *Kanisai monostor* (Girić, 1996, p. 143; Borovszky, *Torontal*, 1912, p. 59, 383). Arheologul N. Stanojev opinia că amplasamentul mănăstirii *Kanija* se aflat ceva mai la sud de locația propusă de Girić, pe un spațiu înconjurat de apa pârâului Zlatița (Čemere, 2002, p. 159-160).
Serbia, *Novi Kneževac*

KEMEACHE

Ruinele mănăstirii Kemeche se păstrează încă pe malul Mureșului, la circa 11 km în aval de Igrăș. Cercetările noastre de teren relevă acum acoperirea ruinelor bisericii, în parte de digul de protecție al Mureșului, și de cantonul de supraveghere a apelor. N-a existat o cercetare arheologică, doar săpături sporadice în jurul zidurilor făcute în ultimii ani ai secolului al XIX-lea (Juhász, 1927, p. 196-197 amintește de observațiile și căutările făcute de funcționarul de la ape în anul 1898). Fotografiile publicate de Juhász în anul 1927 redau zidurile absidei altarului, cele ale navei centrale și colateralei stângi încă foarte bine păstrate (Juhász, 1927, abb. 22;23). Cursul Mureșului, aflat mult la nord față de poziția mănăstirii, și îndiguirile moderne au modificat aspectul zonei. Două cantoane ridicate după 1973 peste ruinele mănăstirii fac dificile eventualele cercetări arheologice, așa cum am constatat în anul 2004. Informațiile și imaginile transmise de Juhász, coroborate cu observații de teren din anul 1973 făcute de N. Săcară, ajută la reconstituirea planului bisericii mănăstirii Kemeche. Deși n-a existat încă o cercetare arheologică sistematică, ruinele

păstrate au îngăduit observații asupra planului. Biserica mănăstirii Kemeche a fost o bazilică cu dimensiunile 35 m lungime și 20,5 m lățime. Nava centrală, cu o lățime de 6 m, a fost flancată de cele două colaterale, fiecare cu o lățime de 4,5 m. Două perechi de stâlpi, cu bazele dreptunghiulare delimitau nava centrală de cele două nave laterale (Fig. 4B) (Juhász, 1927, fig.22,23). S-au putut delimita pe teren traseul absidei centrale, cu plan semicircular, și cel al absidei nordice, amenajată în structura zidului. Absida centrală a avut lățimea de 6 m și o lungime de 7,5 m (Juhász, 1927, abb.22). Două turnuri, cu plan dreptunghiular, se pare, închideau spațiul vestic al bazilicii. Călugării constructori au ridicat mănăstirea din cărămidă așezată pe cant și legată cu mult mortar. Zidurile aveau grosimea de 2 m (Săcară, 1974, p. 168; Juhász, 1927, p. 195). Biserica mănăstirii Kemeche se înscrie tipologic în seria monumentelor romanice din Ungaria și Transilvania, fiind atribuită perioadei de la sfârșitul veacului al XII-lea și primele două decenii ale veacului al XIII-lea.

Zidirea mănăstirii se leagă de nobilii din familia de Cenad, cei ce au ridicat și patronat această abație. Dealtminteri actul din 1256 arată explicit apartenența mănăstirilor Kemeche, Kanija și Oroszlanoș la neamul nobililor din Cenad în momentul în care și-au împărțit bunurile. „*Item monasterium Kanisa cum villis ad se pertinentibus, item aliud monasterium Kemenche vocatum similites cum omnibus utilitatibus ad se pertinentibus in duas partes equales dividendo inter filios et nepotes Kelemenus bani ex una parte et altera inter filios et nepotes comitis Woffa in duos partes equales dimiserunt possidendum*” (DIR, C, XIII, II, p. 496).

Documentul din 17 decembrie 1256 constituie singura mențiune a mănăstirii Kemenche.(DIR, C, XIII, II, p. 21). Sursele istorice ulterioare, din veacul al XIV-lea, au consemnat doar existența unei parohii în anii 1333-1335 în preajma unei așezări rurale (Juhász, 1927, p.196, nota 8; Borovszky, *Torontal*, p. 383; Ortway, II, 1892, p. 414). Distrugerea mănăstirii a fost pusă pe seama cumanilor, după care ea n-a mai fost refăcută, deoarece actele de cancelarie din veacul al XIV-lea atestă într-o formă sau alta numai satul *Kemeche* (Györffy, 1987, I³, p. 860; Juhász, 1927, p. 195; Rusu, 2000a, p. 157; Koszta, 2000, p. 55; Hervay, 2001, p. 544 o include între locurile cu mănăstiri benedictine pentru care nu există atestări documentare de călugări ori abate).

România, *Cenad*, j. Timiș

KOVIN

a. Mănăstirea franciscană

Cuvinul a fost din a doua jumătate a veacului al XIV-lea și până la cucerirea turcească de la mijlocul secolului al XVI-lea centrul unei custodii a franciscanilor, ce a făcut parte din vicariatul Bosniei. (Karácsonyi, 1924, II p. 109). Apariția centrului franciscan din Cuvin, alături de cele de la Haram și Armeniș de pe linia Dunării, se leagă nemijlocit de existența Banatului Bulgariei

în anii 1365-1369, ca structură militară a regatului angevin maghiar. Momentul apariției, în anul 1368, vehiculat de obicei în istoriografie, se circumscrie ofensivei militare și confesionale promovate de Ludovic I. (Dujcev, 1965, p. 414; Karácsonyi, II, 1924, p. 109). Ea apare consemnată în registrele ordinului franciscan după mijlocul secolului al XIV-lea (Györffy, III, 1987, p. 318; Wadingus, 1932, IX, p. 294-296; Tăutu, 1966, p. 66). Nu exista o situație privilegiată în privința informațiilor istorice privind activitatea ei misionară în cursul secolului al XV-lea. Ea se regăsește, alături de așezămintele franciscane din Banat, în documentul papal din 30 septembrie 1433 prin care se confirmă privilegiile mai vechi dobândite. (Fermendzin, 1892, p. 139-140; p. 199-200; Suci, Constantinescu, I, 1980, p. 92). Dispariția conventului a fost pusă pe seama atacurilor turcești după cucerirea, în anul 1459, a cetății Smederevo (Karácsonyi, II, 1924, p.109; Koszta, 2000, p. 67).

b. Mănăstirea ortodoxă

Mănăstirea cu hramul „*Sfântu Dimitrie*” de la Cuvin este cunoscută dintr-un document turcesc din anul 1579 (Engel, 1996, p.80; 133). Zidirea mănăstirii „*Sfântu Dimitrie*” poate fi pusă pe seama despotului Lazăr, care a primit această feudă în anul 1458 (Popović, 1955, p. 122).

Pe malul Dunării, la circa 4 km de Cuvin, toponimul *Manastirište* păstrează probabil amintirea mănăstirii „*Sfântu Dimitrie*”. Ea s-a aflat în acest spațiu, iar acum zidurile acesteia se află sub apă. Cercetările de teren ale colegului Dimitrie Madas au identificat, în apropiere, ceramica din sec. XV-XVI. În absența unor informații mai precise și a unei cercetări arheologice este greu de atribuit conventului franciscan ori mănăstirii ortodoxe locul ruinelor de la *Manastirište*. La circa 10 km est de Kovin se află toponimul *Crvenka*, care sugerează clar existența unei biserici, poate a unei mănăstiri medievale.

Serbia, *Kovin*

LIPOVA

Așezare și cetate importantă de pe cursul inferior al Mureșului, situată pe malul sudic al râului. Voievodul Transilvaniei Toma era amintit într-un act din 1324, când ocupa și calitatea de castelan de Lipova (Csánki, I, 1890, p. 760; Györffy, I³, 1987, p. 180).

1. Conventul franciscan

Călugării minoriți au început construcția conventului, închinat Sfântului Ludovic din Toulouse (*ecclesiam in Lippua ad honorem B. Lays, novi sancti, episcopi Tholosani et confessoris* .. Györffy, I³ 1987, p. 180). Actul din anul 1325 dovedește că edificarea mănăstirii franciscane a fost începută în vremea lui Carol Robert și sub patronajul regal. Lucrările de construcție s-au încheiat însă în vremea fiului său, regele Ludovic I. Documentele au consemnat întruniri ale minoriților la Lipova între anii 1345, 1352 și 1359 (Márki, I, 1892, p. 382; Karácsonyi, 1924, II, p. 197-198). Conventul apare în anul 1533 între așezămintele subordonate custodiei din Bács. Cucerirea turcească din anul 1552

a afectat mănăstirea franciscană, care a supraviețuit asediului. Ea a dispărut în veacul al XVIII-lea, deoarece la finele veacului al XIX-lea se păstra doar amintirea locului unde a existat (Kováts, 1907, p. 76; Karácsonyi, 1924, II, p. 197-198; Rusu, 2000, p. 161-162; Rusu, Hurezan, p. 183-184).

2. Mănăstirea Beghinelor

Existența acestei mănăstiri, închinată *Sfintei Elisabeta*, în târgul medieval, este invocată în temeiul unui document din anul 1531 (Márki, II, 1892, p. 385; Rusu, 2000, p. 162; Rusu, 200a, p. 184).

3. Biserica ortodoxă românească din Lipova, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, în forma ei actuală acoperă fundațiile unui monument ridicat în jurul anului 1400. Acest monument, distrus de refacerile repetate ale bisericii din veacul al XVIII-lea, dar cu deosebire de restaurarea nefericită din anii 1928 – 1930, a atras atenția arhitectei Eugenia Greceanu (Greceanu, 1976, p. 279-289). Ea a propus o reconstituire a planului inițial, pe temeiul observațiilor făcute la restaurarea din anii 1928-1930 și a planului vechilor fundații lăsat de arhitectul restaurator (Ibidem, p. 282). Biserica a avut o navă dreptunghiulară cu laturile de 18,70 m/9,50 m, flancată de pridvoare, la nord și la sud ce măsurau 3,20m/1,70 m. Un altar prelung de 8,80/5,60 închis în hemiciclu se desfășura în prelungirea pereților navei. Două încăperi, cu plan dreptunghiular (4,20/1,20), marcau pereții laterali ai altarului (Fig. 11A). Structura planimetrică a monumentului, cu cele două pridvoare ce joacă rolul unui transept și altarul prelung închis cu absidă semicirculară, sugerează originea în arhitectura sârbească (Greceanu, 1976, p. 282). Bisericele mănăstirilor Voilovița din a doua jumătate a veacului al XVI-lea și a celei de la Zlatița oferă analogii de plan și repere cronologice pentru biserica de la Lipova. Dimensiunile remarcabile ale monumentului, cu o lungime de 27,50 m pledează pentru atribuirea sa unei biserici mănăstirești din sec. XV-XVI. Prezența Sfinților Teodosie și Pahomie, identificați în stratul de pictură anterior anului 1732, frecvent întâlniți în iconografia din Țara Românească în pictura bolnițelor și mănăstirilor, a constituit un alt argument pentru a vedea în biserica de la Lipova o veche mănăstire ortodoxă (Rusu, Hurezan, 2000, p. 177). Argumente provenind de la surse scrise care să susțină o biserică ortodoxă românească în sec. XIV-XV la Lipova lipsesc în momentul actual și cele invocate sunt puțin credibile.

Documentele otomane au înscris în evidențe la Lipova în anul 1554 pe *Vlădica Nestor* (Fodor, 1997, p. 319), iar la 1563 este discutată prezența în oraș a unui episcop Daniel (Szentkláray, 1908, p. 12). Activitatea unui centru episcopal la Lipova subordonat evident ierarhiei sârbești a fost luată în discuție numai pentru perioada 1605-1608 (Bunea, 1904, p. 198).

România, *Lipova*, j. Arad

MANĂȘTUR

Toponimul sugerează existența unei mănăstiri în câmpia înaltă a Vingăi. Documentele papale din anii 1333- 1335 amintesc aici o parohie ce făcea parte

din arhidiaconatul de Arad (Györffy, I, 1987, p. 181,182; Ortway, 1892, p. 398-399). Un document din 1451 de la Iancu de Hunedoara amintește acest toponim ce ar sugera o mănăstire dispărută (Rusu, 2000, p. 167; Hervay, 2001, p. 545). La vest de actualul amplasament al satului Mănăstur, două toponime aflate pe o zonă mai înaltă spre hotarul cu Gelu se regăsesc pe hărți din sec. al XIX-lea, (Ketfel).

România, *Mănăstur*, j. Arad

MĂNĂȘTIUR

Abația *Zakanymonostor*

Așezarea este situată pe cursul superior al râului Bega, la confluența dintre câmpul Făgetului și terminațiile sudice ale Dealurilor Lipovei. Pe malul nordic al Begăi, în punctul *La Mănăstire*, a fost identificat planul unei basilici din veacul al XII-lea (Rădulescu, 1995-1996, p. 73-74). Cercetările arheologice din anii 1979-1986 au descoperit o biserică cu dimensiunile de 22 m lungime și 12,70 m lățime. Planimetric, biserica a avut o navă centrală și două colaterale delimitate de piloni de formă rectangulară. Spațiul estic al bazilicii se închidea printr-o absidă centrală cu plan semicircular, colateralele erau închise, de asemenea, prin două abside semicirculare (Fig. 2B). Zidurile navei au fost construite din cărămidă, în timp ce absidele au fost zidite din piatră (Rădulescu, 1995-1996, p. 73-74). Biserica a fost fortificată cu un șanț de apărare de formă elipsoidală, care a avut lățimi cuprinse între 15-20 m. Spațiul delimitat de fortificația de pământ măsura pe axe circa 50/30 m. Biserica a fost dezafectată și în secolele XV-XVI și a servit ca fortificație.

Ruinele bisericii de la Mănăstur au fost atribuite mănăstirii Saswar (Rusu, 2000, p. 166-167; Hervay, 2001, p. 545). Documentele otomane din veacul al XVI-lea infirmă această ipoteză, deoarece așezarea *Sašwer* este amintită în anii 1554-1579 în nahia Timișoarei, iar Mănăstur era centrul unei nahii, clar delimitate, pe Valea Begăi (Engel, 1996, p. 118). După opinia noastră, ruinele de la Mănăștiur certifică existența în această zonă a unei mănăstiri catolice din veacul al XII-lea, al cărei ordin și patronat rămân necunoscute, dar care a avut rosturi clar misionare în blocul românesc din această zonă a Banatului. Ruinele basilicii de la Mănăștiur pot fi atribuite așezământului monahal latin *Zakanymonostor* pe care-l cunoaștem, este adevărat, din surse mai târzii din veacul al XV-lea. Iancu de Hunedoara a emis în 26 mai 1451 și 12 iunie 1451 trei acte din *Zakanymonostor*, aflat în comitatul Timiș (DI 25207, DI 38130, 38302). Cercetarea arheologică ar documenta în acest sens o fondare timpurie a acestui claustru de pe valea Begăi, dar al cărui nume îl cunoaștem numai din surse din veacul al XV-lea, ceea ce nu ar fi un caz singular în istoria monastică a Banatului.

România, *Mănăștiur*, (Bégamonostur), j. Timiș

MESICI

Mănăstirea Nașterea Sfântului Ioan Prodomul

Mănăstirea Mesici, cu hramul *Nașterea Sfântului Ioan Prodomul*, se află situată la circa 10 km sud-est de Vârșeș. Defterele turcești dintre anii 1569-1579 au consemnat mănăstirea *Isveti Yivan Viridina*, precum și satul Mesici (Engel, 1996, p. 134, 89). Ea apare în cele dintâi consemnări turcești din 1566-1567 cu un călugăr, iar peste zece ani ea avea un egumen și trei călugări (Ziroević, 1984, p. 132-133). Egumenul mănăstirii Sfântul Ioan Prodomul din Mesici, alături de câțiva călugări, apar consemnați între cei ce au făcut daruri în catastifele de mile din anii 1660 și 1666 (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 138). Conscripțiile moderne din anii 1758 și 1775 amintesc mănăstirea Mesici cu hramul neschimbat, păstrând amintirea ctitoriilor de către despoții sârbi (Ibidem, p. 237, 344).

Începuturile și ctitorul mănăstirii Mesici au fost mereu discutate pe temeiul tradiției de la Zeremski, Szentkláray și până la abordările recente ale profesorului M. Jovanović. Ctitoria ei a fost atribuită perioadei de sfârșit a veacului al XV-lea, despotului Jovan Branković (1493-1502) și fratelui său arhiepiscopul Maxim (Zeremski, 1907, p. 150-152; Szentkláray, 1908, p. 46-47; Radonitch, 1919a, p. 110; Ziroević, 1984, p. 132; Jovanović, 2000, p. 14). Nu există suport documentar istoric sau arheologic pentru identificarea începuturilor mănăstirii în sec. XI-XIII, propuse uneori în istoriografie (Szentkláray, 1908, p. 46; Jovanović, 2000, p. 14; Meteș, 1936, p. 205 cu preluarea tradiției istorice sârbești). Tradiția cu privire la începuturile ei a fost expusă în anul 1798 într-o monografie a Mesici-ului scrisă de călugărul Vichentie Liustina, care stă la originea abordărilor istoriografice moderne. Lucrările de restaurare a bisericii, începute în anul 1949 au evidențiat planul inițial al monumentului și transformările suferite prin adăugirea unui masiv turn-clopotniță pe fațada de vest (Fig. 7) (Milosević, 1954, p. 338-340, fig. 3; Zdravković, 1956, p. 332). Biserica are un pronaos și o navă late de 5,30 m la interior și o lungime de 14,60 m, nava fiind flancată de două abside alungite laterale. O turlă cu tamburul susținut pe patru stâlpi, dispuși simetric în flancurile celor două abside, încununează nava. Monumentul, cu filiație sigură dinspre arhitectura sârbească a bisericilor cu transept, își găsește similitudini în monumente apropiate din veacul al XV-lea de la Voilovița, Șemlacu Mic și Velika Remetea (Fig. 19). (Matić, 1973, p. 171, fig. 13; Sinigalia, 1998, p. 29-30; Moisescu, 2000, p. 187). Domeniul Erdsomlio, adică Vârșeșului, a făcut parte dintre moșiile și cetățile stăpânite din 1447 în Banat de către nobilii din familia Brancovici, ceea ce îndreptățește o atribuire a ctitoriei bisericii mănăstirii Mesici (Jovanović, 2000, p. 23-27).

Serbia, *Mesic*

MEZEUSUMLIO

1. Așezare importantă a comitatului Caraș, care a avut o biserică închinată *Regelui Ștefan* în anul 1152 (*in Mezeussumlusiensis S. Stephani ecclesiae*;

Györffy, III, 1987, p. 493). A fost inclusă uneori în istoriografie în rândurile mănăstirilor benedictine din Ungaria, fără argumente pentru susținerea acestei apartenențe (Rusu, 2000, p. 253).

2. Mănăstirea augustină a fost întemeiată de regele Bela al IV-lea, la o dată anterioară anului 1270, când apare consemnată documentar „*fratribus Heremitarum beati Augustini de Mezensumlos*”. A fost închinată *Sfântului Thomas Becket* „*sancti Thome martiris, qua domus per Karissimum pater nostrum Belam fundata*” (Knauz, I, 1874, p. 583). Actul de la Carol Robert din 1330, în care se găsește transumptul documentului din 1270, menționează între posesiunile mănăstirii augustine o moară regală pe Bârzava, o capelă închinată *Sfintei Fecioare* situată pe o insulă a Bârzavei și o biserică închinată *Sfântului Salvator*. Toponimia monumentelor de pe dealul Sumig, situat la 4 km sud de albia Bârzavei, este extrem de puțin cunoscută, încât nu se pot face localizări ale mănăstirii, ce pare mai aproape de râul Bârzava (Romhány, 2000, p. 93, 100). România, *Șemlacu Mare* (Gross Schemlac, Nagy Semlac), j. Timiș

MOCERIȘ

Sat așezat în cotul sud-estic al depresiunii intramontane Bozovici, care apare în actele medievale în veacul al XV-lea (Țeicu, *Banatul Montan*, p. 355). La circa 12 km nord-vest de sat, deasupra Cheilor Nerei (450 m altitudine) se află culmea *Țârkovița*, unde au fost semnalate ruine de ziduri. Toponimul și urmele de construcții din cărămidă, piatră și mortar dovedesc existența în acest loc a unei biserici medievale, foarte probabil a unei mănăstiri ortodoxe. Amplasarea ei într-un loc atât de izolat ar sugera mai degrabă aici existența unei mănăstiri medievale ortodoxe.

România, *Moceriș*, j. Caraș

MODOS

Localitatea Modoș, cu numele actual sârbesc Iaša Tomić, este situată pe malul drept al Timișului, la sud de Foeni și Cruceni. Mănăstirea Modoș, al cărei hram nu-l cunoaștem, este consemnată în documentele fiscale din vremea lui Murat al III-lea (1574-1595) (Ziroević, 1984, p. 135). Așezarea, cunoscută din anul 1323, a avut o parohie catolică consemnată în listele din anii 1333-1335 (Borovszky, *Torontal*, p.80; Györffy, III, 1987, p. 319). Informațiile istorice lacunare nu pot oferi o explicație punctuală în acest caz pentru evoluția etno-demografică și confesională ce a avut loc în secolul al XV-lea, până la mijlocul veacului al XVI-lea, când apare mănăstirea ortodoxă de la Modoș (Csánki, 1894, II, p. 119; Milleker, 1915, p. 36; Popović, 1955, p. 129; III, Györffy, 1987, p. 319).

Serbia, *Iaša Tomić*

MOLDOVA VECHE

Mănăstirea „*Sfinții Arhangheli*”

Defterele otomane aveau în evidența lor, între anii 1569-1579, o mănăstire cu hramul „*Sfinții Arhangheli*” în nahia Moldova (Engel, 1996, p. 133). Toponimia și tradiția locală au păstrat amintirea acestei mănăstiri la Moldova Veche, pe *Valea Văradului* (Moisi, 1937, p. 236). Pe malul stâng al Văii Văradului, sus, aproape de culmea văii, există un platou cu un izvor, locul este cunoscut în toponimia locală „*La mănăstire*”. Zona se află pe rama sudică a localității Moldova, pe hotar cu satul Coronini (fost Pescari), unde se află cetatea Sfântu Ladislau din sec. XIV-XV (Țicu, 2003a, p. 347). Aceleași surse otomane menționează între anii 1554-1579 și satul Varad (Engel, 1996, p.145; Rusu, 2000, p. 177).

România, *Moldova Veche*

MORAVIȚA - vezi Șemlacu Mic

MRACONIA

Mănăstirea Mraconia a fost ridicată pe valea cu același nume din zona Cazanelor Mici ale Dunării, în apropiere de satul Ogradena Veche, aflat acum sub apele fluviului. Așezământul, aflat și el sub apele Dunării, a avut o istorie foarte puțin cunoscută. Sumare informații le datorăm harnicului istoriograf bănățean Nicolae Stoica de Hațeg, dintr-un manuscris rămas de la sfârșitul vieții sale din anul 1829 (Teleguț, Ancușă, 1972, p. 236). Spre sfârșitul veacului trecut s-au făcut săpături care menționează câteva date despre monument (Pesty, *Szöreny*, II, p. 305).

Biserica mănăstirii Mraconia, ridicată la 2 km de malul Dunării, a avut planul triconc, asemănător bisericilor de la Sirinia și Vodița. Monumentul se pare că avea lungimea de 14,23 m cu un pronaos îngust, din care se dezvoltă în prelungirea sa, cu aceeași lățime, nava bisericii, flancată de două abside laterale cu traseu semicircular, atât la interior cât și la exterior. Spațiul estic se închidea printr-o absidă semicirculară, într-un mod ce aduce izbitor cu biserica mănăstirii Sirinia (Fig 8B).

Biserica era încununată de o turlă deasupra navei și o alta mai scundă deasupra pronaosului. Pictura care împodobește pereții din zid era încă vizibilă pe la anul 1800, după consemnările lui Stoica de Hațeg (Teleguț, Ancușă, p. 236). Tradiția locală, consemnată de același harnic istoriograf bănățean, atribuia ridicarea mănăstirii călugărilor sârbi refugiați din Kosovo la finele veacului al XIV-lea. Ea a fost preluată și în istoriografia sârbească contemporană (M. Iovanović, 2000, p.181). Analogiile de plan pledează pentru o ridicare a monumentului în cursul veacului al XV-lea, poate în prima sa jumătate (Țicu, 2003, p.123). Defterele turcești menționează, la mijlocul secolului al XVI-lea, satele Dubova și Ogradena, pustiite între anii 1559-1579 din vecinătatea mănăstirii (Engel, 1996, p.49, 98). Distrugerea mănăstirii a avut loc în urma unei incursiuni devastatoare din anul 1788 (Teleguț, Ancușă, 1972, p.237; Mureșianu, 1976, p.81-84; Iovanović, 2000, p.181-182; Rusu, 2000, p.179).

ORȘOVA

Conventul franciscan

Așezământul franciscan de la Orșova a făcut parte din custodia Bulgaria, alături de cele de la Caransebeș, Severin, Cuiеști și *Chery*. Geneza sa, ca și celorlalte sedii franciscane din Banatul de Sud, se leagă de politica militară și confesională a regelui Ludovic I de la sfârșitul deceniului al șaptelea al secolului al XIV-lea, care au dus la crearea Banatului Bulgariei (Holban, 1981, p. 172-174; Dujčev, 1975, p. 414; Achim, 1996, p. 398-399). Din această perspectivă s-a opinat că așezământul franciscan de la Orșova a fost ridicat deja în anul 1366, el fiind contemporan cu cel din Vidin, imediat după apariția Banatului Bulgariei (Karácsonyi, 1924, p. 131). Activitatea banului Benedict Himfy și a fratelui său Petru în repararea cetății Orșova poate să fie legată, după opinia mea, de ridicarea conventului de la Orșova. Ea se înscrie, după remarca lui Koszta, între cele șase mănăstiri ale franciscanilor observanți, din totalul de zece mănăstiri care au fost fondate de însuși regele Ludovic I între 1366-1368 (Koszta, 2000, p. 66). Actul regelui Sigismund de Luxemburg din 5 decembrie 1428, care vine să confirme, se pare, o donație mai veche a regelui Ludovic I, întărea privilegiile ordinului franciscan din Caransebeș, Orșova, *Chery* și Hațeg. (Fermendžin, 1892, p. 127-130; Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 88). Confirmarea acestora se regăsește în actul papal din 1433, unde așezământul franciscan din Orșova apare menționat (Fermendžin, 1892, p. 139-140). S-a presupus că acest claustru franciscan de la Orșova a fost distrus și ruinat de atacurile turcești, într-un moment anterior anului 1516 (Karácsonyi, III, 1924 p. 131; Rusu, 2000, p. 200; Romhány, 2000, p. 49).

Orșova, j. Mehedinți

OROSLANOS

Mănăstirea Oroslanos este situată în colțul nord-vestic al Banatului, delimitat de apele Mureșului, Tisei și Arancăi, spațiu în care se regăsesc și mănăstirile Pordeanu, Kanisa și Szöreg. Numele este legat de un element cunoscut și frecvent utilizat al simbolisticii medievale. Leul, apărut în visul lui *Chanadinus* înaintea luptei cu Ahtum, este într-o conexiune directă cu forma numelui mănăstirii (*Chanadinus ... castrametatus est ad quendam montem quem postea Orozlanos nuncupavit apparuit ei in sompnis forma leonis*; SRH, II, p. 491). Apariția acestui așezământ monahal este legată de conflictul dintre ducele Ahtum și regele Ștefan I, eveniment petrecut în cursul anului 1028, după unele opinii, sau chiar în anii 1003-1004, după alții (Györffy, I³, 1987, p. 836; Onciul, 1968, p. 584-585; Madgearu, 1993, p. 9; Pop, 1996, p. 128;).

Mănăstirea a fost ridicată imediat după victoria obținută de *Chanadinus* și oștile regale maghiare asupra ducelui Ahtum în anul 1028. *Chanadinus* a zidit mănăstirea închinată Sfântului mucenic Gheorghe pe dealul unde s-a rugat și

unde a primit mesajul divin sub chipul unui leu (*.. in Orozlanos ubi monasterium in honore beati Georgii martiris edificabant*, SRH, II, p. 493). Tradiția istorică, consemnată în *Viața Sfântului Gerard*, a păstrat o informație importantă privitoare la apartenența confesională a mănăstirii în veacul al XI-lea. Egumenul mănăstirii *Sfântu Ioan Botezătorul* din Cenad împreună cu călugării „greci” de acolo au fost mutați la Orozlanos (*Grecum abbatem cum monachis suis transtulit in Orozlanos*; SRH, II, p. 493).

Numele mănăstirii, ce semnifică leu în limba maghiară, se leagă de un element reprezentativ al simbolisticii din sec. X-XIII. Pornind de la informații din chestionare istorice de la Pesty Fr., ce menționau prezența unor lei sculptați monumentali în zona ruinelor, ori a unor lei sculptați pe plăci masive de marmură, s-a dovedit că aceste reprezentări sunt într-o conexiune directă cu numele mănăstirii medievale Orozlanos (Takacs, 1995, p. 47 și urm. cu discuția purtată în istoriografia maghiară în legătură cu această chestiune).

Mănăstirea Orozlanos, cu începuturi în primele decenii ale veacului al XI-lea se înscrie în șirul așezărilor monahale ale tradiției răsăritene din spațiul sud-estic al regatului arpadian, și care s-au menținut până în prima jumătate a veacului al XII-lea. Mănăstirea din Orozlanos a ajuns, probabil, la începutul veacului al XIII-lea în mâinile călugărilor benedictini (Moravcsik, 1970, p. 115; idem, 1967, p. 331). Documentele de la mijlocul aceluiași secol, din 1247 și 1256, menționează *Wruzlarusmonustura* între stăpânirile nobililor de Cenad (Györffy, I³, 1987, p. 865, *KMTL*, p. 508). Scrisoarea regelui Bella al IV-lea din 17 decembrie 1256 confirmă înțelegerea convenită între cele două ramuri ale nobililor de Cenad prin care-și împart domeniile și mănăstirile familiei („*să stăpânească împărțind în două părți egale între fiii și nepoții lui Clement banul, pe de o parte și nepoții comitelui Waffa, pe de altă parte, mănăstirea Kanisa, cu toate satele ce țin de ea, precum și o altă mănăstire, cu numele Kemenche, tot împreună cu toate folosințele sale. Iar mănăstirea numită Orozlanus a spus să fie comună întregului lor neam*”, DIR, C, XIII, II, p. 23). Lipsesc informații despre soarta acesteia în cursul aceluși veac, actele din 1337 și 1340 au menționat doar *possessio Orozlanus* (Ortvay, 1896, p. 51). Ea s-a găsit în stăpânirea arhiepiscopului de Strigoni și a făcut obiectul partajului, împreună cu moșiile Pordeanu și Monosturkanisa, decis în anul 1340 (DIR, C, XIV, III, p. 415). Dreptul de patronat asupra bisericilor și mănăstirilor au decis să-l folosească în comun (*ius antem patronatus in omnibus monasteriis ipsorum et ecclesiis existentes, similiter equaliter comissent possidendum*, Ortvay, 1896, p. 55). Descoperiri arheologice din anii 1901-1903 la Banatsko Arandjelovac au identificat morminte având ca inventar funerar podoabe, scărițe de șa și monede de la regele Solomon (1063-1074) și Ladislau I (1077-1095) Stanojev, 1989, p. 14-15; *Stari Orozlanos* este o zonă situată la NV actualei așezări, iar toponimul *Monostor* delimitează o zonă agricolă din sat. Erdelianović, 1992, p. 261-262. Juhász amintește de săpăturile făcute la finele veacului al XIX-lea când s-au identificat morminte, fundații de ziduri și chiar resturile unei ambarcațiuni

(Juhász, 1927, p. 66). Cercetările de teren din anul 1993 ale arheologilor M. Girić și N. Starojević au identificat la periferia satului Maidan, aflat pe hotar cu Banatsko Arandjelovac, în locul cu nume semnificativ *Kilisa*, o zonă cu ruine care au atribuit-o mănăstirii medievale. Pe o movilă înaltă de 3 m și cu diametrul de 60-70 m s-au găsit resturi de ziduri din cărămidă și mortar, țigle, apreciind că biserica ar fi avut circa 30/15 m (Girić, 1998, p. 141). Cercetările sistematice inițiate în anul 2004 de Zvonimir Nedelković și continuate în anii 2005-2006 vor oferi cu siguranță o documentație importantă cu privire la bisericile medievale și la mănăstirea de la Orozlanos din sec. al X-lea. S-au identificat până la momentul actual de către Z. Nedelković fundații a trei biserici din perioada secolelor XII-XV. Până la finalizarea dosarului arheologic se cuvin reținute informațiile despre starea ruinelor de la Orozlanos din chestionarul lui Pesty Friges din 1864 ce aveau surse orale mai vechi. Cetatea Orozlanos a avut un plan rectangular iar porțile bastionului principal erau placate cu plăci de marmură cu lei sculptați (Takacs, 1993, p. 59). Serbia, *Maidan*

OSTROVA și UDNİJE

Mănăstirea *Ostrova și Udnije* apare consemnată sub această formă în documentele otomane din anii 1567 și 1579, pe malul Mureșului, lângă Radna. Ea se afla, după cum sugerează numele de *Ostrov*, pe o insulă a Mureșului. În defterul din 1567 mănăstirea *Ostrova și Udnije* apărea înscrisă cu trei vii, din care două lângă Radna și una lângă Cladova, o moară cu o roată la apa Mureșului și o fâneată de 30 de căruțe, bunuri pentru care a fost evaluată o dare de 600 de acce la visteria otomană (Fodor, 1997, p. 327). Defterul din 1579 a reconfirmat această situație materială (Fodor, 1997, p. 333-334). Nu cunoaștem alte informații despre această mănăstire ortodoxă de la Mureș.

Radna, j. Arad

PARTOȘ

Mănăstirea „*Sfinții Arhangheli*”

Satul Partoș este așezat pe malul Bârzavei la circa 40 km sud-vest de Timișoara. Sistematizările moderne au modificat topografia medievală a zonei, unde toponimul *Sat Bătrân*, de pe malul drept al râului, localizează vatra unui sat medieval. Biserica actuală a mănăstirii Partoș, cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*” a fost zidită între anii 1750-1753 în forme specifice barocului (Rusu, 2000, p. 200).

Defterele otomane menționau în anii 1566-1567 mănăstirea Partoș cu trei călugări (Ziroević, 1984, p. 160). Aceleași surse istorice din anii 1569-1579 aveau în evidență mănăstirea și satul pustiit cu același nume (Engel, 1996, p.

105). O însemnare pe o carte de cult din 1571, dăruită mănăstirii Partoș, aduce o confirmare a faptului că mănăstirea, inițial, era închinată *Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril* (Szentkláray, 1908, p. 59; Zeremski, 1907, p. 45; Meteș, 1936, p. 225; Mureșianu, 1976, p. 104-105). Catastiful de mile al Patriarhiei din Ipec consemna pe egumenul mănăstirii în anul 1666 (Suciu, Constantinescu, 1980, p. 141). Documentul adesea invocat, *Conscripția mănăstirilor bănățene*, din 1775, pe lângă informațiile privind starea economică a așezământului și datele despre cei șapte clerici, menționa, în privința fondării, anul 1623 (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 344-346). Cercetarea arheologică n-a adus informațiile așteptate despre monumentul de cult din secolele XV-XVI. Mormintele identificate și materialul arheologic descoperit sunt lipsite de relevanță în cazul de față (Munteanu, 1978, p. 718-726; eadem, 1980, p. 745-757). Istoriografia maghiară de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX ca și istoriografia sârbească din aceeași perioadă au fixat momentul zidirii mănăstirii în veacul al XV-lea de către despotul Ioan Brancovici (Zeremski, 1907, p. 45; în anul 1571; Szentkláray, 1908, p.59; în anul 1571; Radonitch, 1919a, p.44; Petković, 1950, p. 242; Jovanović, 2000, p. 163). Întâlnim și în cazul Partoș o situație complexă în privința configurației și evoluției confesionale a zonei în secolele XIV-XVI, așa cum se regăsește și pentru alte zone din Câmpia Banatului. Documentele papale din anii 1333-1335 consemnau la Partoș o parohie catolică (Suciu, II, 1967, p. 27). Informațiile lacunare din sursele istorice, îndeosebi în privința situației confesionale, fac extrem de dificil de urmărit evoluția acestui fenomen istoric.

Partoș, j. Timiș

PODPORANI

Mănăstirea „*Sfântu Ioan*”

Defterul din 1579 consemna, fără alte precizări, mănăstirea cu hramul „*Sfântu Ioan*” din nahia Vârșetului (*Semliug*). Ea a fost identificată de către Engel Pál pe cursul inferior al Carașului, în apropiere de Podporani. (Engel, 1996, p.134). Satul Podporani este consemnat în aceleași surse otomane în anii 1554-1579 (Engel, 1996, p.107). Conscripția austriacă din anii 1771-1772 documentează la Podporani o locuire sârbească (Groza, 2002, p.18-19). Tradiția locală a păstrat amintirea unei vechi biserici pe locul *Trkvine* și la *Guzaina*, vatra veche a satului. Popović, 1955, p. 144; Erdelianović, 1992, p. 200.

Serbia, *Podporany*

PORDEANU

Documentele de cancelarie au păstrat puține informații despre abația Pordean, al cărei hram, ordin călugăresc și patronat au rămas necunoscute. Numele mănăstirii provine cu siguranță dintr-un antroponim, așa cum o confirmă formele sub care este cunoscută: *Paradamunustura*, *Paradamonustura* ori *Paradamonostura* (Juhász, 1927, p. 187). Ea apare întâia oară sub

toponimicul *Paradamumustura* în actul din 17 decembrie 1256, prin care regele Bela al IV-lea a întărit împărțirea moșiilor între membrii familiei nobiliare de Cenad (DIR, C, XIII, II, 1251-1300, p. 21; Györffy, I³, 1987, p. 867). Un document ulterior din 26 mai 1285 vine să confirme o reîmpărțire a domeniului nobililor de Cenad, în care *Paradamunustura* este confirmată între moșiile stăpânite de Toma, fiul lui Pancrațiu (DIR, C, XIII, II, 1251-1300, p. 275). Abația Pordeanu a fost una din multele biserici și mănăstiri ridicate în zonă de nobilii de Cenad, cum o confirmă de altminteri și documentul din 1285. A fost o mănăstire familială care a fost distrusă, probabil, în cursul revoltelor cumane din anul 1280, când a fost ucis și Ladislau, fratele dinspre mamă al comitelui Toma de Cenad (DIR, C, XIII, II, 1251-1300, p. 275). Documentele ulterioare din anii 1337 și 1360 atestă doar satul împărțit între ramurile acestei familii (Juhász, 1927, p. 189). Moșia Pordeanu a fost împărțită în două părți egale, în anul 1337, între arhiepiscopul de Strigoni și fiii fraților săi, pe de o parte și magistrul Dimitrie cu fiii acestuia (Ortvay, 1896, p. 52 „*item possessionem Pardan vocata ... in duas partes egaless divisissent*). Ei au convenit prin același act că „*dreptul de patronat asupra tuturor mănăstirilor și bisericilor în ființă ... să-l stăpânească deopotrivă*” (DIR, C, XIV, III, p. 418). Ruinele bisericii romanice a mănăstirii Pordeanu se mai puteau vedea până în anii 1845 și 1866 (Juhász, 1927, p. 188; Borovszky, *Torontal*, p. 383; Csánky, I, 1890, p. 701 Matei, 1973, p. 312; Györffy, I³, 1987, p. 867; Rusu, 2000, p. 210; Hervay, 2001, p. 545 inclusă în rândul locurilor cu mănăstire benedictină, fără o atestare documentară a abatelui ori a călugărilor).

România, *Pordeanu* (Pardani), j. Timiș

REMETEA – LUNCĂ

Satul este cunoscut târziu, la începutul secolului al XVI-lea. Sursele otomane confirmă existența sa între anii 1554-1579 în nahia Mănăștur. (Engel, 1996, p. 114; pentru consemnările documentare mai vechi, Milleker, 1915, p. 232).

Toponimul păstrează sigur urma unui așezământ monahal de la începuturile Evului Mediu, cu o soartă necunoscută.

REMETEA MARE

Mănăstirea „*Sfântu Gheorghe*”

Documentele otomane au înscris existența unei mănăstiri cu hramul „*Sfântu Gheorghe*” în intervalul 1569-1579 (Engel, 1996, p. 133-134). Așezământul monahal ortodox din nahia Timișului a fost localizat de Engel Pál în hotarul satului Remetea Mare. În documentul din 1566/1567 mănăstirea „*Sfântu Gheorghe*” era înscrisă cu trei case, din care una de călugări și avea un venit estimat la 50 de acce (Zirović, 1984, p. 101). Pe malul sudic al Begăi, foarte aproape de albia râului, se ridică o movilă cu urme de ziduri și de morminte distruse care măsoară pe axe circa 60 m/70 m. Locul numit *Cetate*

este situat la circa 1 km sud-vest de sat în lunca râului Bega, unde am identificat, în cercetările de teren din 2 noiembrie 2004, ruina unei mănăstiri cu ziduri din cărămidă. În extremitatea vestică a ruinelor s-a aflat o necropolă. Ceramica găsită aici poate fi atribuită sec. XV-XVI. Se poate încă observa urma unui șanț și val pe marginea de est a zonei cu ruine, până spre albia Begăi. Este dificil de precizat dacă aparține mănăstirii medievale, locuirii halstattiene din aceeași zonă sau este o amenajare recentă.

România, *Remetea Mare*, j. Timiș

REMETHE

Un document din 1480 semnala o așezare *Remethe*, ce poate să indice prezența unui așezământ monahal. A fost poziționată în zona dintre Saravale și Firiteaz (Csánki, I, 1890, p. 701). Tradiția locală a păstrat amintirea unui așezământ monahal la Saravale, pe malul râului Aranca. G. Cotoșman a atribuit ruinele de pe marginea estică a satului unei străvechi mănăstiri din Banat (Cotoșman, 1936, p. 298). Pe malul înalt al râului Aranca se vedeau încă în anul 1935 ziduri și urmele a două construcții atribuite unei biserici (10/5 m), precum și a unei case parohiale (17/7 m). Acum se mai văd, spre malul râului, urmele unui cimitir și ceramică medievală (sec. XIV-XV).

România, c. *Saravale*, j. Timiș

ROHONCHA

Mănăstirea catolică Rohonch a fost localizată la nord de Satu Mare și la est de Periam, pe malul sudic al Mureșului (Karácsonyi, 1892, p. 8 idem, 1905, p. 83-84; Juhász, 1927, p. 88; Györffy, I³, 868; Kováts, 1907, p. 69; Engel, 1996, p. 115 satul Rahonča din nahia Felnacului atestat în defeterele din anii 1554-1579; Rusu, 2000, p.195). Numele sub care apare în documentele medievale este scris în forme diferite: *Ronsa*; *Rohuncha*, *Rohonca*, *Rehnuda*, *Godnucha* (Ortvay, 1892, p. 417). Mănăstirea, probabil benedictină, a fost un așezământ monahal important de pe valea Mureșului în prima jumătate a veacului al XIII-lea (Karácsonyi, 1892, p. 2-5; Juhász, 1927, p. 88-91; Györffy, I³, 1987, p. 868). Ea apare în lumina documentelor scrise într-un act din anul 1232, prin care regele Andrei al II-lea a restituit comitelui Nicolae Chak mai multe moșii confiscate de fiul său Bela. Între moșiile dăruite din comitatul Cenad se afla moșia *terra Jara*, ce se învecina și cu satele *Sceploc*, *Zoth*, *Suran* locuite de supușii mănăstirii Rohancha (*Roarcensis Ecclesie*; DIR, C, XI, XII, XIII, I, 1075-1250, p. 396; 262). În înțelegerea convenită în anul 1233 între regele Andrei al II-lea și legatul papal Iacob de Preneste, cu privire la veniturile sării, mănăstirii Rohoncha (*ecclesia de Ronsa*) îi revenea impresionanta cantitate de 4000 bolovani de sare (DIR, C, XI, XII, XIII, I, 1075-1250, p. 399). Istoria mănăstirii, fondată probabil la finele veacului al XII-lea, s-a derulat în prima jumătate a veacului al XIII-lea în strânsă legătură cu aceea a familiei nobililor Chak, care au patronat această mănăstire. Actele succesoriale repetate, întocmite

de comitele Nicolae Chaak în favoarea fiilor săi în deceniul al patrulea al secolului XIII, aduc informații esențiale pentru această mănăstire (Karácsonyi, 1892, p. 3-6; Juhász, 1927, p. 90-91). Astfel din actul din 1239 cunoaștem că mănăstirea avea hramul „*Sfântu Mihail*” și întărea cu sigiliul mănăstirii documentul eliberat (Juhász, 1927, p. 220, fig.25 cu sigiliul mănăstirii din anul 1239). Documentul mai sus menționat, din anul 1239, care confirma o înțelegere între văduva comitelui Nicolae Chak și fiul întâi născut al comitelui, dovedește că mănăstirea Rahoncha era și loc de adevărire (Juhász, 1927, p. 220). Documentele păstrate nu aduc mărturii despre ordinul căruia îi aparținea mănăstirea, ea încetând să fie menționată după anul 1241, ceea ce a sugerat că ea și-a încetat activitatea după invazia mongolă. Actele papale din anii 1333-1335 amintesc numai biserica parohială din Rahoncha, iar satul este consemnat în anii 1355 și 1403 cu ocazia unor noi donații făcute de regalitate (Csánki, I, 1890, p. 702; Juhász, 1927, p. 94; David, 1974, p. 58; Hervay, 2001, p. 535 inclusă între mănăstirile benedictine „abatiale”, fără menționarea documentară a ordinului). Ruinele unui monument de cult s-au păstrat până prin anii 1987-1988 pe malul Mureșului, la circa 1,5 km de Periam-port, când au fost distruse. Ele au fost atribuite de Zs. Heitel mănăstirii Rahonca (Heitel, 2001, p. 274). Informațiile din documentele otomane și ruinele de la Periam ar pleda pentru localizarea aici a mănăstirii Rahonca (Karácsonyi, 1892, p. 7-8; idem, 1905, p. 84; Csánki, I, 1890, p. 702; Kováts, 1907, p. 69; Romhány, 2000, p. 52-53).

România, *Satu Mare*, j. Arad

RUDNA

Mănăstirea *Sfântu Dimitrie*

Satul Rudna este amplasat pe cursul inferior al Timișului, pe malul nordic al acestuia, ca și Madoș, situat de altfel nu departe de Rudna. Defterul din 1579 înscrisa mănăstirea cu hramul *Sfântu Dimitrie*, din nahia Ciacova, care a fost localizată la Rudna (Engel, 1996, p. 133). Ruinele unui monument păstrat pe un grind înalt al Timișului, situat în albia râului, oferă un reper pentru identificarea mănăstirii.(Ilieșiu, III, p. 534-535). Multe întrebări legate de ctitorii mănăstirii, de momentul apariției acesteia și mai ales de situația etno-confesională a zonei în sec. XIV-XVI rămân fără răspuns datorită caracterului lacunar al informațiilor istorice. Aici, la Rudna, în anii 1333-1335 a existat o parohie catolică care a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș.(DIR, C,XIV,III, p. 229, 242; Borovszky, *Torontal*, 1911, p. 110). Două diplome, din 1412 și 1429, amintesc moșia Rudna în posesiune nobiliară (Ortvay, IV, 1896, p. 286). Defterele din anii 1554-1579 au consemnat satul Rudna.(Engel, 1996, p. 115).

România, *Rudna*, j. Timiș

SAGIO

Abazia *Sfântu Petru*

Mănăstirea Sagio a fost inclusă între așezămintele fondare de ordinul premonstratens, fără a avea însă o certitudine în această privință (Koszta, 2000, p. 60; KMTL, p. 558).

Existența acestei mănăstiri catolice este confirmată de o singură sursă istorică. Actul emis de capitulul din Cenad în anul 1320 a menționat mănăstirea închinată *Sfântului Apostol Petru* de pe moșia Zagio (*Zagio, in qua est, in honorem Sancti Petri Apostoli monasterium*). Moșia Zagio, împreună cu *Thidbay, Moraz, Verebeș* și *Tenised*, din comitatul Timiș, erau posesiuni ereditare ale magistrului Mihail (Juhász, 1927, p. 222). Mănăstirea a fost patronată de o familie, fără să cunoaștem ordinul călugăresc și localizarea ei mai exactă în spațiul comitatului Timiș. Geografiile istorice consacrate Banatului medieval au localizat abația *Sagio* la Soca (Szóka), (Csánki, II, 1894, p.62; Milleker, 1915, p. 238; Ortway, 1892, p. 471). Alte opinii au propus identificarea ei la Opațița, alții în apropiere de Sângeorge ori undeva în zona Voitegului, pe malul stâng al Bârzavei. Karácsonyi, 1905, p. 87; Kováts, 1907, p. 72-73 între Voiteg și Ciacova; Juhász, 1927, p. 213. Cercetările noastre de teren în valea Bârzavei n-au putut identifica locația mănăstirii, a cărei amintire a dispărut complet din memoria colectivă dar nici în toponimie n-a lăsat urme.

SASWAR

Existența acestei abații catolice, al cărei ordin monahal și patronat rămân necunoscute, este consemnat numai în cunoscuta diplomă a sării dată de regele Andrei al II-lea în anul 1233. Biserica mănăstirii a primit o danie regală o mie de bolovani de sare (*ecclesia de Xassuar mille*; DIR, C, XI, XII, XIII, I, 1075-1250, p.400). Soarta mănăstirii rămâne necunoscută, distrusă probabil, în cursul veacului al XIII-lea, deoarece documentele papale din anii 1333-1334 amintesc o biserică parohială (Juhász, 1927, p.14; Ortway, 1894, p. 474-475). Puține informații din secolul al XV-lea menționează piața târgului din Saswar într-un schimb cu târgul Chery în anul 1454, iar spre sfârșitul veacului mai apare într-un act din 1490 (Ortway, 1892, p. 475; Juhász, 1927, p. 210). Actul din 27 iunie 1429, care vorbește de refacerea hotarelor moșiei Giarmata, amintește de un drum numit de Sasvar (*via que dicitur de Seeswartha*; Ortway, 1896, p.619). Pornind de la această informație mănăstirea a fost localizată în apropiere de Remetea spre dealul Șușoara (Ortway, 1892, p. 476; Juhász, 1927, p. 209; Milleker, 1915, p. 236). Juhász amintește, fără multe detalii, că fundațiile bisericii au fost identificate de Eugen Szentkláray (Juhász, 1927, p. 211). Defterele turcești din anii 1554-1579 confirmă existența satului *Šasvar*, din nahia Timișoarei, unde trebuie căutată și mănăstirea (Engel, 1996, p. 118, localizată la Remetea Mare; Kováts, 1907, p. 72 localizată între Giroda și Remetea Mare; Csánki, II, 1894, p. 21; Karácsonyi, 1905, p. 86; Borovszky, *Temes*, p. 114, cu aceeași localizare la Remetea Mare).

Mănăstirea SĂRACA – vezi ȘEMLACU MIC

SÂNGEORGE

Mănăstirea *Sfântu Gheorghe*

Așezământul monahal cu hramul *Sfântu Gheorghe* este situat pe cursul mijlociu al Bârzavei, într-o zonă împădurită din câmpia Gătaiei. Este amplasată la marginea estică a satului actual Mănăstire și la circa 2 km est de satul Sângeorge. Biserica actuală, cu o arhitectură barocă, este plasată în interiorul unui ansamblu de chilii și construcții anexe, care o închid într-un careu cu plan dreptunghiular. Planimetric, acestea se grupează pe laturile de nord, sud și vest ale bisericii, în timp ce frontul estic al mănăstirii este închis printr-un zid (Fig. 20). Biserica barocă a fost construită între anii 1793-1799, după opinia doamnei Ziroević, peste temelile bisericii medievale a mănăstirii *Sfântu Gheorghe* (Ziroević, 1984, p.182). Sursele otomane fac dovada existenței mănăstirii *Sfântu Gheorghe* la mijlocul secolului al XVI-lea. Ea a avut în anii 1566-1567 numai doi călugări, pentru ca între anii 1579-1580 să fie consemnați deja patru călugări (Ziroević, 1984, p.185; Engel, 1996, p.124 „*Sing'örg manastir*”). Informațiile despre mănăstire sunt puține și sumare. Astfel, în catastiful de mile al Patriarhiei de la Ipek din 1660, egumenul Iosif de la Sângeorge apare între cei ce au făcut donații (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p.144). Tradiția consemnată în conscripția mănăstirilor bănățene din 1775, fixa data întemeierii mănăstirii Sângeorge în anul 1623 (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p.346). Ctitoria mănăstirii este atribuită despotului sârb Ioan Branković (Zeremski, 1907, p. 132; Radonitch, 1919, p. 110; Petković, 1950, p. 112). Nicolae Tincu Velia, reluând informații din veacul al XVIII-lea, a susținut originea românească a mănăstirii medievale Sângeorge (Velia, 1865, p. 65). Momentul construirii bisericii a fost fixat la sfârșitul secolului al XV-lea, sau între anii 1501-1503 (Borovszky, *Temes*, p. 76; Zeremski, 1907, p. 132; Szentkláray, 1908, p.41; Meteș, 1936, p.207-208; Petković, 1950, p. 103; Jovanović, 2000, p. 87-88). Documentele de cancelarie menționează satul (*villa Sanctus Georgius*) în anul 1319, iar listele parohiilor catolice din anii 1333-1335 la Sângeorge, au consemnat o parohie catolică (Györffy, III, p. 495, ceea ce presupune existența aici a unei biserici închinată Sfântului mucenic Gheorghe). Cultul pentru *Sfântu Gheorghe*, perpetuat în credința și tradiția locală până în veacul al XV-lea, ori începutul veacului următor, se regăsește în hramul mănăstirii ortodoxe ridicate în această perioadă de la finele veacului al XV-lea.

Cercetările din anul 2004, pe care le-am întreprins cu ocazia lucrărilor de restaurare, au identificat un grup de 6 morminte, fără inventar și o parte a unei construcții din lemn ce poate fi datată pe baza ceramicii și a unei monede de la Rudolf al V-lea (1575-1602) la finele veacului al XVI-lea. Țicu, 2005, p. 158.
România, *Sângeorge*, c. Gătaia, j- Timiș

SIRINIA

Mănăstirea „Sfântu Nicolae”

Sirinia este un afluent micuț al Dunării, care se varsă în Depresiunea Liubcova, la vest de așezările Cozla și Drencova. Ea apare consemnată în anii 1569-1573 (*Manasitr i Sirinya, Isveti Niqola*) în defterele otomane (Engel, 1996, p. 128). Satul cu același nume era pustiit în anul 1554, dar erau menționate în jur satele Drencova, Berzasca și Debeli Lug, la nord, pe un drum spre Depresiunea Almăjului (Engel, 1996, p.29;45;48). Nu cunoaștem alte informații istorice despre mănăstirea Sirinia în cursul Evului Mediu, ori în perioada premodernă. Cercetarea arheologică a identificat planul bisericii mănăstirii păstrat la nivelul fundațiilor. Ea avut un plan triconc cu dimensiunile de 15/9 m.(Fig. 8C). Pronaosul trapezoidal avea dimensiunile interne de 4,80/4,10/4,40 m și era despărțit printr-un decroș de absidele laterale ale navei. Nava bisericii a avut o încăpere dreptunghiulară, cu dimensiunile de 4/3,80 m flancată de abside semicirculare pe latura de sud și nord. Absida altarului a avut o formă identică, semicirculară la interior cât și la exterior, unită prin două firide laterale de spațiul navei. Așezarea perechii de pilaștri, din vestul navei direct pe frontul estic al pronaosului, a determinat apariția unui spațiu identic celui creat în fața altarului. Turla ridicată deasupra traveei centrale a navei a avut un diametru de circa 3 m și ea se sprijinea pe arcele care uneau pilaștrii care flancau absidele laterale ale navei. Observațiile referitoare la construcția bisericii relevă faptul că s-au utilizat de călugării constructori resursele imediate, oferite de o zonă calcaroasă cum este valea Siriniei. Fundația și zidurile au fost construite din rocă de calcar cioplită, în timp ce pentru bolți și pentru tamburul turlei s-a folosit travertin, aflat în imediata vecinătate, spre Cozla. Bolțari tăiați din travertin, cu dimensiuni cuprinse între 0,50/0,45/0,15 m și 0,70/0,40/0,20, s-au găsit în interiorul navei, provenind de la bolți și turlă. Fundațiile bisericii aveau o adâncime de 0,80 m și o grosime de 1,10 m. Cercetarea arheologică n-a identificat materiale sensibile să ajute la o datare a monumentului, în timp ce zona chiliilor și necropola au rămas în afara perimetrului investigat din motive obiective. Momentul construcției monumentului a fost propus pe baza analogiilor de plan, în cursul secolului al XV-lea, posibil în prima sa jumătate. (Țeicu, 2003, p. 130). Biserica mănăstirii Sirinia, cu planul său triconc, se înscrie în seria bisericilor ridicate sub influența școlii morave de arhitectură pe malul sudic al Dunării, în ultimele decenii ale veacului al XIV-lea și în cursul veacului următor. Documentele de cancelarie relevă pentru prima jumătate a veacului al XV-lea, în zona Drencova, stăpâniri ale nobililor români Nicolae de Bizere și ale familiei Cerna (Pesty, *Szöreny*, III, p. 61-63). În Depresiunea Liubcova este menționat la începutul veacului al XV-lea un district românesc (Țeicu, 1998, p. 447-448).

România, c. *Berzasca*, j. Caraș-Severin

SREDIȘTEA MICĂ

Mănăstirea „*Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*”

Mănăstirea cu hramul „*Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*” de la Srediștea Mică este situată la circa 10 km nord-est de Vârșeț. Ctitorul mănăstirii, după tradiția sârbească, ar fi Ioan Branković (Radonitch, p.44-45). Nicolae Tincu Velia atribuia românilor, pe baza tradiției, ridicarea acestui așezământ monahal (Tincu-Velia, 1865, p. 178-179; Meteș, 1936, p. 213). Mănăstirea din Srediștea a fost identificată cu mănăstirea *Țârna* sau *Qirna*, atestată în defterele turcești din 1566/1567 și până în 1579. (Ziroević, 1984, p. 188; Engel, 1996, p. 76). Ea a avut în 1566/1567 un număr de trei călugări (Ziroević, p.188). Informațiile despre ea sunt extrem de sumare în defterele dintre anii 1569-1579 și mai apoi în catastiful de mile al Patriarhiei din Ipek din anii 1660 și 1666. (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 145). Într-un document din 1775, *Conscripția mănăstirilor bănățene*, din eparhia Vârșețului, așezămintele monahale de la Srediște și Mesici apar laolaltă, specificându-se anul 1623 ca dată a întemeierii lor (Suciu, Constantinescu, I, p. 344). Mănăstirea ortodoxă de la Srediște a fost desființată, alături de alte mănăstiri bănățene, în anul 1777, din ordinul Mariei Tereza (Szentkláray, 1908, p. 56; Meteș, 1936, p. 213). Distrugerea mănăstirii medievale se leagă de atacurile turcești din anul 1788, ea ruinându-se cu vremea, asemenea multor altor mănăstiri bănățene din aceeași epocă. Momentul apariției monumentului, structura planimetrică, în absența cercetărilor arheologice rămân complet necunoscute. Documentele de cancelarie din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea menționează informații despre o așezare *Zerdahely*, ce poate fi identificată la Srediștea (Pesty, *Krassó*, III, p. 268, 309; Engel, 1996, p. 127; Țeicu, 1998, p. 399. Mănăstirea a fost ridicată în secolul al XV-lea sau la începutul secolului al XVI-lea într-o zonă de locuire ortodoxă și românească (Zeremski, 1907, p.45; Szentkláray, 1908, p.55-56; Radonitch, 1919a, p. 44; înscriu biserica dispărută în rândul mănăstirilor sârbești din Banat, atribuind ctitorirea ei despotului Ioan Branković la sfârșitul secolului al XV-lea; Meteș, 1936, p. 212-213; Petković, 1950, p. 308; Jovanović, 2000, p. 45).

Serbia, *Srediștea Mică* (Malo Srediște)

SVINIȚA

Mănăstirea „*Sfântu Nicolae*”

Așezământul monahal din Clisura Dunării, cu hramul „*Sfântu Nicolae*”, este cunoscut doar din defterele otomane în intervalul 1569-1579 (Engel, 1996, p. 134). În aceeași ani apare, în aceleași surse istorice, și satul Svinița cu așezările din vecinătate Tisovița și Plavisevița (Engel, 1996, p.115, 137). Cetatea Svinița, care controla intrarea în Cazanele Dunării, a jucat un rol extrem de activ în sistemul defensiv dunărean în veacul al XV-lea (Pesty, 1878, II, p.

512; Țeicu, 2003 b, p. 126-130). Biserica mănăstirii n-a fost identificată pe teren, probabil că a fost ridicată la gura văii pârauului Svinița. România, *Svinița*, j. Mehedinți

SZÖREG

Abația „Sfântu Filip”

Abația benedictină de la Szöreg, aflată sub patronat regal, era închinată *Sfântului Filip*, cum apare în documentul din anul 1192 (Györffy, 1987, I³, p. 873; Juhász, 1927, p.23). Amplasată la extremitatea vestică a văii Mureșului, nu departe de confluența cu Tisa, ea deschide șirul abațiilor benedictine fondate de regii arpadieni în cursul veacului al XII-lea în spațiul diocezei Cenadului.

Începuturile mănăstirii Szöreg au fost legate de biserica bizantină, sugerându-se faptul că inițial ar fi putut să fie o mănăstire basilită (Juhász, 1927, p. 21-22; Trognayer, 1980, p. 153). Regele Andrei al II-lea, în cunoscuta diplomă a sării din septembrie 1233, a conferit bisericii *Sfântului Filip* din Szöreg numai o cantitate de o mie bolovani de sare (Knauz, I, 1874, p. 294; DIR, C, XI, XII, XIII, I, 1075-1250, p. 268). Mănăstirea apare implicată într-un conflict pentru un pământ numit *Zobor*. Documentul regelui Bela al IV-lea din 22 noiembrie 1239, prin care s-a soluționat această dispută, a consemnat cu acel prilej pe *Iacintus*, abatele mănăstirii Sfântu Filip de *Zeurg* și conventul mănăstirii (Juhász, 1927, p. 218, „*abbas Monasterii sancti Philippi de Zeurg ... abbas et conventus de Zeurg*”). Abatele *Leontinum* al mănăstirii *Zewrwg* apare într-un act din 1247, după care se așterne tăcerea izvoarelor istorice, dovada dispariției abației benedictine (Györffy, I³, p.873; Juhász, 1927, p. 26 nota 10). Mănăstirea a căzut pradă violențelor provocate de revolta cumanilor din 1279-1282, după care n-a mai fost refăcută. Domeniul acesteia a revenit unei familii nobiliare, care organizează acolo o parohie amintită în lista dijmelor papale din anul 1333 (Juhász, 1927, p. 26-27; Csánki, 1890, I, p. 704; Borovszky, *Torontal*, p. 384; David, 1974, p. 60; Hervay, 2001, p. 536-537; Trogmayer, 1995, p. 153-155; Koszta, 2001, p. 52). Cercetările arheologice de la Szöreg au identificat lângă ruinele gotice, vizibile încă la suprafață, fundațiile unei bisericițe romanice, care nu poate identificată cu biserica mănăstirii Szöreg, datorită dimensiunilor sale mici (Trogmayer, 1980, p. 155).

Ungaria, *Szöreg*

ȘEMLACU MIC

Mănăstirea *Intrarea în biserică a Preasfintei Născătoare de Dumnezeu*

Așezământul monahal de la Șemlacu Mic, amplasat pe valea râului Moravița, a fost cel mai adesea menționat în istoriografia bănățeană sub numele de *Mănăstirea Săraca*, *Mănăstirea Șemliug*, din cauza surselor istorice lacunare a fost încadrată cronologic din secolele XII-XIII până în secolul al XV-lea (Szentkláray, 1908, p. 60-63; Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 176; Miloia, p. 85-93; Vlăduceanu, 1947, p.10-11). Un document din anul 1597 preciza că satul

Șemlac se numea și Moravița (Pesty, *Krassó*, IV, 1882, p. 293). Amplasarea mănăstirii în apropierea râului Moravița, cât și numele satului, explică consemnarea ei în izvoarele turcești din veacul al XVI-lea sub numele de *Mănăstirea Moravița*. Defterele din anii 1566-1567 aveau în evidență mănăstirea Moravița, cu doi călugări și un venit de 200 de acce (Ziroević, 1984, p. 135). Izvoarele turcești din anii 1569-1579 atestă așezământul monahal fără a menționa hramul acestuia (Engel, 1996, p. 91). *Statistica bisericilor din eparhia Caransebeșului* din 15 ianuarie 1757 a consemnat mănăstirea sub numele Șemlac cu hramul *Intrarea în biserică a Preasfintei Născătoare de Dumnezeu* (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 221). Tradiția din veacul al XVIII-lea, potrivit aceleiași surse, atribuia ctitoria mănăstirii despoților sârbi. Data fondării acesteia, potrivit tradiției, a fost anul 1623 așa cum apare în conscripția din anul 1775 (Suciu, Constantinescu, 1980, I, p. 344). Mănăstirea a fost desființată de autoritățile imperiale în anul 1788, iar în anul 1782 a ajuns în proprietatea unui funcționar sârb din Timișoara (Szentkláray, 1908, p. 62; Meteș, 1936, p. 222; Rusu, 2000, p. 254; Jovanović, 2000, p. 155-156).

Biserica mănăstirii de la Șemlacu Mic se înscrie, alături de mănăstirile de la Baziaș, Mesici și Voilovița, în șirul extrem de restrâns al monumentelor de arhitectură ecleziastică bănățeană, care au supraviețuit vicisitudinilor epocii moderne, ceea ce le conferă de altminteri o semnificație artistică și istorică absolut specială. Planul relevă o structură unitară, compusă dintr-o navă flancată de două spații dreptunghiulare și surmontată de o turlă. Un pronaos îngust închide spațiul vestic al bisericii, în timp ce altarul era realizat sub forma unei abside ample cu traseu semicircular (Fig. 5B). Biserica a avut dimensiunile inițiale de 15/8 m, din care nartexul măsura 2,80/5,50 m, nava 5/8 m și absida altarului a avut diametrul de 4,50 m (Miloia, 1931, p. 94; Cantacuzino, 1974, p. 290-301). Cele două perechi de pilaștri, care flanchează absidele de pe latura de nord și sud a navei, susțin pe pandantivi turla octogonală care încununează nava. Spațiul dreptunghiular al pronaosului este flancat de două perechi de pilaștri dispuși pe latura de nord și sud a acestuia (Fig. 5B și 20). Structura planimetrică a monumentului, cu soluțiile adoptate la acoperirea spațiilor, au fost discutate în istoriografie din perspective diverse, care au plasat biserica în seria monumentelor cu plan în formă de „cruce cu brațe libere” ori mai recent, după opinia Terezei Sinigalia, o biserică cu transept (Sinigalia, 1998, p. 29). Pentru încadrarea tipului bisericii cu plan în cruce greacă au optat: Moisescu, 2001, p. 186-187; Rusu, 2000, p. 254; Pârvulescu, 1998, p. 115. Momentul construcției bisericii, în condițiile în care cercetarea arheologică n-a oferit elemente certe de datare, a fost stabilit la începutul veacului al XV-lea sau la mijlocul aceluiași veac (Cantacuzino, 1974, p. 308; Moisescu, 2001, p. 186; Sinigalia, 1998, p. 29, la mijlocul secolului al XV-lea). Istoriografia pozitivistă maghiară și sârbească de la începutul secolului al XIX-lea au adoptat o opinie asemănătoare în privința datării monumentului. Pornind de la informațiile oferite de izvoarele diplomatice maghiare, care confirmau stăpânirea domeniului Erdsmolov (Vârșeț) în anul

1448 de către despotul Gheorghe Branković, s-a atribuit ctitoria bisericii mănăstirii Șemlac de către feudalul sârb în cursul veacului al XV-lea (Szentkláray, 1908, p.61; Széntklaryi, 1908, p. 60-61; Zeremski, 1907, p. 45; iar mai apoi Radonitch, 1919, p. 110; Petković, 1950, p. 349; Iovanović, 2000, p. 155; Meteș, 1936, p. 215). Se cuvine făcută precizarea că momentul zidirii mănăstirii în secolul al XV-lea și ctitorirea acestuia de către Gheorghe Branković au fost stabilite printr-o confuzie sau printr-o apropiere forțată, nefirească, între așezările *Ersumlio*, adică Vârșeț și *Mezeusumlio* (Șemlacu Mare) de pe valea Bârzavei, situate la o distanță de 35 km una de alta. (Szentkláray, 1908, p. 61; Miloia, 1931, p. 98; Sinigalia, 1998, p. 29). Cele două așezări, cu cetăți proprii fiecare, au avut o evoluție istorică distinctă în cadrul comitatului Caraș (Györffy, III, 1987, p. 493, *Erdsunlio*, p. 494, *Mezeusunlio*. Încercarea de a fixa originea mănăstirii în sec. XII-XIII, la Vlăduceanu bunăoară, s-a bazat pe o altă confuzie documentară, atunci când a invocat documentul din 1270, care amintește de fapt mănăstirea augustiniană (Vlăduceanu, 1947, p. 13; cu aceleași opinii pentru datare în sec. XIII: Drăguț, 1976, p. 267; Mureșianu, 1976, p. 87). Sigur planul bisericii mănăstirii Moravița de la Șemlac denotă evidente legături cu arhitectura ecleziastică sârbească. Ea are similitudini cu monumentele de arhitectură de la mănăstirea Voilovița, Mesici și cu biserica veche a mănăstirii Zlatița (Matić, 1973, p. 171; Țicu, 2003, p. 148-149). Originea acestui tip de plan al bisericii poate fi căutată și regăsită la monumentele reprezentative ale școlii sârbești de arhitectură din Raška, la Ziča, Studenica și Miliševo (Moisescu, 2001, p.187; Sinigalia, 1987, p. 29.)

România, *Șemlacu Mic* (Vársomlyo), j. Timiș

TIMIȘOARA

1. Conventul franciscan

Prezența ordinului franciscan la Timișoara confirmată de documentul din 16 ianuarie 1323 din care aflăm că Chanadin, fost preposit de Oradea și comitele capelei regelui Carol Robert a fost sfințit episcop la 16 iunie 1323 în biserica *Fericitului Ladislau* a fraților predicatori din Timișoara” (DIR, C, XIV, II, p. 64).

2. Conventul dominican

Existența unui așezământ al ordinului dominican la Timișoara a fost confirmată în anul 1329 care era închinat *Sfintei Fecioare Maria* după cum sugerează informații din vremea lui Sigismund de Luxemburg (Rusu, 2000, p. 269; Romhány, 2000, p. 69). Călugării dominicani oficiau serviciul divin în așezământul propriu în anul 1534 (Petrovics, 2001, p. 56-57 atribuie fără argumente patronajul mănăstirii dominicane de la Timișoara *Sfântului Ladislau*). România, *Timișoara*, j. Timiș

TOTHMONOSTOR

Numele mănăstirii, cunoscut din documente din 1406-1409, aduce în discuție un așezământ monahal din comitatul Timiș, al cărui patronat și întemeietori nu-i cunoaștem (Csánki, II, 1894, p. 68; Milleker, 1915, p. 252). A fost localizată la Horoség, (Banatsko Veliko Selo) lângă Kikinda. Ea a fost recent inclusă în rândul mănăstirilor benedictine din Banat, atestate numai prin toponimie (Hervay, 2001, p. 547).

VĂRĂDIA

Dealul *Chilii*, cu numeroase urme arheologice, inclusiv a celui de-al doilea castru roman de la Vărădia, păstrează amintirea unui foarte vechi așezământ monahal, pe cursul inferior al Carașului. Tradiția istorică din veacul al XVIII-lea, preluată de istoricul bănățean Nicolae Tincu Velia, susținea existența unui așezământ monahal ortodox românesc, foarte vechi, pe dealul Chilii de la de la Vărădia (Tincu Velia, 1865, p. 179-183). Un document din 1797, invocat uneori de istoricii români, pare să confirme pe Nicolae Tincu Velia. *Conscripția poporului de lege ortodoxă răsăriteană neunită din Eparhia Vârșețului*, din anul 1797, document identificat de Silviu Anuichi la Sremski Karlovici, menționa la Vărădia „o mică biserică cioplită într-o singură piatră, care întâmplător a fost găsită în anul 1753 și care, după spusele tuturor... se crede a fi fost o mănăstire” (Munteanu, 1983, p.237, nota 2, cotele din arhiva de la Sremski Karlovici; Mureșian, 1976, p. 72, invocă același document). Biserica era ruinată la începutul veacului al XVIII-lea, pentru că aici s-au făcut săpături, în anul 1754, pentru dezvelirea și lărgirea acesteia. Lucrările au fost reluate și finalizate în anul 1773, când biserica de pe Chilii cu hramul „*Adormirea Maicii Domnului*” a fost sfințită. (Tincu Velia, 1865, p. 182-183). Biserica de pe Chilii a fost acoperită de capela familiei Baici din Vărădia în anul 1862 și de extinderile făcute în anul 1872, când o parte a lăcașului rupestru a fost amenajată în criptă a familiei Baici. (Milleker, 1889, p. 143; Meteș, 1936, p. 224). Cercetarea arheologică derulată pe platoul de la Chilii a consemnat puține elemente din structura planimetrică a bisericii și a chiliilor mănăstirii. S-a invocat pentru biserică o navă cu absidele laterale și cu altar alungit (Munteanu, 1983, p. 232). Zidul, surprins în zona de sud-est, a fost lucrat din piatră de calcar, iar pentru peretele nordic al monumentului s-a presupus, datorită conformației terenului, o amenajare cioplită în stânca nativă (Munteanu, 1983, p. 232). Chiliile s-au aflat amenajate pe peretele de sud al colinei, săpate în roca calcaroasă sub forma unor nișe înguste, prevăzute cu o firidă. Ceramica descoperită pe platou a constituit argumentul invocat pentru datarea bisericii rupestre de la Vărădia la sfârșitul veacului al XI-lea și începutul secolului al XII-lea. (Munteanu, 1983, p. 234). Defterele otomane din anii 1554-1579 menționează satul Vărădia, în nahia Vârșeț (Engel, 1996, p. 145). Aceleași surse otomane au luat în evidență, pentru anul 1579, o mănăstire cu hramul „*Arhanghelului Mihail*” în nahia Vârșețului (Engel, 1996, p. 21-22). S-a propus

localizarea ei în zona de locuire românească din jurul Vârșetului de către Engel Pál. Având în vedere tradiția istorică, descoperirile arheologice, considerăm plauzibilă identificarea mănăstirii „*Arhanghelul Mihail*”, atestată în anul 1579, la Vărădia pe dealul Chilii.

România, *Vărădia*, j. Caraș-Severin

VIROȘ

Mănăstirea cu hramul „*Sfântu Nicolae*”

Documentele otomane au consemnat între anii 1569-1579 o așezare sub forma *Viriș* și *Viroș*, în nahia Vârșetului cu mănăstirea „*Sfântu Nicolae*” (Engel, 1996, p. 147). Ea a avut inițial, în 1566-1567, un număr de doi călugări și un venit estimat la 300 de acce ce a rămas neschimbat în următorii 10 ani (Ziroević, 1984, p. 77). Numele așezării *Viroș*, adică Roșu, identificat cu oarecare dificultate în document, a sugerat o identificare a localității cu actuala așezare Cârvena Crkva din apropiere de Biserica Albă (Bela Crkva). Această opinie a fost propusă de O. Ziroević, p. 77 (Popović, 1955, p. 157 amintește pentru anii 1660-1666 două așezări învecinate Crkvena-Crkva și Mala Crkvena Crkva). Trebuie însă avut în vedere faptul că în același interval cronologic, 1554-1579, Crkvena Crkva apare, sub această formă, consemnată în aceleași surse turcești (Engel, 1996, p. 42). De aceea s-a căutat localizarea așezării Vereș și a mănăstirii Sfântu Nicolae în zona Vârșetului, unde există și un toponim *Kloster* (Engel, 1996, p. 147).

VOILOVIȚA

Mănăstirea „*Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*”

Mănăstirea Voilovița se află situată pe malul fluviului, la circa 4 km de la vărsarea Timișului în Dunăre. Biserica mănăstirii a fost închinată *Sfinților Arhangheli Mihail și Gavril* încă de la zidire. Ea apare consemnată cu acest hram în anii 1566-1567 (Ziroević, 1984, p. 79-80). Documentele turcești menționează mănăstirea între anii 1569-1579 în nahia Pancevo (Engel, 1996, p. 21). Ea a avut inițial un număr de trei călugări, pentru ca în anul 1580 să fie consemnați aici un număr de 6 călugări. O însemnare din 1542, scrisă de egumenul mănăstirii Voilovița, monahul Partenie, constituie cea dintâi atestare a mănăstirii în sursele medievale (Zeremski, 1907, p. 45). Așezământul a avut în acel moment, conform însemnării monahului Partenie, un număr de 36 de călugări (Matić, 1988, p. 6). Egumenul Sava, din anul 1567, este cunoscut, de asemenea, dintr-o însemnare pe o carte de cult.

Mănăstirea a fost afectată puternic în cursul conflictelor turco-austriece din anii 1716, 1718 și 1788 (Matić, 1988, p. 79; Meteș, 1936, p. 228). Fundarea mănăstirii, conform tradiției consemnate în veacul al XVIII-lea, a avut loc cândva la sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul sec. XV-lea (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 344, conscripția mănăstirilor în Banat în anul 1775). Ctitor al mănăstirii, conform aceleași tradiții, ar fi fost Ștefan Lazarević, fiul

prințului Lazar, în anul 1383. O însemnare târzie din 1799 atribuia întemeierea mănăstirii despotului Ștefan Lazarević, în anul 1405 (Szentkláray, 1908, p. 54-55; Matić, 1973, p. 171; Matić, 1988, p. 5; Jovanović, 2000, p. 30-31; Milius, 2003, p. 42). Cercetările arheologice, derulate în anii 1982-1984 la restaurarea mănăstirii, n-au adus informațiile așteptate cu privire la momentul fondării mănăstirii (Kostić, 1988, p. 19-20).

O reluare ulterioară a cercetărilor a oferit suportul avansării ipotezei fondării mănăstirii la începutul secolului al XVI-lea (Brmbolić, 1995, p. 84).

Biserica mănăstirii Voilovița a fost construită în tradiția școlii de arhitectură din Raška, reluând modelele monumentelor emblematice de la Studenica și Žica. Ea a avut inițial structura unei biserici sală, flancată de două abside rectangulare laterale, ce aveau rolul unui transept. Dimensiunile bisericii în această etapă erau de 14,40 m/7,80 m (Fig. 9). Altarul a avut un plan dreptunghiular, dezvoltat în prelungirea navei, închis spre răsărit cu o absidă semicirculară. Turla, sprijinită pe o bază pătrată, având o secțiune circulară la interior și octogonală în afară este amplasată la mijlocul axei longitudinale (Fig. 19). Biserica mănăstirii Voilovița își găsește analogii de plan și structurale cu bisericile mănăstirilor Săraca, Mesici și biserica din Lipova (Matić, 1988, p. 26; Moisescu, 2000, p. 186, 188). În etape ulterioare, din anii 1752 și 1836, spațiul vestic al bisericii mănăstirii Voilovița a fost extins și completat apoi cu un turn-clopotniță baroc (Matić, 1973, p. 171; Matić, 1988, p. 23; Mileusnić, 1997, p. 42-43).

Serbia, *Pančevo*

VOIVODINȚ

Sat românesc situat pe malul nordic al Carașului, pe hotar cu Coșteiul. O mănăstire *Viyvidina Biračište* era luată în evidențele otomane din nahia Vârșetului în anii 1569-1579 (Engel, 1996, p. 149). Satul Voivodinț apare în aceeași perioadă 1554-1579, consemnat sub aceeași formă și grafie (Engel, 1996, p. 149). O. Ziroević semnală o mănăstire lângă satul Voivodinț din nahia Vârșetului, pentru care defterele din 1566-1567 menționau un egumen și trei călugări și o dare de 250 acce (Ziroević, 1984, p. 70). Aceleași surse au consemnat, zece ani mai târziu, o stare de lucruri identică. Informațiile istorice lacunare nu îngăduie avansarea unor ipoteze cu privire la momentul zidirii acestei mănăstiri, într-o zonă de locuire românească, și nici în ceea ce privește pe ctitorii acesteia. Numele satului dovedește întemeierea și stăpânirea acestui sat de către un *voievod*, un reprezentant al elitei românești medievale (Achim, 1994, p. 111-113; Drăganu, 1933, p. 256). Cercetările de teren din anul 2004 la Coștei și Voivodinți n-au putut identifica, în absența unei tradiții istorice sau a mărturiilor topografiei, locul monumentului de cult. Popović, 1955, p. 100, fără argumente pentru o locuire sârbească.

Serbia, *Vojvodina*

VRȘAC

Așezarea de la Vârsac este situată pe o veche arteră de circulație care lega sudul Dunării de Câmpia Panonică, ocolind pe la vest Munții Banatului. S-a propus aici localizarea cetății lui Glad (*Castrum Vrscia*) din veacul al X-lea (Bizerea, 1978, p. 2-8; Țicu, 1998, p. 393). După invazia tătară, s-a ridicat aici castrul *Erdsümlia* (Györffy, III, 1987, p. 493).

Conventul dominican era cunoscută documentar în anul 1221 și a supraviețuit năvălirii tătară din 1241. Apare consemnat din nou în anii 1292 și 1303 (Györffy, III, 1987, p. 494; Mezö, 1996, p. 69-70). Capela mănăstirii închinată *Sfântului Dominic*, adăpostea moaște. Nu se cunoaște amplasarea ei în topografia actuală a Vrșac-ului.

F. Milleker, un bun cunoscător al topografiei arheologice a Vârșetului, a menționat un loc numit *monostiriște* situat la poalele dealului Culă. El menționa, în același context, descoperirea unor fundații de ziduri în cimitirul ortodox din oraș (Milleker, 1886, p. 48).

Serbia, *Vrșac*

ZAKANYMONOSTOR – vezi MĂNĂSTIUR

ZLATIȚA

Mănăstirea „*Sfântu Simion și Sava*”

Mănăstirea Zlatița a fost construită pe o terasă înaltă a Nerei, pe malul drept al acesteia, la circa 3 km vest de mănăstirea Cusici. Actuala biserică a mănăstirii a fost ridicată între anii 1760-1770 cu banii episcopului Ioan Georgevici (Radoslavlevici, 1997, p. 41).

Documentele oferă puține informații despre începuturile mănăstirii, astfel încât istoria ei s-a scris pe baza tradiției coagulată îndeobște în veacul al XVIII-lea, când mănăstirile din Banat au trecut printr-un proces de restructurare și închidere datorită administrației imperiale austriece. Documentul ades invocat, cel din 15 iunie 1757, menționa mănăstirea Zlatița cu hramul „*Sfinților Luminători Sârbești Simion și Sava* foarte veche și gata să cadă”, fiind din vechime metoh al mănăstirii Milisevo (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 238). În cadrul *Conscripției mănăstirilor bănățene* din anul 1775, la rubrica ce menționa anul fondării călugării au menționat, pentru toate trei mănăstirile din zonă, Baziaș, Cusici și Zlatița, anul 1496 (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 344). Cele dintâi știri care au consemnat mănăstirea Zlatița se găsesc în defterele din vremea lui Selim al II-lea, începând cu anul 1566 (Ziroević, 1984, p. 107). Aceleași surse aveau în evidență între 1569-1579 mănăstirea *Isveti Sava* (Engel, 1996, p.29). Ea a avut trei călugări și o dare de 650 acce. Mănăstirea era trecută cu aceeași sumă și în recensământul din vremea lui Murat al III-lea (Ziroević, 1984, p.107). Știri despre Zlatița se regăsesc abia în izvoarele din anul 1798, când mănăstirea a fost incendiată, începând cu anul 1716, în repetate rânduri (Radoslavlević, 1997, p.17-18). O cronică din veacul al XVIII-lea, scrisă de

Vichentie Liustina, aduce informații utile privitoare la topografia inițială a așezământului monahal de la Zlatița (Liuștina, 1798, p. 8).

Despre biserică se menționa faptul că era de dimensiuni medii, complet pictată la interior. Temelia era din piatră și zidurile din cărămidă, ceea ce într-adevăr aveau să confirme cercetările arheologice recente din anul 2003. Chiliile erau dispuse într-un cadru pătrat în jurul bisericii. Se menționa o mică capelă, lângă clopotniță (Liuștina, 1798, p. 8). Biserica medievală, deși grav avariata de oameni și vreme, era încă întreagă în anul 1771, dar în anul 1798 se mai vedeau doar ruinele acesteia (Liuștina, 1798, p. 8-10).

Cercetările de arheologie medievală, derulate de către noi în cursul anului 2003, au identificat ruina bisericii mănăstirii Zlatița, situată pe partea care închide lunca Nerei (Fig. 10). Monumentul măsoara la exterior 17,50 m/5,20 m). Biserica a avut un pronaos dreptunghiular cu dimensiunile interioare de 3,20 m/4,10 m, iar nava avea lungimea de 7,20 m la interior și aceeași lățime ca și pronaosul. Două abside dreptunghiulare, cu dimensiunile interne de 3/2 m flancau nava pe latura de nord și sud. Altarul avea forma unei abside semicirculare, așezat pe zidurile estice ale celor două abside. Călugării constructori au adoptat la ridicarea ei o soluție mai puțin întâlnită până acum la monumentele ecleziastice medievale din Banat. Astfel, fundația zidurilor era din piatră, un strat mai gros ori mai subțire peste care se așezau lespezi lungi de piatră de talie, peste care s-a ridicat zidul de cărămidă și mortar. La colțurile absidelor, dar și la pereții laterali ai navei, s-au utilizat blocuri de calcar ecarisate, între care s-a zidit cu cărămidă (Fig. 10 și 21). Grosimea zidurilor nu depășea 0,55 m în elevație, iar la fundație ele aveau circa 0,75-0,80 m, numai absida altarului zidul avea în fundație 0,90-1 m.

Biserica sală de la Zlatița, flancată de cele două spații laterale cu rostul unui transept, încununată de o turlă, își are origini în arhitectura sârbească. În capul de serie al acestui tip de monument se regăsește biserica Studenica (Deroko, 1962, p.50-53). În arhitectura medievală bănățeană bisericile mănăstirilor Voilovița și Moravița (Șemlacu Mic), ridicate în secolul al XV-lea se înscriu, firesc, în tipologia bisericilor cu transept alături de Zlatița. Biserica mănăstirii Zlatița a fost zidită în cursul veacului al XV-lea, poate chiar spre sfârșitul acestei perioade (Țeicu, 2003, p.147).

România, c. *Zlatița*, j. Caraș-Severin

A

AKACH

Satul pustiit *Achac*, amintit deja în anii 1318 și 1385, în apropierea Tisei, în comitatul Cenad, a avut o parohie catolică ce făcea parte din arhidiaconatul de Torontal (Györffy, I³, 1987, p.846). Preotul Ștefan din *Achac*, *Ach*, *Akach*, *Achach*, forme sub care a fost cunoscut numele parohiei, apare între plătitorii de dijme, în anii 1333-1335, din arhidiaconatul de Torontal (DIR, C, XIV, III,

p.226, 235, 243). Biserica din Akach apare menționată în actele de partaj ale moșiilor din comitatul de Cenad și Bihor ale nobililor Laurențiu și Toma de Tileagd „*dreapta jumătate o moșie numită Akach, începând de la biserica zidită pe acea moșie, așezată în partea unei fânețe*” (DRH, C, XIII, p. 119). Identificarea satului pustiit și a bisericii de acolo s-a făcut în zona Kikinda unde toponimele *Akacspusta*, din apropiere de Beodra, oferă un reper. Csánki, I, 1890, p. 693; Ortway, II, 1892, p.437-438; Borovszky, *Torontal*, p.381; Čemere, 1998, p. 76 localizată la vest de Novo Miloševo unde se păstrează toponimul *Akačkigrob*. Serbia, *Novo Miloševo*

ACHAD

Villa Achad, atestată deja în anul 1319, a avut o parohie catolică ce făcea parte din Arhidiaconatul de Timiș. Preotul Ioan din *Achad* a plătit între anii 1333-1335 dijele datorate emisarilor papali (DIR, C, XIV, III, p.228, 232, 241, 245). Satul a avut o biserică din zid cu hramul *Sfânta Fecioară Maria*. Documentul din 11 iunie 1390 amintește biserica satului *Achad*, din Comitatul Timiș, alături de altele din comitatul Cenad, ce au aparținut nobilului Gall de Omor, consemnate într-un act mai vechi din 1379 (Pesty, *Krassó*, III, p.201). La mijlocul secolului al XVI-lea erau cunoscute două sate *Achad* în nahia Timișoara (*Mali Ačad*; *Veliki Ačad* 1554-1579; Engel, 1996, p.21). Biserica și satul dispărut Achad sunt localizate în zona Jadani și Murani (Engel, 1996, p.21). În hotarul satului Murani se afla *Valea Aciad*, care ar pleda pentru localizarea satului dispărut aici (Milleker, 1915, p.155). Csánki, II, 1894, p.22. România, *Murani*

ADRIANFALVA vezi VILLA ADRIANI

ALBA ECCLESIA vezi FIRITEAZ

ALIOȘ

Așezare situată pe rama de NV a dealurilor Lipovei, pe hotar cu Mașloc. Biserica parohială, înscrisă sub forma *Heleus*, *Heleusfalua*, *Elleusfalua*, se regăsește în listele colecțiilor papali din anii 1334-1335 (Mon. Vat., I/1, p. 150, 155, 161). Documentele din anii 1447 și 1451 atestă așezarea *Ellywfalwa* și la 1561 *Elleusmonustra*. Csánki, I, 1890, p. 769; Borovszki, *Temes*, p. 105; Márki, I, 1892, p. 199; Györffy, I³, 1987, p. 175; Suciu, I, 1967, p. 30. România, *Alioș*, j. Timiș

APACHA vezi OPATIȚA

APATFALVA

Preotul Paul din *Pothfalva* apare consemnat la plata a doua a colecțiilor papali din anul 1334 (DIR, C, XIV, p. 237). Așezarea dispărută a fost localizată

în jurul Cenadului (Györffy, I³, p. 847). Biserica parohială era închinată *Sfântului Gall*. Această informație târzie este cunoscută din documentele papei Eugeniu IV din anii 1432 și 1434 *ecclesiae parochialis Galli de Apáthfalva*, Cenad d.; Lukcsics, II, p. 62, 70). Ortway, II, 1892, p.426 a localizat parohia dispărută lângă Mako; Györffy, I³, 1987, p.847, lângă Cenad.

ARAÇA

Biserica parohială, cunoscută din listele papale din 1333-1335, se află situată în vestul Banatului în regiunea Tisei, lângă Novi Bečej (Törökbecse). Preotul Martin din *Aracha* a fost menționat între parohii din arhidiaconatul de Torontal în anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 243). Documentele din veacul al XV-lea au consemnat *oppidum Aracha*, în anul 1441, aflat în stăpânirea despotului Brankovici (Pesty, 1877, p. 20-21; Ortway, I, 1892, p. 429-430; Szentkláray, 1898, p. 45, Borovsky, *Torontal*, p. 20). Cercetările de arheologie medievală făcute de Nebojša Stanojev au identificat fundațiile unei biserici-sală peste care s-a ridicat bazilica benedictină spre finele veacului al XIII-lea Structural, ea prezintă un sanctuar, o navă de mici dimensiuni ce avea pe extremitatea vestică o tribună. (Fig. 12). Un turn dreptunghiular închidea spațiul vestic al bisericii-sală (Stanojev, 2004, fig. 11). Monumentul a fost plasat cronologic în a doua jumătate a veacului al XI-lea. Nu se prezintă argumente solide care să susțină arheologic o datare atât de timpurie. Biserica era dezafectată în momentul ridicării bazilicii benedictine, în vremea regelui Bela al IV-lea, către 1250. La momentul consemnării bisericii parohiale de către colecții papale, la 1334, a existat la Arača un alt monument al cărui plan și amplasament nu-l cunoaștem momentan. Serbia, *Novi Bečej*.

ARADAC

Biserica din *Aradac* o cunoaștem numai din lista de socoteli din anul 1333, întocmită de strângătorii dijmelor papale din regatul maghiar. Ea se află la circa 4 km est de Tisa, în apropiere de Becicherecu Mare/Zrenjanin. Lipsesc informațiile ulterioare cu privire la această parohie din arhidiaconatul de Torontal. Csánki, II, 1894, p. 126; Milleker, 1915, p. 7; Borovski, *Torontal*, p. 381. Serbia, *Aradac*

ARMADA

Așezare dispărută din comitatul de Cenad, cu o biserică ce făcea parte din arhidiaconatul de Cenad. Preotul Gheorghe din *Harmad*, *Harmat* a plătit în anul 1334 și 1335 patru banali și respectiv trei banali (DIR, C, XIV, III, p. 239, 242). Toponimul *ARMADA* apărea pe harta lui Mercy din 1723, la Periam, lângă Mureș. Csánki, I, 1890, p. 697; Ortway, I, 1892, p. 413; Szentkláray, I, 1898, p. 32; Borovszky, *Torontal*, p. 338; Györffy, I³, 1987, p. 858; Suciu, II, 1968, p. 338; DTB, I, 1984, p. 23-24. România, *Periam*

ARMENIȘ

Biserica medievală din Armeniș se identifică pe valea Armenișului, la Sat Bătrân. Pe culmea domoală a *Dealului Bisericii*, situată pe malul stâng al pârâului, la circa 2 km vest de Sat Bătrân, se află ruinele unei biserici ce erau vizibile în perioada anilor 1945-1947. S-a măsurat atunci o construcție cu dimensiunile de 16/10 m, fără a-i putea delimita și planul (Moga, Gudea, 1975, p. 132). Cercetările noastre au identificat și urmele unei necropole în jurul bisericiței (Țicu, 2003 a, p. 370). Ruinele bisericii de la Sat Bătrân pot fi atribuite bisericii medievale a satului Armeniș, aflat în stăpânirea familiei nobiliare Fiat de Armeniș, ai cărei membri sunt atestați în acte începând din anii 1428-1430 (Pesty, *Szöreny*, II, p. 429; Țigău, 1996, p. 21-48). România, *Sat Bătrân*, j. Caraș-Severin

AZUNLAKA

Așezare dispărută de la sudul Mureșului ce a avut o biserică parohială, care făcea parte din arhidiaconatul de Arad. Nicolae, preotul din *Azumlaka*, apare înscris în listele collectorilor papali din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p.224, 238). A fost localizată în hotarul satului Tisa Nouă, lângă Fântânele. Csánki, I, 1890, p. 761; Ortway, I, 1892, p. 388; Györffy, I³, 1987, p. 173; Suciu, II, 1968, p. 291; Rusu, Hurezan, 2000, p. 68. România, *Fântânele*, j. Arad

B

BABATO

Așezare dispărută din zona Tisei, identificată la Elemir, în preajma Becicherecului Mare/ Zrenjanin. Preotul Andrei din *Babata* sau *Babatov*, forma sub care este consemnată parohia în anul 1334, a plătit dările în anii 1333-1334 către trimișii papali (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 239). Parohia catolică *Babata*, din arhidiaconatul de Torontal, a fost localizată la Elemir (Čemere, 1998, p. 76), în timp ce istoriografia pozitivistă a căutat-o în apropiere de Aradac, Serbia Ortway, I, 1892, p. 430; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Csánki, II, 1894, p. 126; Milleker, 1915, p. 7. Serbia, *Aradac*

BAI

Așezarea dispărută *Bai* a fost localizată în câmpia joasă a Bârzavei, în zona Denta - Omor (Györffy, III, 1987, p.478). Parohia catolică din *Bay*, ce făcea parte din arhidiaconatul de Timiș, este cunoscută din documentele papale din anul 1334. DIR, C, XIV, III, p.234. Csánki, II, 1894, p.98; Milleker, 1915, p.65; Györffy, III, 1987, p. 478.

BAKA

Așezarea a avut o biserică inclusă în structurile arhidiaconatului de Torontal, menționată în anii 1333-1335. Preotul Simion din *Boka* a plătit 1 banal

în anii 1333, iar în 1334 suma de 5 groși și respectiv 3 groși la plata a doua. (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 239). Moșia Baka se afla în stăpânirea lui Pavel, zis Magyar, care a solicitat „o înnoire a semnelor de hotar și despărțire de moșiile altora”. Domeniul *Borzuatuebaka* se afla la limita dintre comitatul Keve și Timiș, având hotare aproape de râul Timiș și Bârzava, unde cele două ape își unesc cursul (Ortvay, 1896, p. 56-59; DIR, C, XIV, III, p. 461-463; Györffy, III, 1987, p. 314). Poate fi localizată la sud de Becicherecu Mare (azi Zrenjanin, Serbia), Csánki, II, 1894, p. 117, Szentkláray, I, 1898, p. 45; Milleker, 1915, p. 20; Györffy, III, 1987, p. 314. În epoca turcească (1554-1579) satul s-a menținut (Engel, 1996, p. 33). DTB, I, A-B, 1984, p. 31 se explică originea numelui dintr-un antroponim.

BANATSKA TOPOLA

Satul este situat în apropiere de Bašahid, la sud de Kikinda, în bazinul râului Bega. Cercetări de suprafață au localizat în zona numită *Tursko Sela* resturile unei biserici din zid. Ea se află pe un grund al unui vechi braț al râului Bega, aflat acum la 4,5 km est de Banatska Topola (Girić, 1996, p. 150). Čemere, 1998, p. 76. Serbia, *Banatska Topola*.

BANÉGHIHAZ

Documentele turcești au înscris un sat pustiit cu acest nume în anul 1567 (Káldy, 2000, p 190). El se localizează în zona cetății medievale de la Galad, lângă Kikinda. Numele satului sugerează prezența unei biserici.

BAŠAHID

Așezarea Bašahid este situată pe de-a lungul drumului ce leagă Kikinda de Becicherecu Mare/Zrenjanin, o arteră importantă de comunicație, ce venea din nordul Banatului la Tisa și Dunăre. Cunoaștem existența parohiei catolice *Basorhida*, în anul 1334, din listele trimișilor papali (DIR, C, XIV, III, p. 235). Informațiile din veacul al XV-lea o amintesc sub diverse forme: *Bassalhyda*, *Bazalhida*, *Bosorhida*, așezarea ajunsă târg, dar nu aduc în conul de lumină parohia de aici (Csánki, II, 1894, p. 123; Ortvay, I, 1892, p. 432; Milleker, 1915, p. 6; Pesty, 1877, p. 21; Borovszky, *Torontal*, p. 22). Cercetările de teren făcute de Miodrag Girić au stabilit în această zonă două locații de biserici. Astfel în punctul *Gavrileva humka* s-au găsit morminte, țigle și mortar ce sugerează existența unei biserici. Ceramica găsită în zonă a fost datată larg în secolele XII-XIV (Girić, 1996, p. 150). Ele au fost atribuite așezării medievale Bikać. Celălalt punct este amplasat în zona *Sliopiței breg*, pe marginea de sud-vest a satului. Aici, pe mijlocul unei ulițe se află o movilă cu diametrul de 40 m, înaltă de 2,5 m. Resturile de zidărie, țiglă precum și mormintele răvășite pledează pentru localizarea în această zonă a unei biserici medievale (Girić, 1996, p. 151). Serbia, *Bašaid*.

BEČEJ

Așezare și cetate așezate pe malul Tisei, dispuse într-o zonă care controla o importantă cale de comunicație (1440 *oppidum Beche ac castrum in insula eiusdem habitum*, Milleker, 1915, p. 6). Aici a existat o parohie ce făcea parte din arhidiaconatul de Torontal. Preotul Petre din *Beche* se află printre plătitorii dijmei papale în anii 1334-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 235, 238, 243). Nu avem informații despre soarta bisericii în veacul al XV-lea. Ortway, I, 1892, p. 431; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Borovszky, *Torontal*, p. 127; Popović, 1955, p. 91. Serbia, *Bečej*

BECSKEREK

Așezare situată la est de Tisa, pe cursul râului Bega, la o răscruce de drumuri care străbăteau Banatul, ajunsă în anul 1331 deja *civitas* (Csánki, II, 1894, p. 126). Preotul Ioan din *Becherek* este cunoscut din lista colectoarelor dijmei papale din anii 1334-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 236-243, menționată sub forma *Bechekerek* în 1335). Documentele din cursul veacului al XV-lea ignoră existența acestei parohii și a bisericii din arhidiaconatul de Torontal, când așezarea a ajuns la rangul de *oppidum*. Csánki, II, 1894, p. 126) Ortway, I, 1892, p. 431; Borovszky, *Torontal*, p. 381; Milleker, 1915, p. 6; Popović, 1955, p. 92-96. Serbia, *Becskerek*, 1959 Zrenjanin

BECICHERECU MIC

Așezare situată la N-V de Timișoara, pe malul Begăi, învecinându-se cu Beșenova Nouă (Dudeștii Noi). Biserica de aici a făcut parte din structura arhidiaconatului de Timiș, unde o regăsim între anii 1334-1335. Preotul Nicolae din *Pechekerek* a fost menționat între plătitorii dijmei, la cele două plăți din 1334 și la cea din 1335 (DIR, C, XIV, III, p. 232, 241, 245). Actele din veacul al XV-lea nu aduc informații despre această parohie Csánki, II, 1894, p. 26; Ortway, 1892, p. 431; Szentkláray, 1898, p. 45; Borovszki, *Temes*, p. 57-58; Suciu, I, 1967, p. 66; DTB, I, 1984, p. 59. România, *Becicherecu Mic*, j. Timiș

BELA KRKVA

Numele așezării din comitatul Caraș, de pe malul sudic al Nerei, se leagă de existența unei biserici „albe”, de la care și-a preluat numele. În momentul consemnării documentare, în anul 1355, când a fost amintit *Michael filium K. de Feyereghaz*, biserica era deja construită de mulți ani (Pesty, *Krassó*, III, p. 30; Györffy, III, 1987, p. 482). Documentul din 12 mai 1370 amintește pe Mihail, fiul lui Petru. (*Feyereghaz*; DRH, C, XIII, p. 770). Documentele turcești din anii 1554-1579 amintesc satul *Obela Ćirqiva*, pentru care s-a propus localizarea la Socol - *Ocruglița* (Halasi-Kun, 1976, p.295; Engel, 1996, p. 97). Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 82; Milleker, 1915, p. 84; Țeicu, 1998, p. 299. Serbia, *Bela Krkva*

BELINȚ

Așezarea, situată între Timiș și Bega la NV de Lugoj, este atestată în anul 1368 sub forma *Belenche* și la 1482 sub numele de *Belincz* (Csánki, II, 1894, p. 27; Suciu, I, 1967, p. 69). Cercetările Institutului Social Banat -Crișana au vizat, în cursul anului 1937, și comuna Belinț, în urma cărora Ioachim Miloia a identificat ruinele unei biserici sală medievale. (Fig. 14C). Monumentul, cu un altar semicircular nedecroșat, a avut dimensiunile externe de 19/10 m, din care nava măsoara lungimea de 14 m la exterior (Miloia, 1938, p. 30, 33). Ruinele bisericii de la Belinț, în absența unor cercetări arheologice, pot fi mai greu datate. Anumite analogii pentru planul bisericii sugerează o datare a acesteia în secolele XIV-XV. Ea a fost, probabil, distrusă în atacurile turcești de la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Satul a supraviețuit perioadei otomane, fiind înscris în defterele otomane dintre anii 1574-1579 (Engel, 1996, p. 27-28). Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 17-18; Borovszky, *Temes*, p. 28; Miloia, 1938, p. 30-33; Stoicescu, 1975, p. 18; DTB, I, 1984, p. 68. România, *Belinț*, j. Timiș

BELOBREȘCA

Defterele turcești menționează în intervalul 1554-1579 două așezări învecinate cu acest nume: Belobreșca de Sus și Belobreșca de Jos (Engel, 1996, p.28). În perioada interbelică se mai vedeau încă ruinele unei biserici de piatră, lângă podul de peste *Țiganska Reka* (Moisi, 1937, p.140). DTB, I, 1984, p. 69. România, *Belobreșca*, j. Caraș-Severin

BEODRA

Așezare situată la sud de Padej și Bočar, a fost atestată în 1419 și 1448 sub forma *Beeldre*, iar la 1462 au fost consemnate două așezări *Bewldre* (Csánki, II, 1894, p. 126). În zona numită *Korkani* a fost semnalată o ruină de biserică (Čemere, 1998, p. 76). Popović, 1955, p. 90-91. Serbia, *Novo Miloševo*

BEREGSĂUL MIC

Așezarea, consemnată în anul 1317 sub forma *Villa Nempti*, este situată pe malul drept al Begăi în vecinătatea Beresăului Mare. Preotul Nicolae din *Nemiti* a plătit decima între anii 1333-1335. Numele parohiei a fost scris sub forma *Neniti*, *Nempti*, *Nemeti*, *Nemti* (DIR, C, XIV, III, p. 228, 232, 241, 245). Ea făcea parte din arhidiaconatul de Timiș, „din partea de dincolo de Timiș”. Un act din 1462 amintește numai așezarea sub forma *Kysberekza* (Csánki, II, 1894, p. 53), iar în documentele turcești din 1554-1579 apărea din nou sub numele de *Nimit*, la 1723 atestat sub forma *Nemet*, în sec. XIX *Berekszónémeti*. Engel, 1996, p. 94; Borovszky, *Torontal*, p. 25; Milleker, 1915, p. 215. România, *Beresău Mic*, j. Timiș

BEREGSĂUL MARE

Așezare din Câmpia Timișoarei, situată la vest de Timișoara, pe malul stâng al Begăi. Ștefan, preotul din *Beregzo*, este consemnat numai în anul 1335 între plătitorii dijmei papale din arhidiaconatul de Timiș (DIR, C, XIV, III, p. 245 *arhidiaconatu Timisieni ex ista parte Tymisi*). Documentele ulterioare din 1349 amintesc așezarea aflată în stăpânire nobiliară (*poss Belberekzov*) și *districtus Beregow* în 1387 (Csánki, II, 1894, p. 27). Borovszky, *Temes*, p. 28-29; Ortway, 1892, p. 438-439; Szentkláray, I, 1898, p. 38; Suciu, I, 1967, p. 72; Engel, 1996, p. 29. România, *Beregsău Mare*, j. Timiș

BERINI

Așezare situată pe cursul inferior al Pogănișului, în apropiere de Sacoșu Turcesc și Cerna. Biserica de aici a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș, în anii 1333-1335 a fost consemnat și preotul Nicolae. Parohia amintită sub numele de *Beren* la 1333 și 1335, și *Sereri* în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 223, 240, 244). Actele ulterioare, din 1473 bunăoară, amintesc doar *oppidum Beren* (Csánki, II, 1894, p. 73). Borovszky, *Temes*, p. 99; Ortway, 1892, p. 459; Szentkláray, I, 1898, p. 40. România, *Berini*, j. Timiș

BERZOVIA – vezi REMETHE

BESENOVA NOUA

Așezare situată la NV de Timișoara, în apropiere de Becicherecu Mic. Preotul Ștefan de *Ersenis*, în anul 1333, a plătit nouă groși. Aceeași parohie a fost consemnată în anul 1334 de către strângătorii dijmei papale din arhidiaconatul de Timiș, sub forma *Berzenev* și *Beseno*, iar în anul 1335 sub numele de *Berzenev* (DIR, C, XIV, III, p. 228, 232, 241, 245). Documentele secolului al XV-lea nu amintesc biserica acestei așezări. Györffy, I³, 1987, p. 848-849; Ortway, 1898, p. 439; Suciu, I, 1967, p. 212; Engel, 1996, p. 29-30; *Kiš Bišanyiva* la 1554-1579; la 1717 *Beschenova*, azi *Dudeștii Noi*. j. Timiș

BESENOVA VECHE

Așezare situată în Câmpia Arancăi, între Sânnicolaul Mare și Vălcani, ale cărei începuturi, atestate în 1230, se leagă de prezența unui centru de putere pecenego-cumane (Csánki, I, 1890, p. 694; Györffy, I³, 1987, p. 848-849).

Nicolae, preotul de *Eussenis*, a fost amintit între plătitorii decimei papale din arhidiaconatul de Cenad, în anii 1333 și 1334. (DIR, C, XIV, III, p. 225, 239, 243). Nu se cunosc informații despre soarta bisericii acestei așezări, ajunsă târg și proprietate nobiliară. Ortway, I, 1892, p. 410; Szentkláray, I, 1908, p. 31; Borovski, *Temes*, p.120; Suciu, I, 1967, p. 212; DTB, III, 1986, p. 94 *Stara Bessenowa* la 1826, *Ő Besenyő* la 1851 și *Dudeștii Vechi* din 1965. România, *Dudeștii Vechi*, j. Timiș

BEZ

Biserica din Bez apare pomenită pentru întâia oară într-un act din anul 1329. Nobilii din neamul de Cenad, Grigore, Dionisie, Benedict și Mihail de *Beez* au vândut lui Petru, prepositul bisericii catedrale din Cenad și arhidiaconului de Timiș, Ștefan, „*jumătate din moșia lor de moștenire numită Beez, aflătoare în Comitatul Cenad ... în care este zidită o biserică în cinstea fericitului evanghelist Ioan ... dreptul de patronat asupra zisei biserici și cu jumătate din întreaga pădure numită Palataerde, așezată lângă Mureș...*” (DIR, C, XIV, II, p. 267; 397). Un document ulterior din 1343 confirma existența acestei biserici din zid (*eccl. lapidea in honore S. Johannis ewangeliste*). Györffy, I³, 1987, p. 849. A fost localizată la sud-vest de Cenad Györffy, I³, 1987, p. 849; Suciu, II, 1968, p. 296, lângă Pordeanu; Mezö, 1996, p. 106.

BEZDA

Documentele papale din anii 1333-1335 au consemnat sub forma *Beesd*, *Besd* această parohie catolică din arhidiaconatul dintre Bârzava și Timiș (DIR, C, XIV, III, p.222, 233, 240, 244). Hramul și patronatul exercitat pentru această biserică rămân necunoscute. Defterele turcești din 1554-1579 menționează pusta *Bezda*, din nahia Ciacova (Engel, 1996, p.30). Satul pustiit se localizează în hotarul localității Ghilad, unde se mai păstrează toponimul *Besdin*. Istoriografia mai veche a încercat să localizeze satul și parohia catolică la Liebling și Tolvodia. Borovszki, *Temes*, p.64; Orvay, 1892, II, p.459; Szentkláray, I, 1898, p.40; Milleker, 1915, p.163 a identificat-o în hotarul satului Gilad ; DTB, I, 1984, p. 79, originea slavă a numelui așezării.

BIKAČ

Așezarea situată la sud de Kikinda, lângă Bašaid, a fost atestată documentar numai în prima jumătate a veacului al XV-lea, în anii 1422 și 1450 (Csánki, 1894, p. 126; Milleker, 1915, p. 7). Au fost semnalate aici pe o movilă urmele unei biserici (Čemere, 1998, p. 76). Cercetările lui M. Girić în zona *Gavrilena humka* au localizat ruinele unei biserici ce ar putea aparține veacului al XIV-lea (Girić, 1996, p. 151). Popović, 1955, p. 96. Serbia

BIZERE

Așezarea dispărută *Bizere*, de pe malul sudic al Mureșului, a fost localizată la Frumușeni. Satul a avut o biserică parohială al cărei preot, Toma din *Byzere*, a fost menționat în anii 1333, 1335 (DIR; C, XIV, III, p. 224, 242). Ea se situa între parohiile arhidiaconatului de Arad din dioceza Cenadului. Trebuie menționat că în hotarele actuale ale Frumușeniului s-a aflat în veacul al XIV-lea și vatra satului medieval *Zeudi*. Această așezare a avut, la rândul său, o parohie catolică. Literatura istorică a consemnat lungi discuții cu privire la localizarea mănăstirii și a satului Bizere. Csánki, I, 1890, p. 767; Márki, I, 1892,

p. 194; Ortway, I, 1898, p. 389; Drăganu, 1933, p. 237; Györffy, I³, 1987, p. 173-174; Rusu, Hurezan, 2000, p. 139. România, *Frumușeni*, j. Arad

BIZERE

Așezare dispărută a cărei vatră, în secolele XIV-XVI, s-a aflat pe malul drept al Bistrei, la poalele Munților Poiana Ruscă, în hotarul actual al satului Obreja. Satul apare consemnat într-un act din 1411 privind delimitarea moșiei Ciuta, de la vărsarea Bistrei („*inter quesdam duos possessiones ultraque Bizere ...*” Pesty, *Krassó*, III, p. 274). Documentul din 1448 amintea satul Bizere pe hotar cu Vârciorova, un afluent de pe malul drept al Bistrei, unde s-a aflat vatra satului omonim.

Biserica a fost cercetată în lunca Bistrei, la Obreja - *Sat Bătrân*. A fost o construcție mononavată, compusă dintr-un naos rectangular cu dimensiunile interioare de 6/6,25 m și un altar nedecroșat sub forma unei abside semicirculare. Dimensiunile exterioare ale monumentului au fost de 9,90/7,10 m. Zidurile au fost construite din piatră de râu, având în elevație o grosime de 0,90 m. Fragilitatea zidurilor a impus, într-o etapă ulterioară, ridicarea contraforților (Fig. 14B). În jurul bisericii s-a identificat o necropolă cu două faze de înmormântări, cu inventar funerar extrem de modest (Țeicu, 2003, p. 106-113). Din punct de vedere tipologic biserica satului Bizere își află analogii la monumentele cu altar sub forma unei abside semicirculare nedecroșate în mediul transilvănean din sec. XIV-XV, dar și în estul regatului maghiar, sau în mediul ortodox de la sudul Dunării (Rusu, 1997, p. 324-325; Moisescu, 2001, p. 176-178; Nemeth, 1997, p. 40-41). Ea a fost atribuită perioadei de început a veacului al XV-lea (Țeicu, 2003, p. 110). România, *Obreja*, j. Caraș-Severin

BOBDA

Așezarea este situată pe cursul inferior al Begăi, pe hotar cu Cenei și Beregsău Mic, fiind atestată în anul 1266 sub forma *Popth*. Documentele papale din anii 1333-1335 amintesc doi preoți, pe Ștefan din *Popd*, în anii 1333-1334, și pe preotul Pavel din *Pokd* în anul 1335 (DIR, C, XIV, III, p. 228, 241, 245). Biserica din Bobda făcea parte din arhidiaconatul de Timiș, (*ex ista parte Tymisi*). La mijlocul veacului al XIII-lea, în 1266, aparținea de prepositura de Ittebe. (Ortway, 1898, p. 451). Csánki, II, 1894, p. 56, atestată în 1349 posesiune nobiliară; Szenkláray, I, 1899, p. 39; Borovszky, *Torontal*, p. 103; Suci, I, 1967, p. 85. România, *Bobda*, j. Timiș

BOLDOGASSONYFALVA

Așezarea *Boldogassonyfalva* a făcut parte, în anul 1441, între stăpânirile despotului Brancović din Banat (Pesty, 1877, *Brancovics*, p. 20). Numele așezării sugerează existența unui monument închinat *Fecioarei Maria* (Mező,

1996, p. 209). Așezarea dispărută și biserica se localizează în zona Becicherecului Mare/Zrenjanin. La mijlocul secolului al XIX-lea, la Katalinfalva, lângă Becicherecul Mare, toponimul „*templom dúlöben*” perpetua amintirea bisericii cu hramul *Sfânta Maria* (Borovszky, *Torontal*, p. 60). Csánki, II, 1894, p. 126; Milleker, 1915, p. 7; Mezö, 1996, p. 209. Serbia, *Zrenjanin*

BODUGAZUNHAZA

Așezare dispărută din comitatul Cenad, amintită în anul 1256 sub această formă, iar în 1285 a fost consemnată *poss. Bodugazzunffalwa* (DIR, C, XIII, II, p. 275; Györffy, I, 1987, p. 849-850). Biserica închinată *Fecioarei Maria*, de la care și-a preluat numele așezarea, n-a fost consemnată în documente. Locul *Budavola*, existent încă pe harta Mercy la 1723, păstrează numele așezării lângă Mureș la Pordeanu (Csánki, I, 1890, p. 694; Suciu, II, 1968, p. 300 la sud-vest de Cenad; Mezö, 1996, p. 206-207).

BODUGAZUNFALVA

Așezare dispărută de pe cursul mijlociu al râului Bârzava. Amintită în 1330 și mai apoi în anul 1370 drept loc de târg al zonei (*consuetum forum .. ad possessionem Bodugazunfalva*, *Pesty Krassó*, III, p. 99). Așezarea a preluat numele *Sfintei Fecioare* de la o biserică care a avut acest hram. Se localizează, după opinia noastră, la Bocșa, pe valea pârâului Moravița, unde dealul Godinova păstrează amintirea așezării pustiite deja în anul 1579. Györffy, III, 1987, p. 479; Halasi, 1985, p. 109-110; Engel, 1996, p. 31; Mezö, 1996, p. 207; Țicu, 1998, p. 303. România, *Bocșa*, j. Caraș-Severin

BOK

Documentele papale atestă în anii 133-1334 pe Clement, preotul din *Bok*, între plătitorii de dijme din arhidiaconatul de Arad. Această parohie catolică a fost localizată în jurul Lipovei. Györffy, I³, 1987, p.173; Csánki, I, 1890, p.766; DIR, C, XIV, III, p. 224, 231 parohia a fost localizată la Turnu, jud. Arad.

BORJAS

Așezare dispărută de pe malul estic al Tisei, care a avut o parohie catolică ce făcea parte din structurile arhidiaconatului de Torontal. Preotul Petru din *Borjas* figurează în listele papale din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 226, 236, 238). Acte din sec. XIV-XV au menționat așezarea sub forma *Boryas* și *Borgyas*, fără să aducă informații despre parohie (Csánki, II, 1894, p. 126). A fost localizată, după un toponim *pusta Borjas*, lângă *Novi Becej* (*Törökbecse*), pe malul Tisei (Csánki, II, 1894, p. 126; Ortway, I, 1892, p. 432; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Borovszki, *Torontal*, p. 381; Milleker, 1915, p. 7). Serbia, *Novi Becej*

BUKEN

Villa Buken, așezare pustiită din jurul Cenadului, a fost consemnată în listele colecțiilor papale din anii 1333-1335, din arhidiaconatul Cenadului. Astfel în anul 1333 apare înscris cu 2 groși *Paulus Sacerdos de villa Buken*, iar în 1335 *Stephan Sacerdos de Bubenfalva* cu 3 cirros (Mon. Vat., I/1, p. 148, 160). Csánki, I, 1890, p. 694; Györffy, I³, 1987, p. 850.

BULCI

Biserica parohială a avut hramul *Sfânta Maria*. Documentul papal, emis la 25 aprilie 1431, menționează atât preotul cât și biserica parohială închinată *Sfintei Marii* de la Bulci, în dioceza Cenadului (*plebanus parrochialis ecclesiae Sancte Marie de Bulch*; Juhász, 1927, p.258; Lukcsics, II, 1938, p. 47). Rusu, Hurezan, 2000, p.71. România, *Bulci*, j. Arad

BUNUGI

Așezarea dispărută, cu o biserică ce aparținea de arhidiaconatul de Torontal, este cunoscută numai din lista strângătorilor dijmei papale din anii 1333-1335. Preoții bisericii au fost Matei de *Bunugi*, la plata din 1333, și Ioan de *Gunugi* în anul 1335 (DIR, C, XIV, III, p. 226, 243). Dificil de localizat din cauza informațiilor lacunare. Ortway, I, 1892, p. 432 a plasat parohia la Dömögd; Borovszki, *Torontal*, p. 381 discută aceeași localizare; aceeași localizare au propus și editorii DIR, C, XIV, III, p. 226, nota 8; Milleker, 1915, p. 7-8 la Kis Bikács.

C

CAPOLNA

Documentele turcești din anii 1554-1556 au menționat satul pustiit *Qapolna* și satul repopulat în anul 1579 (Engel, 1996, p.73). Numele satului confirmă existența unei biserici. Satul a fost identificat la Soca, pe valea Bârzavei, lângă Partoș (Engel, 1996, p.73).

CARAN

Târgul medieval Caran se află la 15 km nord de Caransebeș, pe malul sudic al Timișului, în intravilanul satului Căvăran (azi C. Daicoviciu). Locuitorii târgului (*cives et hospites de Karan*) au ridicat o biserică, cândva la sfârșitul veacului al XIV-lea sau la începutul veacului al XV-lea. I. Miloia a pus în evidență planul unei biserici sală cu altar pătrat. Nava, sub forma unei săli alungite, a avut în spațiul de vest un turn clopotniță. Pe spațiul exterior al bisericii s-au aflat perechi de contraforturi dispuși pe latura de vest a navei și la altar, iar într-o altă etapă de funcționare au fost dispuse astfel de elemente de susținere și la pereții laterali ai navei (Fig. 6 A-B). Construcția bisericii poate fi pusă, după opinia noastră, pe seama „oaspeților regali”, colonizați în acest târg

în veacul al XIV-lea. Ea a fost ridicată la finele veacului al XIV-lea sau începutul secolului următor (Miloia, 1930, p. 31-48; Vătășianu, 1959, p. 258; Țicu, 1998, p. 180). Căvăran; România, *Constantin Daicoviciu*, j. Caraș-Severin

CARANSEBEȘ

Așezarea, situată la confluența râului Sebeș cu Timișul, a fost consemnată pe tot parcursul evoluției sale de la castru regal la cel de oraș model sub forma de Sebeș. Curioasă rămâne cea dintâi atestare a sa din anul 1290 sub forma Caransebeș (Pesty, *Szöreny*, I, p. 342). *Caran* și *Sebeș* au rămas două așezări distincte în sec. XIII-XV din spațiul Banatului Montan (Miloia, 1931, p. 33; Cotoșman, 1941, p. 3-5; Horvat, 1977, p. 403; Popa, 1989, p. 360-361).

Așezat în mediul omogen românesc, orașul Caransebeș a concentrat pe parcursul secolelor XIV-XV majoritatea elitelor românești din spațiul de sud al Banatului, care au adoptat treptat, începând de la mijlocul veacului al XIV-lea confesiunea catolică (Achim, 1996, p. 46-47; Drăganu, 2000, p. 175 și urm.; Țicu, 2003, p. 72 și urm.). Informațiile despre biserica parohială din Caransebeș au apărut în listele collectorilor papali din 1333-1335. Ele aduc mărturia existenței unei structuri a episcopiei Cenadului în spațiul montan sud bănățean, a arhidiaconatului de Sebeș, cu un număr foarte restrâns de parohii cât și date despre biserica parohială catolică din Caransebeș. Petru, preotul din Sebeș, a plătit în 1334 suma de 3 fertuni fără 5 banali, iar la plata a doua din același an a dat 60 de banali, pentru ca în 1335 să plătească 38 de banali (Mon. Vat., I, 1, p. 148, 153, 159). Un act din 1392 atestă pe preotul Mihai din Caransebeș (Pesty, *Szöreny*, II, p. 206). Informațiile din documentele din a doua jumătate a veacului al XIV-lea și a veacului al XV-lea aduc în prim plan activitatea franciscanilor, fără referiri la biserica parohială locală. Efectele Reformei asupra comunității catolice se resimt și la Caransebeș, după cum reiese dintr-un act din 1564, prin care Dieta Transilvaniei a decis utilizarea alternativă a bisericii din oraș de comunitatea catolică și reformată a calvinilor (Pesty, *Szöreny*, II, p. 208).

Documentele scrise cât și cele arheologice nu aduc informații despre monumente ce pot fi atribuite comunității ortodoxe românești și nici despre structuri ecleziastice ortodoxe în sec. XIV-XV. Existența unei episcopii ortodoxe românești la Caransebeș în veacul al XV-lea, condusă de episcopul Partenie, ipoteză formulată în istoriografia română interbelică a rămas fără suport documentar (Cotoșman, 1941, p. 44; Suciu, 1977, p. 9-10 a demontat încercările mai vechi din istoriografia locală bănățeană de a dovedi existența unei episcopii ortodoxe în sec. XV-XVI). România, *Caransebeș*, j. Caraș-Severin

CARAȘOVA

Benedict, preotul din Carașova, a plătit în anul 1333 suma de șapte banali, iar în anul următor este consemnat cu patru groși, pentru ca în anul 1335 să fie consemnat același preot cu o dare de opt banali (DIR, C, XIV, III, p.227, 235, 244). Parohia *Karaszow* făcea parte din arhidiaconatul de Sebeș. Nu se cunoaște identificarea pe teren a locului bisericii, ea trebuie căutată în interiorul satului actual Carașova (Györffy, III, 1987, p.488; Orvay, II, 1892, p.492).

Arhidiaconatul de Caraș a fost organizat în cursul veacului al XIII-lea, la o dată anterioară anului 1285, în cadrul diocezei Cenadului (Györffy, III, 1987, p. 488). Un act al capitlului din Cenad din 1285 amintea între clerici pe *Symone arhidiacono de Karasu* (Pesty, *Krassó*, III, p. 5). Documentele de cancelarie amintesc, între anii 1323 până în 1338, pe Paul în funcția de arhidiacon, în anul 1358 acest post fiind ocupat de un anume Martin, iar din perioada anterioară anului 1367, de la 1377 până în 1368, când este sigur atestat pe funcție Ladislau (Ortvay, I, 1892, p. 382; Szentkláray, I, 1898, p. 166). Centrul acestuia s-a aflat inițial, în veacul al XIII-lea, pe cursul inferior al Carașului. România, *Carașova*, j. Caraș-Severin

CĂPÂLNAȘ

Satul Căpâlnaș, cunoscut în acte la finele veacului al XIV-lea și mai apoi în veacul al XV-lea, este situat pe cursul Mureșului, în spațiul nord-estic bănățean. Numele așezării sugerează existența unei bisericii în hotarul său, la începuturile Evului Mediu, care a rămas însă în afara conului de lumină al documentelor medievale. Descoperirile arheologice din vatra satului Căpâlnaș ar putea fi atribuite bisericii parohiale Zadia. România, *Căpâlnaș*, j. Arad

CÂRNECEA

Ruinele unei biserici sală au fost identificate și cercetate arheologic pe culmea *Dealului Bisericii*. Toponimia și tradiția au păstrat amintirea unei bisericii medievale, despre care nu avem informații în izvoarele scrise (Țeicu, 1996, p.56). Monumentul a avut un plan simplu, arhaic, compus dintr-o sală cu dimensiunile exterioare de 9/7,75m și un altar rectangular care măsoara la exterior 6,00/3,75m. Zidurile bisericii, lucrate din piatră calcaroasă și mortar, aveau o grosime de 1,10 m.

Aprecieri legate de cronologia monumentului de la Cârnecea s-au putut face pe baza raporturilor cu necropola amenajată în jurul bisericii. Aceasta a avut o fază de înmormântări anterioară momentului construcției bisericii de zid (Țeicu, 1996, p.59), care a fost construită spre finele veacului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea. Documentele de cancelarie au semnalat, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, stăpâniri cneziale în această zonă piemontană a Carașului (Holban, 1962, p.97-123). Satul Cârnecea apare consemnat în defterele otomane din anii 1554-1579 (Engel, 1996, p.75). România, *Cârnecea*, j. Caraș-Severin.

CEBZA

Așezarea este situată pe cursul inferior al Timișului, la nord-vest de Ciacova. Parohia catolică apare consemnată în listele papale din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, p.229, sub forma *Chevzen*, la 1333, *Chewe* și *Chevze* în 1334 și 1335). Documentele ulterioare din anii 1395 și 1401, care confirmau existența așezării, nu aduc informații despre soarta parohiei catolice din Cebza. Mult mai târziu, la mijlocul veacului al XVI-lea, aici era în funcțiune o mănăstire ortodoxă. Csánki, II, 1894, p.32; Ortway, II, 1892, p.474; Engel, 1996, p. 42. România, *Cebza*, j. Timiș

CENAD

Biserica mănăstirii *Sfântul Ioan* din Cenad, ridicată în vremea lui Ahtum, a devenit, conform *Legendei major*, cea dintâi biserică episcopală în care a slujit Gerard. „iar episcopul, sfătuindu-se cu comitele Chanadin, mută pe acel stareț grec cu monahii săi la Orosamos și dădu mănăstirea lor episcopului și fraților ce erau cu el până care locuiră acolo până ce fu gata mănăstirea fericitului mucenic Gheorghe” (Suciu, Constantinescu, I, 1980, p. 47).

Biserica *Sfântu Gheorghe* din Cenad a fost ridicată din inițiativa celui dintâi episcop al diocesei Cenadului între anii 1036-1042, având de la bun început rostul unei catedrale episcopale. Informațiile despre geneza monumentului ne-au fost transmise prin aceeași sursă amintită mai înainte, *Legenda major*: „ecclesiam catedralemque sub honore sancti Georgii martiris consumasset, nec non monasterium beate Virginis in cotiquo ecclesie sancti Iohannis Baptiste.” (SRH, II, p. 500-501). Biserica episcopală cât și mănăstirea benedictină au fost zidite cu sprijinul regelui Ștefan și al reginei Gisela. Catedrala episcopală închinată *Sfântului Gheorghe*, al cărei plan și dimensiuni rămân încă necunoscute, a fost ridicată în cetatea Cenadului către malul Mureșului (SRH, II, p. 501-504). Ea a suferit modificări după invazia tătară din 1241 care a afectat în mod profund Cenadul (Fuxoffer, I, p. 1997; Szentkláry I, 1898, p. 668; Juhász, 1930, p. 62; Ortway, I, 1892, p. 411; Borovski, Torontal, p. 82-83).

Un document din 16 octombrie 1345 arată pe Grigore, episcopul de Cenad solicitând indulgențe de la curia papală, pentru credincioșii care vor cerceta biserica din Cenad, ridicată în cinstea *Sfântului Gheorghe* (DIR, C, XIV, IV, p. 266). Biserica a avut înainte de 1412 un altar închinat *Fecioarei Maria* „in ecclesia cathedrali beatissimi dei tironis Georgii Chanadiensis in altari scilicet sanctissime et intemerate virginis matris nostri Salvatoris eadem ecclesia erecto et constructo” (Ortway, I, 1896, p. 466).

Biserica închinată Mântuitorului (*ecclese Sancti Salvatoris prepositus*) a apărut în conul de lumină în a doua jumătate a veacului al XIII. Documentele din 1277 și 1288 aduc informații despre biserica capitlului din Cenad închinată *Mântuitorului* (Ortway, II, 1892, p. 411; Mezö, 1996, p. 194). Documente deja

invocate din secolul al XIV-lea și din cursul veacului următor fac adeseori referiri la biserica Mântuitorului a capitlului din Cenad (Pesty *Krassó*, III, p. 51; Mon Watt I/IV, p. 135; Ortway, II, 1892, p. 411).

Documentele din veacul al XIV-lea și al XV-lea aduc în prim plan pe preoții parohi, alteori fac trimiteri la veniturile încasate de bisericile *Sfânta Elisabeta*, *Sanctus Spiritus Sancta Sapientia* din Cenad.

Capelele bisericilor din Cenad apar consemnate în actele papale de la finele veacului al XIV-lea și începutul veacului următor. Capela închinată *Fecioarei Maria* este cunoscută dintr-un document din 1389, iar capelele închinată *Sfintei Katalin*, *Elisabeta* și *Doroteea* sunt înscrise într-un act din 22 aprilie 1431 (Juhász, 1941, p. 87). Au existat înainte de 1433 două capele închinată *Sfântului rege Ladislau* și *Sfântului Ioan* (*capella sancti Ladislai regis supra capellam sancti Johannis Baptiste*, Juhász, 1941, p. 87; *in civitate Cenadiensis quoddam hospitale pro pauperibus cum capella Sanctorum Catherinae, Elisabeth et Dorotheae erexit*; Lukcsics, II, p. 46). Un document târziu din 1494 aduce o informație despre capela *Tuturor Sfinților*.

Au funcționat în bisericile din Cenad un număr impresionant de altare, mai bine documentate în veacul al XIV-lea și în cursul veacului următor. Altarul închinat *Sfântului Albert* a fost consemnat în actele din anii 1393 și 1422 (Lukcsics, I, p. 102). Regele Ștefan a avut un altar despre a cărui existență aflăm dintr-un document din 19 aprilie 1421 (Lukcsics, I, p. 102, 110). Actul papei Bonifacio din 20 februarie 1400 l-a consemnat pe Ladislau fiul lui Iacob „*rectorem altaris sancti Iacobi, siti in ecclesia Cenadiensis*” Mon Vatt, I/IV, p. 169, 280. Un alt document din 26 august 1402 a confirmat menținerea canonicatului pentru Mihail „*rector altaris sancte Elisabeth, siti in ecclesie Cenadiensis*” (Mon Vat, I/IV, p. 455). Alte altare au fost ridicate pentru *Sfânta Doroteea*, anterior anului 1419 și *Sfânta Ursula*, consemnat în anul 1427 (Juhász, 1941, p. 88). Sfinții *Martin*, *Mihail*, *Blasiu*, *Kristof* și *Gheorghe* au avut altare cunoscute din acte emise în anii 1412, 1418, 1421 și 1456 (Lukcsics, I, p. 54). Un document din 1412 făcea referire la un altar închinat *Fecioarei Maria* în incinta catedralei episcopale (Ortway, I, 1896, p. 466). Documente din 1494 aduc confirmarea a două altare închinată *Sfintei Cruci* precum și *Tuturor Sfinților* (Juhász, 1941, p. 89; Katalin, 1974, p.53). Existența unui altar închinat la *S.Trinitas* este cunoscută dintr-un document papal din 19 aprilie 1421 (Lukcsics, I, p. 110).

Cenadul, cu zestrea sa de biserici și mănăstiri ridicate treptat începând din primii ani ai veacului al XI-lea, a rămas pe tot parcursul Evului Mediu centrul spiritual cel mai important al lumii creștine din Banat. El a iradiat cu siguranță o influență nu numai în plan dogmatic și spiritual, dar în egală măsură șantierul bisericesc de acolo au exercitat o influență și asupra întregii arhitecturi eclesiastice a Banatului medieval. Se cunosc până la momentul actual extrem de puține informații despre topografia eclesiastică a Cenadului medieval. Un plan din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, recent publicat de Suzana Heitel,

vine să aducă repere importante în această privință (Heitel, 2005, p. 16-18). Zona cu monumente eclesiastice se delimitează în spațiul nord-estic al cetății Cenadului. Planurile a două biserici, identificate cu biserica mănăstirii *Sfântul Ioan Botezătorul* și biserica mănăstirii benedictine *Sfânta Maria*, sunt amplasate în interiorul cetății, în timp ce planul celei de-a treia biserici se află la nord de zidul cetății, în exterior (Fig. 1). Biserica exterioară de la Cenad are conturul redat sumar sub forma unei săli dreptunghiulare, închisă spre răsărit cu o absidă poligonală în cinci laturi (Heitel, 2005, p. 15). Trebuie menționat că planul acestei biserici „rasciene”, după cum precizează autorul desenului „se aliniază cu cele două biserici din cetate. Această biserică cu plan transformat se identifică cu amplasamentul bisericii catedrale *Sfântul Gheorghe* în zona bisericii sârbești din Cenad, unde s-au semnalat dealtminteri urme de arhitectură veche (Heitel, 2005, p. 17).

CENEI

Biserica medievală din Cenei este cunoscută din listele de zeciuială din anii 1333-1335, când a fost înscris preotul Anton de *Chene*. Ea făcea parte din arhidiaconatul de Timiș, din decanatul „*de medio Temesy*”, delimitat între Timiș și Bega (DIR, C, XIV, III, p.228, 241, 245). Csánki, II, 1894, p.31; Milleker, 1915, p.173; Ortway, 1892, p.440; Borovszky, *Torontal*, p. 380. România, *Cenei*, j. Timiș

CHAMA

Așezarea dispărută *Chama*, localizată în hotarul satului Sânnandrei, apărea menționată în documentele din anii 1333-1335, printre așezările cu parohii catolice din arhidiaconatul de Timiș. Preotul Benedict din *Chama* este amintit între parohii din arhidiaconatul de Timiș (DIR, C, XIV, III, p. 227, 241, 245). Biserica parohială din *Chama* era închinată *Sfintei Elisabeta*, după cum aflăm dintr-un document din 15 iulie 1400 (Mon. Vat. I/IV, p. 225). Defterele turcești dintre anii 1554-1579 menționau încă satul *Čoma* din nahia Timișoara (Engel, 1996, p.43), identificat undeva între Sânnandrei și Cerneteaz. Forma sub care apare numele satului denotă un nume sigur românesc ce provine din apelativul ciumă (Drăganu, 1933, p.254). Suciu, II, 1968, p. 306; Milleker, 1915, p. 172.

CHERESTUR/KERESZTUR

Satul, situat la sud-est de Beba Veche și Pordeanu, apare consemnat în anul 1247 între stăpânirile nobililor de Cenad (Györffy, I³, 1987, p. 861). Actul din 1390 menționează așezarea *Kerezthur* (Csánki, I, 1890, p. 698). Numele așezării denotă existența unei biserici închinată sărbătorii *Sfintei Cruci* (Mező, 1996, p. 114). Borovszky, *Torontal*, p. 99; Suciu, I, 1967, p. 138; David, 1974, p. 56; DTB, II, 1986, p. 45). România, *Cherestur*, j. Timiș

CHERY

Așezarea dispărută *Chery* este cunoscută inițial datorită parohiei catolice consemnate în listele papale din anii 1334-1335. Preotul Nicolae din *Chery* a plătit în anul 1334 suma de 28 de groși, în anul 1335 achitând suma de suma de 48 de banali (DIR, C, XIV, III, p.235, 243). Parohia făcea parte din arhidiaconatul de Sebeș (Ortvay, II, 1892, p.). Așezarea a ajuns în anul 1403 la rangul de *civitas*, pentru ca în anul 1453 să fie atestat *oppidum Chery*. Documentele din aceeași perioadă amintesc în anii 1415 și 1417, *cives de Chery* și *hospes de Chery* (Csánki, II, 1894, p.11; 17).

Identificarea acestei așezări bănățene, cu o parohie catolică și o mănăstire franciscană, la începutul veacului al XV-lea, dovadă că se afla într-o zonă cu populație „schismatică”, a fost vehiculată în diverse zone ale Banatului: Milleker, 1915, p. 148 a propus localizarea pe baza toponimiei la Izvin; Ortvay, I, 1892, p. 490, pe Valea Bistrei; Szentkláray, I, 1898, p. 38 pe Valea Bistrei; în timp ce Engel P. a localizat așezările *Cserin* și *Stari Cerin*, existente încă în anii 1554-1579, la Sacoșu Turcesc; Engel, 1996, p.41.

CHESINȚ

Satul, cunoscut dintr-un act din 1278, este amintit cu o parohie catolică în anul 1334, ce făcea parte din arhidiaconatul de Arad. Toma, parohul din *Kezi*, apărea consemnat în însemnările collectorilor papali din anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p.231, 238; Györffy, I³, 1987, p.180). Biserica a rămas în zona de umbră a istoriei în veacurile următoare, când satul apare consemnat sporadic în documente. Ortvay, I, 1892, p.395; Rusu, Hurezan, 2000, p.73. România, *Chesinț*, j. Arad

CHEZEREG

Documentele papale din 1333-1335 cuprind, în rândul parohiilor din arhidiaconatul de Torontal, biserica din *Chezerek* (DIR, C, XIV, III, p. 226-236, 239). Așezarea dispărută a fost localizată în nord-vestul Banatului, în zona Jimbolia - Zrenžanin (Becicherecu Mare). Csánki, I, 1892, p. 432-433; Szentkláray, I, 1898, p. 45.

CHUKA

Așezarea pustiită *Chuka* a avut o parohie catolică aparținând arhidiaconatului de Timiș (DIR, C, XIV, III, p.228, 232, 241, 245). Preotul Mihail a fost amintit, între anii 1333-1335, între plătorii zecielii din arhidiaconatul de dincoace de Timiș. Biserica și așezarea, în absența unor informații istorice concludente, au fost plasate în spațiul de la nord de Timișoara, unde se păstrează toponimul Cioca/Csáka. Csánki, II, 1894, p. 32; Milleker, 1915, p.174; Ortvay, II, 1892, p.441; Suci, II, 1968, p. 311.

CIACOVA

Parohia catolică din Ciacova făcea parte din arhidiaconatul de Timiș. Mihail, preotul din *Chak*, a fost consemnat în anul 1333 între plătorii dijmei datorate papei în decanatul dintre cele două râuri Timiș (DIR, C, XIV, III, p.229), iar în 1334, la cele două plăți, în arhidiaconatul de dincoace de Timiș (DIR, C, XIV, III, p.233, 242). Numele parohiei apare consemnat sub formele: *Chaag* la 1334, *Chaac*, *Chak* la 1335. Ciacova a ajuns *oppidum* la începutul secolului al XV-lea (Csánki, II, 1894, p.11). Milleker, 1915, p.153; Orvay, II, 1892, p.473; Borovszki, *Temes*, p. 34; Szentkláray, I, 1898, p. 41; Suciú, 1967, p. 146. România, *Ciacova*, j. Timiș

CIAVOȘ

Satul Ciavoș, situat nu departe de râul Timiș, se numără între moșiile familiei nobililor de Cenad. Actul de partaj din 17 decembrie 1256, prin care regele Bela al IV-lea a confirmat înțelegerea convenită între comitele Pancrațiu și comitele Woffa, cuprinde și satul Ciavoș ”*aproape de râul Timiș*”, *cu moara cu două roți, locuri de moară, un loc de vamă situat lângă biserică*” (DIR, C, XIII, II, p.22). Biserica din Ciavos, anterioară anului 1256, a fost închinată Sfântului Petru (*medietate tributí a parte ecclesie Sancti Petri cum eadem ecclesia*. (DIR, C, XIII, II, p. 495). Parohia apare menționată în structura arhidiaconatului de Timiș, în decanatul între Timiș și Bârzava. Demetrius, *sacerdos de Canas Cana, Chaoas*, a plătit în anul 1333 suma de 14 banali, în anii 1334 și 1335, câte 11 și respectiv 21 de banali (DIR, C, XIV, III, p.222, 240, 244; Csánki, II, 1894, p.31; Milleker, 1915, p.175; Orvay, II, 1892, p.459; Borovszky, *Torontal*, p.35; Suciú, I, 1967, p.270). Pe marginea de sud a drumului Ciavoș - Toager, la circa 2,5 km sud-est de satul Ciavoș se află locul numit *Remetea Mare* care indică prezența unei biserici. (Fig. 2). România, *Grăniceri*, j. Timiș

CRUCENI

Numele satului ar pleda pentru existența unei biserici închinată sărbătorii *Sfintei Cruci*. Știri despre sat există, însă numai din perioada turcească, din anii 1554-1579, când satul *Qiristur* din nahia Ciacova apare în înscrisurile documentelor (Engel, 1996, p. 76; Suciú, I, 1967, p. 177; DTB, II, 1986, p. 147). România, *Cruceni*, j. Timiș

CURTEA

Satul Curtea, cunoscut documentar în anul 1442, se afla situat în nord-estul Banatului, în zona izvoarelor Begăi (Suciú, I, 1967, p. 184). Toponimele *Sat* și *Dealul bisericii*, aflat în vecinătatea sa, sugerează existența unui monument de cult (Ursulescu, 2005, p. 54). România, *Curtea*, j. Timiș

D

DEG

Așezarea pustiită Deg este localizată undeva lângă Ghiroda și Remetea Mare, unde apare pe o hartă din 1723, având o parohie catolică (Csánki, II, 1894, p.33; Milleker, 1915, p.177, la Giarmata; Orvay, II, 1892, p.474, între Remetea Mare și Ghiroda). Preotul Ion din Deg apare, între anii 1333-1335 între parohii din arhidiaconatul de Timiș, ce au plătit zeciuiala (DIR, C, XIV, III, p.228, 232, 241, 245 cu formele sub care a fost menționată: *Dag, Deg, Deeg*; Engel, 1996, p. 45 satul Diğ la 1554-1579, lângă Ghiroda).

DENTA

Așezarea, situată pe cursul inferior al Bârzavei, era amintită într-un act din anul 1322 între moșiile nobilului Theodor de Voiteg (DIR, C, XIV, II, p. 54). Preotul Petru din Denta a plătit în anul 1334 patru groși și trei dinari (DIR, C, XIV, III, p.234). Parohia era înscrisă între bisericile din arhidiaconatul de Caraș. Tradiția istorică locală identifică urmele bisericii de la Denta în zona *Roigar* (Ilieșiu, III, p.223-224). Borovszki, *Temes*, p.36; Ortvay, II, 1892, p.485; Csánki, II, 1894, p.100; Szentkláray, I, 1898, p. 35; Borovszky, *Temes*, p. 36; Milleker, 1915, p.80; Györffy, III, 1987, p. 480; Țeicu, 1998, p. 321. România, *Denta*, j. Timiș

DOGNECEA

Valea Aron, situată pe rama sudică a Munceilor Dognecei, păstra încă ruinele unei biserici medievale. O hartă minieră de la finele veacului al XVIII-lea, atașată la un raport geologic, menționa ruinele bisericii și ale unei necropole înconjurătoare. Biserica a putut fi o ctitorie cnezială din sec. XIV-XV, deoarece în zonă se localizează moșia cnezială Secășeni, atestată în acte de cancelarie între anii 1340-1357 (DHR, C, XII, p. 285-286). Țeicu, 1998, p. 373. România, *Dognecea*, j. Caraș-Severin

DOLAȚ

Existența bisericii catolice din Dolaț este confirmată în documentele papale din anii 1333-1334, fără să avem informații ulterioare privitoare la soarta ei. Preotul din *Doch* a plătit în anul 1333 nouă groși, iar în anul următor șase (DIR, C, XIV, III, p.223, 233; Ortvay, II, 1892, p.460). Biserica făcea parte din structura decanatului dintre Timiș și Bârzava. Borovszki, *Torontal*, p.43; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Suciu, I, 1967, p. 205. România, *Dolaț*, j. Timiș

DUBEGHAZ

Așezare dispărută al cărei nume indică prezența unui monument de cult. Actul din 1256 a consemnat-o între stăpânirile neamului Cenad (Györffy, I³, p. 855). S-a căutat identificarea ei în preajma Arancai la est de Valcani (David, 1974, p. 54, harta).

DUBOVA

Cercetările arheologice de la Porțile de Fier au identificat o biserică medievală la Dubova, în zona numită *Ulmi*, rămasă din nefericire nepublicată. Dinu V. Rosetti a cercetat nava și absida altarului de la biserică de zid de aici, al cărei plan și dimensiuni au rămas inedite. Biserica a fost zidită în secolul al XIII-lea și a fost dezafectată la începutul veacului al XV-lea (Rosetti, 1972, p.199). Umplutura gropii unui mormânt din interiorul navei a avut fragmente de tencuială cu pictură și o monedă de la Sigismund de Luxemburg, ceea ce oferă un reper cronologic pentru dezafectarea monumentului (Rosetti, 1972, p.199). Satul Dubova era amintit în defterele turcești din anii 1554-1579 (Engel, 1996, p.49). România, *Dubova*, j. Mehedinți

DUBOZ

Parohia catolică din Duboz apare menționată în anii 1333-1334 între puținele așezări cu biserici catolice din arhidiaconatul de Sebeș (DIR, C, XIV, III, p.227, 235). Moșia Duboz era situată pe cursul mijlociu al Pogănișului. Ortway, I, 1892 p.491; Csánki, II, 1894, p.33; Suciu, I, 1967, p.211. România, *Duboz*, j. Timiș

DUPLJAJA

Documentul din 1471 atestă așezarea „*Duplaj in comitatu Haram*” (Csánki, II, 1894, p. 100). Cercetări recente de arheologie medievală, conduse de Dj. Janković, au identificat urmele unei biserici și ale unei necropole din sec. X-XI pe dealul *Grad* (Fig. 14), precum și la *Veliki Prokop*. Biserica de la *Veliki Prokop* aparține veacului al XV-lea. Serbia, *Dupljaja*

E

EGYHAZASKER

Așezarea dispărută, cunoscută uneori sub numele *Egyhazasker*, alteori numai sub forma *Keer*, *Ker*, a avut o biserică din zid închinată *Sfintei Fecioare*. Aceasta a fost ridicată în veacul al XII-lea ori cel târziu la începutul secolului al XIII-lea, fiind oricum anterioară atestării ei în anul 1247 (Györffy, I³, 1987, p. 861). Documentul din 17 decembrie 1256 a consemnat satul *Keer* între proprietățile comitelui Pancrațiu, fiul banului Clemente, aflate în apropierea Tisei (DIR, C, XIII, II, p. 21). Privilegiul regelui Bela al IV-lea din 1247 a fost reconfirmat prin un act al regelui Ladislau din 26 noiembrie 1284, din care aflăm că „*venind cumanii asupra casei sale din Egyhazasker ... au ars curtea sa cu tot satul și au jefuit alte moșii ale sale așezate în vecinătate, adică Pasaui, Chaka, Szent Miklos și Boremlak*” (DIR, C, XIII, II, p. 296). Foarte probabil că

biserica satului să fi fost distrusă în atacurile cumane din 1280, care au ars satul și curtea nobililor de Cenad, a comitelui Toma, aflată acolo. Un act din 1320 amintea satul sub forma *Egyhazasker* (Csánki, I, 1890, p. 698). Monumentul ridicat de nobilii de Cenad se înscrie, după cum sugerează numele satului, în seria bisericilor rotonde întâlnite în arhitectura romanică din secolele XII-XIII în această zonă a regatului arpadian.

Biserica și satul pustiit se localizează în apropierea Tisei, în hotarul dintre Padé, astăzi Srpski Padej, unde s-a păstrat toponimul *Kera Bara* și Tizaszentmiklos. Csánki, I, 1890, p. 698; Györffy, I³, 1987, p. 861; David, 1964, p. 56. Serbia, *Srpski Padej*

ERMEN

Biserica din Ermen făcea parte din structura arhidiaconatului de Caraș. Preotul Mihail din *Hermen* a plătit în anul 1334 suma de patru groși (DIR, C, XIV, III, p. 234). Așezarea dispărută se localizează pe valea Bocorundia, în apropiere de Ferendia (Györffy, III, 1987 p. 481). Pentru alte localizări, în apropiere de Gherman; Pesty *Krassó*, II, 1, p. 144; Milleker, 1915, p. 83. Documentele turcești au înscris, între Butin și Cherestur, pe valea Bârzavei, pusta *Yarmin* (Engel, 1996, p. 70). România, *Ferendia*, j. Timiș

ETHRE vezi VETRI

ERDSUMLIA - vezi VÂRSAC

F

FANCHALAKA

Parohia catolică a fost consemnată în documentele papale din anii 1333-1334, în arhidiaconatul dintre Timiș și Bârzava. Nicolae, preotul din *Fanchalaka*, a plătit în anul 1333 douăzeci de banali, la cele două plăți din 1333 trei groși și respectiv douăzeci și nouă de groși (DIR, XIV, III, p. 223, 234, 240, 244, atestată și sub formele *Fanchalaka*, *Falthalaka*, *Fanchala*). Documentele ulterioare, din veacul al XV-lea, aduc în prim plan numai stăpânirea nobiliară a așezării. (Csánki, II, 1894, p. 36). Localizarea așezării și a parohiei a rămas o problemă deschisă datorită izvoarelor lacunare (Ortvay, 1892, p. 460 o plasează în zona Timișoarei; Milleker, 1915, p. 182; Csánki, II, p. 36 sugerează zona între Voiteg și Berini; Engel, 1996, p. 146-147, încearcă să identifice satul *Viyšlog*, din anii 1569-1579, cu mai vechiul *Fanchalaka*, la Unip, pe malul sudic al Bârzavei). Satul Unip a fost consemnat însă ca o parohie catolică, alături de *Fanchalaka* în anul 1334 bunăoară, în același arhidiaconat (Drăganu, 1933, p. 266 cu privire la originea românească a numelui așezării *Fachal*).

FAZEKAŠ

Așezarea situată lângă Bočar, la sud-vest de Kikinda, în Banatul sârbesc, a avut o biserică (Čemere, 1998, p. 76).

FEHERVÁRI EGHÁZ

Așezarea a avut o biserică închinată *Sfântului Ioan* (Csánki, II, 1894, p. 121). A fost amplasată în vecinătatea satului *Halas* din comitatul Keve, în prima jumătate a veacului al XV-lea. Csanki, II, 1894, p. 118; Milleker, 1915, p. 28; Györffy, III, 1987, p. 315 localizează așezarea dispărută *Halas* în hotarul satului Čenta.

FELEGYHAZ

Așezare dispărută, atestată în anii 1371-1404, din comitatul Caraș și mai apoi în comitatul Timiș. Numele așezării sugerează limpede existența unei biserițe, anterioară anului 1371 Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 164 propune plasarea ei în zona cursului mijlociu al Bârzavei; Csánki, II, 1894, p. 36; Milleker, 1915, p. 84 caută identificarea ei în sudul Banatului, la Marcovăț sau Bela Krkva, unde toponimul *Valea Bisericii* ar sugera acest lucru; Milleker, 1929, p. 7; Suciu, II, 1968, p. 326.

FELNAC

Așezarea este consemnată la începutul secolului al XIV-lea (1308, *Villa Fellak*), parohia catolică fiind confirmată de listele papale din anii 1333-1335 (Györffy, I³, 1987, p. 176). Preotul Martin din *Fellak* a plătit un fertun și un banal în anul 1333, apoi 35 de banali, la plata dintâi din 1334 și 21 de banali la plata a doua din același an (DIR, C, XIV, III, p. 224, 230, 238). Satul era pustiit la începutul anului 1478, când a fost trecut în stăpânirea nobililor sârbi din familia Jakšić (Ortvay, 1892 p. 192, 193), ceea ce înseamnă că biserica de aici era deja abandonată la acea dată. Documentele turcești din secolul al XVI-lea nu aduc informații cu privire la biserica din Felnac (Engel, 1996, p. 53). Numele satului este un toponim maghiar (DTB, IV, F-G, p. 17). România, *Felnac*, j. Arad

FĚYREGHAZ – 1

Așezarea dispărută *Feireghaz*, cunoscută documentar începând din anul 1274, în stăpânirea nobililor de Cenad, se localizează în spațiul nord-vestic al Banatului, nu departe de Tisa, undeva între Oroszlamos și Kanisa (Csánki, I, 1890, p. 696, existentă încă în anii 1453 și 1495; Györffy, I³, 1987, p. 856). Satul apare în documentele otomane din anul 1567 și 1579. Káldy, 2000, p. 47-48. Numele acestei așezări din comitatul Cenad se leagă fără îndoială de existența unui monument de cult.

FĚYREGHAZ – 2

A existat o altă așezare, cu același nume, în comitatul Cenad, cunoscută dintr-un document din anul 1480 (Csánki, I, 1890, p. 696). Ea a fost localizată pe malul sudic al Mureșului, între Satu Mare și Munar. Documentele otomane din anii 1569-1579 confirmă existența satului, sub forma *Felity* (Engel, 1996, p. 52 a identificat așezarea dispărută la sudul Arancăi, la Pesac).

FEYREGHAZ - vezi BELA ȚÂRKVA

FIBIȘ

Așezare situată în zona dealurilor Lipovei, în vecinătate cu Seceani și Fiscut. În anul 1879 a fost semnalată o ruină de biserică atribuită unei mănăstiri. Ea se plasează lângă Apa Neagră spre Seceani (Rusu, 2000, p. 138). România, *Fibiș*, j. Timiș

FIGUD

Așezarea dispărută *Figud* a fost plasată în zona dintre Aranca și Mureș, în hotarul satului Sânpetru Mare (Csánki, I, 1890, p. 696; Györffy, I³, 1987, p. 857). Parohia *Figud*, ce făcea parte din structura arhidiaconatului de Cenad, a fost consemnată în documentele papale din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 225, 236, 240). Un act al papei Bonifaciu, din anul 1397, menționa pe Nicolae, parohul din *Figud*. Ortway, 1892, p. 412; Szentkláray, I, 1898, p. 32; Suciu, I, 1967, p. 329.

FIRIĆ

Așezarea dispărută *Féyreg haz* a fost amintită în documentele din anii 1453 și 1495 (Csánki, I, 1890, p. 696). Numele satului indică prezența unei biserici. A fost localizată la Firić în apropiere de Török Kanizsa, azi Novi Kneževac (Čemere, 1998, p. 74). Serbia, *Firic*

FIRITEAZ

Satul Firiteaz, situat la vest de Vinga, apare consemnat în anul 1256 sub forma *Feyereghaz*, între stăpânirile nobililor de Cenad (Csánki, I, 1890, p. 770; Györffy, I³, 1987, p. 175). Preoții Dominic și Nicolaus din *Alba Ecclesia*, ce făcea parte din arhidiaconatul de Arad, au fost consemnați în documentele papale din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 223, 231, 237, 247). Documentele ulterioare din sec. XV-XVI, referitoare la așezare, nu aduc mărturii despre distrugerea și abandonarea bisericii de la care satul și-a luat numele (Ortway, 1892, p. 387-388). Inventarul bisericilor din eparhia Timișoarei din 1758 a consemnat la Firiteaz o biserică din bârne, acoperită cu șindrilă (Suciu, I, 1980, p. 278). Ruina identificată pe marginea vestică a acestuia, cu urme de ziduri și șanț de apărare ar putea oferi un reper pentru amplasarea

bisericii din veacul al XIII-lea de la Firiteaz (*Repertoriul Arad*, p. 70; Rusu - Hurezan, 2000, p. 91-92). Toponimia satului păstrează două nume de locuri, *Dealul Cervenca* și *Cervenca*, care au conotații sigur legate de o biserică dispărută (Ilieșiu, II, p. 267). România, *Firiteaz*, j. Arad

FONCHAL

Așezare dispărută din comitatul Keve, cunoscută inițial dintr-un document din anul 1400 (Csánki, II, 1894, p. 118; Milleker, 1915, p. 24). Recent Gy. Györffy a publicat o atestare a așezării *Fonchal* din comitatul Keve la 1274, în care era menționată biserica cu hramul „*Tuturor Sfinților*” (*eccl. in honore OOSS esset constructa*; Györffy, III, 1987 p. 315). Identificarea pe teren este vagă într-o zonă cuprinsă între Torac și Pordeanu. Csánki, II, 1894, p. 118; Milleker, 1915, p. 24; Györffy, III, 1987, p. 315; Mezö, 1996, p. 218.

FRUMUȘENI

Așezarea este situată pe malul sudic al Mureșului, la circa 15 km SV de Arad. Ea apare menționată între anii 1080-1090, după cum reiese dintr-un act din 1347 (Györffy, I³, 1987, p. 186). Așezarea a fost consemnată în veacul al XIV-lea sub numele de *terra Sceudi* ori *villa Zeudi*, când a avut și o biserică parohială. Preotul Grigore din *Zewdy* a plătit în anii 1334-1335 dijmele, alături de ceilalți parohi din arhidiaconatul de Arad (DIR, C, XIV, III, p. 234, 238, 247). Biserica satului *Zeugy* era închinată *Sfântului Ștefan*, după cum menționează un act din anul 1402 (Csánki, I, 1890, p. 765 „*Rector parochialis ecclesiae S. Stephani promartyris de Zeugy Cenadiensis diocesis*”). Documentul papei Bonifaciu al IX-lea din 6 august 1402, menționat mai înainte, preciza că veniturile anuale ale bisericii din Frumușeni erau de 40 florini aur (Hațegan, 1995, p. 88). Așezarea amplasată la Mureș, cu port și loc de târg, se afla în posesia nobiliară a familiei Pousa. Hărțile din 1723 și 1761 menționează satul sub forma *Seffdin*, *Sefedin* (Csánki, I, 1890, p. 765; Ortway, I, 1892, p. 403; Hațegan, 1995, p. 88; Rusu, Hurezan, 2000, p. 92). România, *Frumușeni*, j. Arad

G

GABRIAN

Preotul din *Gabrian* a fost menționat în listele collectorilor dijmelor papale din anii 1333-1334. Inițial biserica a fost consemnată între parohiile din arhidiaconatul de Caraș și în anul următor, 1334, între parohiile din arhidiaconatul de Timiș (DIR, C, XIV, III, p. 229, 232). Györffy Gy. a considerat, pe temeiul informațiilor din documentele din 1323-1367, că satul *Galmar* poate fi identic cu *Villa Gabriel*, consemnată în actele papale de la 1333-1334 (Györffy, III, 1987, p. 483; cu propunere de localizare pe teren în zona Șemlacu Mare). Documentele otomane din 1569-1579 au avut în evidență satul *Niva Sil G'irman*, considerat Galmarul medieval, care a fost plasat

topografic la Gherman. Parohia Gabrian s-ar afla în acest fel la sud de Șemlacu Mare, din zona comitatului Caraș.

Informațiile sumare despre această parohie din arhidiaconatul de Caraș nu au îngăduit o localizare fermă. Csánki, II, 1894, p. 102 lângă Gherman; Milleker, 1915, p. 89, 184, discută despre *Gabrian*, localizată în zona Oraviței; Ortway, 1892, p. 461, 486 propune identificarea parohiei Gabrian cu *Villa Adriani*; Szentkláray, I, 1898, p. 35.

GAD

Parohia catolică a satului Gad, care este așezat în câmpia joasă unde Timișul Mort se întâlnește cu Bîrda, a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș, decanatul dintre Timiș și Bîrzava. Preotul Grigore din *Gunad* a fost amintit între plătitorii dijmelor papale din anii 1333-1334 (DIR, C, XIV, III, p. 223, 234, 240, amintită și sub forma *Suanad*, *Guad*). Csánki, II, 1894, p. 38; Milleker, 1915, p. 184; Ortway, 1892, p. 461; Borovszky, *Torontal*, p. 48; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Suciu, I, p. 250. La sud și sud-vest de sat se află locurile numite *La Țârvenca*, *Târvenca*, și *la Târvenenive*. Zona numită la Țârvenca este situată la 1 km sud de sat, la Țârvenenive la circa 2 km sud de sat, iar Țârvenca este situată lângă drumul Gad-Ciavoș, la circa 3 km sud-vest de Gad (Fig. 3). Zonele amintite indică prezența unor monumente de cult în Câmpia Timișului, greu de localizat așa cum s-a dovedit în cercetările noastre din 2006. România, *Gad*, j. Timiș

GAI

Satul Gaiu Mic este situat la sud-vest de Denta, în Câmpia Joasă a Bîrzavei, în timp ce Gaiul Mare este amplasat spre NV, în imediata vecinătate. Biserica din Gai, închinată *Sfintei Fecioare*, a fost consemnată în actul din 26 iulie 1364 (*ecclesia Beate Virginis in villa Gay*; DRH, C, XII, p. 307). Descoperiri arheologice mai vechi făcute pe marginea sudică a satului Gaiu Mic, în vecinătatea cimitirului, pledează pentru identificarea în această zonă a vetrei medievale a satului și a bisericii cu hramul *Sfânta Maria*. În această zonă sunt semnalate descoperiri monetare de la începutul veacului al XIII-lea. În anul 1903, la circa 400 m sud de Gaiu Mic, în apropierea cimitirului au fost scoase la lumină în anul 1903 două clopote provenind de la o biserică.

Clopotul cel mare are o înălțime de 27,3 cm și un diametru de 32,6 cm, iar cel mic 31,8 cm înălțime și un diametru de 23,5 cm, fiind atribuite de F. Milleker secolelor XV-XVI (Milleker, 1915, p. 86; Râmneanțu, 1966, p. 58).

Documentele papale din anii 1333-1335 au menționat parohia *Bay* din arhidiaconatul de Caraș, pentru care Turchany, bunăoară, a propus localizarea acesteia la Gai. Turchany, 1905, I, p. 220; Györffy, III, 1987, p. 483; Milleker, 1915, p. 86; Țeicu, 1998, p. 327. Discuția privind identificarea bisericii nu poate ignora faptul că în hotarul așezării Gaiu Mare (azi în Serbia) se află toponimul

Crkvina, ce sugerează existența unei biserici în acel loc. Suci, I, 1967, p. 250; Popović 1955, p. 104. România, *Gaiul Mic*, j. Timiș

GALAD

Preoții de la biserica din *Galad* au fost amintiți între plătitorii dijmei papale în anii 1333-1334 din arhidiaconatul de Torontal (DIR, C, XIV, III, p. 226, 236, 239, 243). Biserica parohială s-a aflat în preajma mănăstirii cu același nume, despre care se cunosc atât de puține și de târzii mărturii (Juhász, 1927, p. 170). Ea se identifică în spațiul din nord-vestul Banatului, nu foarte departe de malul estic al Tisei. Toponimul *Klisa*, de lângă Novo Miloševo, oferă un reper pentru localizarea acolo a mănăstirii medievale. Čemere, 1998, p. 76. (Csánki, II, 1894, p. 38 plasată în zona Kikinda; Milleker, 1915, p. 9 la Bašahid; Juhász, 1927, p. 171 în zona Basahid în locul numit *Galadska*; Ortway, 1892, p. 433 cu aceeași propunere de localizare la *Galadska*; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Popović, 1955, p. 104). Serbia, *Novo Miloševo*

GEDUS

Așezarea apărea atestată în anul 1231, însă biserica parohială este cunoscută doar din documentele papale din anii 1333-1335. Andrei, preotul din *Felgedus*, este menționat între plătitorii dijmei papale în anul 1333, pentru ca în anii 1333-1335 să fie amintit Mihail, preotul din *Gedus*, aparținând arhidiaconatului din Cenad (DIR, C, XIV, III, p. 225, 236, 242; Györffy, I, 1987, p. 857). Documentele ulterioare, din sec. XIV-XV, nu aduc mărturii în privința acestei parohii, iar în veacul al XVI-lea satul era pustiit (Engel, 1996, p. 55). A fost localizat în apropiere de Munar și Felnac, pe malul sudic al Mureșului (Csánki, I, 1890, p. 696; Györffy, I³, 1987, p. 857; Ortway, 1892, p. 412). Un nume de hotar, între Pecica și Șemlac, pledează pentru localizarea în această zonă a parohiei catolice dispărute *Gedus* (Rusu, Hurezan, 2000, p. 91-96).

GEROLTHAZA

Biserica din *Gerolthaza* este cunoscută numai din documentele papale din anii 1333-1334. Preotul Benedict din *Gerolthaz*, ori *Gerolchfalua*, este consemnat pe listă alături de preoții din *Bizere* și *Micălaca* (DIR, C, XIV, III, p. 224, 231). S-a propus localizarea bisericii și a satului dispărut în zona Masloc, pe *Valea Giurocu* (Györffy, I³, 1987, p. 177; Csánki, I, 1890, p. 771-772; Márki, I, 1892, p. 202, lângă Mureș la Glogovăț; Ortway, 1892, p. 393, cu trimitere greșită la Giroda).

GIARMATA

Biserica din Giarmata a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș. Preotul Ioan *Zamar* a dat la plata dintâi din 1334 suma de 3 groși, la plata a doua același preot din *Garmat*, forma sub care apare acum numele parohiei, a plătit 7 banali,

iar în 1333 Thomas de *Garmad* a dat 9 banali (Mon.Vat., I, 1, p. 152, 157, 160). Biserica din Giarmata a fost închinată *Sfântului Bartolomeu (parochialis ecclesia Sancti Bartolomei apostoli in Garma)*, fapt confirmat de un document din 1400 al papei Bonifaciu al IX-lea (Ortvay, I, 1892, p. 443). Așezarea era situată pe un drum important, ce pornea din Timișoara spre Valea Mureșului (Csánki, II, 1894, p. 39. Borovszki, *Temes*, p. 103-104; Milleker, 1915, p.187; Suciu, I, 1967, p. 261). Numele așezării provenind din apelativul maghiar „*colonie*”, dovedește aici prezența unei comunități de *hospites* (DTB, IV, 1986, p. 90). România, *Giarmata*, j. Timiș

GIERA

Biserica din piatră a satului este cunoscută din actul din anul 1322, alături de bisericile din *Viduor* și *Gungudeghaza*, de pe moșiile lui Theodor de Voiteg (Ortvay, 1896, p. 31; DIR, C, XIV, II, p. 54). O informație utilă privind topografia zonei este oferită de actul din 4 aprilie 1343, care indică amplasarea bisericii închinată *Tuturor Sfinților* în partea de apus a satului (*Villa Gewr vocate a parte occidentali in qua est ecclesia lapidea sub titulo omnium sanctorum*; Ortvay, 1896, p. 72; DIR, C, XIV, II, p.287). Ea se înscrie astfel între monumentele ridicate, poate, în deceniul al doilea al secolului al XIV-lea de Teodor de Voiteg pe moșiile sale din zona dintre Timiș și Bârzava. În hotarul satului Giera toponimele *Săliștea Mare*, *Săliștea Mică* și *Idvor* reprezintă repere pentru locuirea medievală Csánki, II,1894, p. 40; Milleker, 1915, p. 188; Ortvay, 1892, p. 463-464; Borovszki, *Torontal*, p. 50 amintește de fortificația de la *Gradaț*; Engel, 1996, p. 60; Suciu, I, 1967, p. 261. Cercetările noastre de teren pentru localizarea bisericii la Giera au identificat urme medievale doar în spațiul fortificației de pământ din punctul *Gradaț*. România, *Giera*, j. Timiș

GIURGIOVA

Vatra satului medieval Giurgiova s-a aflat pe malul stâng al Carașului, în zona numită *Săliște*, unde am identificat ceramică medievală (sec. XIV-XV). Marginea estică a luncii de la Săliște este închisă de panta unui deal, numit *Calea Bisericii*, unde se află ruinele unei biserițe. *Valea Giurgiului* delimitează spre nord acest spațiu de locuire medievală. Așezarea este amintită în documentele din sec. XIV-XV, cât și în cele otomane din anii 1554-1579 (Pesty, *Krassó*, III, p. 308; Csánki, II, 1894, p. 102; Györffy, III, 1987, p. 487; Engel, 1996, p. 60; Țeicu, 1998, p. 330 și 310 unde am identificat în această zonă satul dispărut Carașova Mică). Microtoponimia zonei, *Ogașul Giurgiului*, *Cracul Giurgiului*, pledează însă pentru identificarea vetrei satului medieval Giurgiova în această zonă de pe malul stâng al Carașului. România, *Giurgiova*, j. Caraș-Severin

GLIMBOCA

Documentul din 20 noiembrie 1493 amintește pe preotul Oprișa din Glimboca (*Oprișa prezbiter de Glimboca*; Pesty, *Szöreny*, III, p. 113). Nicolae de Bizere, care a avut moșii pe malul drept al Bistrei, printre care și Glimboca, a rămas dator preotului Oprișa cu doi galbeni. Cercetările de teren nu au identificat monumentul. Tradiția locală păstra amintirea unei biserici pustiite, pe malul drept al Bistrei în zona numită *Satu Bătrân*, unde acum a fost ridicată o mănăstire nouă (Țeicu, 1998, p. 330). România, *Glimboca*, j. Caraș-Severin

GORNEA

Cercetările de arheologie medievală au identificat pe o terasă înaltă a Dunării, numită *Țărcheviste*, o parte dintr-o necropolă din sec. XIV-XV. Investigația n-a surprins urma monumentului de cult sugerat de toponim (Uzum, 1975, p. 131 și urm; Țeicu, 1998, p. 129). România, *Gornea*, j. Caraș-Severin

GUNGUDYGHAZA

Satul *Gungudyghaza*, împreună cu biserica din piatră, apare în actul de donație al nobilului Teodor de Voiteg din anul 1322, împreună cu satele Giera și *Viduor* (Ortvay, 1896, p. 31; DIR, C, XIV, II, p. 54). Informații despre topografia zonei și hramul bisericii le oferă documentul din 4 aprilie 1394 prin care Ladislau, fiul lui Gall de Omor, a dăruit surorii sale după mama Clara, o jumătate din câteva moșii din comitatul Timiș și Caraș (DIR, C, XIV, IV, p. 122-123). Biserica de piatră din *Gwngudyghaza*, închinată *Sfântului Iacob*, a fost cedată împreună cu o jumătate din moșiile Giera, pe care se afla o altă biserică de piatră, moșia *Wyodour*, având de asemenea o biserică de piatră, și o jumătate a moșiei *Chud* situată lângă Dolaț. Aceste sate și moșii se află în zona câmpiei joase dintre Timiș și Bârzava, la vest de Deta. Satul pustiit *Gungudyghaza* trebuie căutat în această zonă dintre Banloc - Giera și Dolaț (Csánki, II, 1894, p. 39; Milleker, 1915, p. 187-188 identifică greșit această așezare).

H

HALMOS

Așezare dispărută din comitatul Arad, amintită în anul 1433 cu o biserică închinată *Sfântului Dumitru „ecclesiam parochialem Sancti Demetrii martiri de Halmos”* (Luksics, II, 1938, p. 96). Actul regelui Matei Corvinul din 21 decembrie 1471 amintește între moșiile și satele aparținătoare de târgul Mașloc (*oppidum Machalaka*) și moșia *Halmos* (Pesty, *Krassó*, III, p. 428). Biserica parohială *Sanctus Demetrius* din *Halmos* se poate localiza în apropiere de Remetea Mică. Csánki, I, 1890, p. 765; Marki, I, 1892, p. 203; Mezö, 1996, p. 68.

HARAM

Așezarea situată lângă confluența râului Nera cu Dunărea, ce constituia un vechi val de trecere al fluviului, a avut o parohie catolică care a făcut parte din arhidiaconatul de Caraș în veacul al XIV-lea. Preotul Petru din Haram a plătit suma de zece banali în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 234). Actul din 8 noiembrie 1355, prin care se ceda de către Iacob de Ciortea surorii sale Ecaterina a treia parte a moșiei *Guluez*, a înscris printre martori pe *Clemente sacerdote de Haram* (Pesty, *Krassó*, III, p. 30). Franciscanii au ridicat o mănăstire în anii 1366-1368 în această zonă cu populație ortodoxă românească (Györffy, III, 1987, p. 487; Ortway, I, 1892, p. 486-487; Engel, 1996, p. 62; Țeicu, 1998, p. 336). Serbia, *Stara Palanka*

HARANGUD

Satul dispărut a făcut parte în secolul al XIII-lea din domeniile stăpânite de nobilii de Cenad. Actul din 1256, prin care s-au împărțit moșiile nobililor de Cenad, a lăsat în stăpânirea banului Clemente, printre altele, satul *Haraz* cu *Harangadtue*, situate aproape de Tisa (DIR, C, XIII, II, p. 21). Numele satului se leagă de numele apei Aranca. Biserica din *Harangud* a făcut parte din arhidiaconatul de Cenad, preotul Ioan fiind cunoscut din listele papale din anii 1333-1334 (DIR, C, XIV, III, p. 225, 237). Satul dispărut și biserica parohială din dioceza Cenadului se localizează în apropierea confluenței râului Aranca cu Tisa la Padeja (Csánky, I, 1890, p. 697, localizată lângă Mureș; Ortway, 1892, I, p. 365; Györffy, I³, 1987, p. 858; Čemere, 1998, p. 76).

HEGESEGHAZ

Moșia *Hegeseghaz* din comitatul Cenad se afla în stăpânirea lui Valentin, fiul lui Nicolae, în iunie 1339 când s-a cerut ridicarea și înnoirea semnelor de hotar (DIR, C, XIV, III, p. 499, 505). Numele satului reprezintă confirmarea existenței unei biserici. A fost localizată la vest de Kikinda, la Idoș. Csánky, I, 1890, p. 697; Györffy, I³, 1987, p. 858; Čemere, 1998, p. 76.

HINAND HIUAND vezi IVANDA

HODEGHAZ

Așezare dispărută atestată în anul 1247 între stăpânirile nobililor din comitatul Cenad, între stăpânirile nobililor de Cenad (Györffy, I³, 1987, p. 858, *Hodighaaz*). Informații ulterioare din 1360 confirmă așezarea *Hodeghaz* între stăpânirile nobililor Telegdi și la 1366 sub numele de *Hudeghaz* (Csánky, I, 1890, p. 697; Borovszki, *Torontal*, p. 56; Györffy, I³, 1987, p. 858; Čemere, 1998, p. 76). Numele așezării reprezintă singurul indiciu referitor la existența unei biserici. Borovski, *Torontal*, p. 56; Popović, 1955, p. 115. Satul se numea la 1881 Hodegyhaza, la 1949 Jazovo, Hodić, din 1959 Jazovo. Serbia, *Jazovo*

HODOS

Biserica din Hodos făcea parte în anii 1334-1335 din arhidiaconatul de Sebeș. Preotul Petru din *Hudus* a plătit în anul 1334 suma de 19 banali, iar în anul 1335 a plătit 38 de banali (DIR, C, XIV, III, p. 235, 238). Documentele din 1369 amintesc moșia Hodoș și mai apoi în 1428 *castellum Hodos* și *oppidum Hodos* (Csánki, II, 1894, p. 41; Pesty, *Krassó*, III, p. 427; Ortway, I, 1892, p. 491-492; Szentkláray, I, 1898, p. 36; DTB, V, 1987, p. 14; Hodoș la 8 km vest de Lugoj; Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 214; Suciu, I, 1967, p. 292). România, *Hodoș*, j. Timiș

HOROSIN

Sat dispărut a cărui parohie a făcut parte din arhidiaconatul „*de medio Temesy*”, adică din Timiș și Bega. Preotul Ioan din *Hurusy*, *Huruži*, *Hurusi*, *Uruži*, formele sub care a fost consemnată parohia, a fost înscris între anii 1333-1335 între plătorii dijei papale (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 241, 246). Satul se afla la un vad cu punct de vamă, *villa Oroz cum tributo*, la 1389 (Pesty, *Krassó*, III, p. 177). Satul Horozin a supraviețuit cuceririi turcești. Documentele otomane din anii 1569-1579 atestau așezarea în nahia Timișoara (Engel, 1996, p. 64, cu localizare la Sânmihaiul Român/Begaszentmihály unde se păstra toponimul *Oroscin*; Ortway, I, 1892, p. 433; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Borovszky, *Temes*, p. 285, lângă Șag; Csánki, II, 1894, p. 54; Milleker, 1915, p. 219, lângă Utvin - Șag). Așezarea dispărută de pe malul Begăi a avut un loc de vamă, în preajma căruia s-a ridicat, probabil, parohia catolică.

HOZLAR HUZLAR vezi OSLAR

HUDURLAC

Nicolae, preotul din *Hudurlak*, a plătit trimișilor papali doar în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 242). Biserica parohială din Hudurlac a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș, din decanatul „dintre cele două râuri Timiș” (*ex ista parte Tymisi*). Ținând seama de această amplasare geografică în cadrul diocesei Cenadului, ea trebuie localizată, după opinia noastră, la nord de Timiș. Toponimul *Hudurliuc*, ce acoperă o zonă împădurită de lângă Ianova, oferă un reper în localizarea acestei parohii (Ortway, I, 1892, p. 433 a plasat parohia în apropiere de Idvor; Milleker, 1915, p. 42 la Idvor; Editorii DIR, p. 242 în zona Ciacova; Suciu, II, 1968, p. 341 la Jebel; Popović, 1955, p. 112 la Idwarnak (Banatski Dvor). România, *Ianova*, j. Timiș

HURIDA vezi URIDA

HUYNEP HUYNEN vezi UNIP

I

IANCAID

Iancaidul este situat la 15 km NE de Becicherecul Mare (Zrenjanin), în apropierea cursului râului Bega. La începutul veacului al XIV-lea a avut o parohie ce făcea parte din arhidiaconatul de Torontal, din episcopia Cenadului. Preotul Petru din *Hiuankahida* a plătit 9 banali și în 1334 același preot din *Iwankahida* a plătit 17 banali la plata dintâi, iar la a doua 25 de banali. În anul 1335 apare scris Pavel din *Hyuoankayda* care a dat 3 groși (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 238, 242; Borovszki, *Torontal*, p. 57-58; Milleker, 1915, p. 11; Ortway, 1892, p. 433; Popović, 1955, p. 115, în 1660 și 1666 sunt cunoscute trei așezări: Iankaid, Mutavelijin Jankaid și Pasin Jankaid; Ursulescu, 1997, p. 9-10). Serbia, *Jankov Most*

IANI

Actul papei Honoriu din 19 iunie 1221, prin care a luat sub autoritatea sa prepositura de la Itebe, după alungarea benedictinilor, a menționat între stăpânirile acesteia bisericile din *Iani*, *Popi* și *Podul lui Ivancea*, dimpreună cu capelele ce țin de ele (DIR, C, XI, XII, XIII, I, p. 178). Biserica și așezarea pustiită se pot localiza în zonă în apropiere de Ittebe, Ivanda și Bobda.

IANOVA

Biserica din Ianova este cunoscută, odată cu așezarea, din listele papale din anii 1333-1335. Astfel, în anul 1333 *Cyndrinus* din *Jenev* a plătit jumătate de marcă, iar în 1334 și 1335 preotul *Bodorinus* din *Jeno*, *Hyeno*, *Jenev*, formele sub care a fost scris numele satului, a plătit dijmele emisarilor papei (DIR, C, XIV, III, 227, 232, 241, 244). Parohia catolică din Ianova, situată la nordul râului Timiș, a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș, decanatul „de dincoace de Timiș” (*archidiaconatu Timisensi ex ista parte Tymisi*). Ortway amintește un act din 1400 prin care Temesvári Sebestyén este numit paroh la biserica satului Jenov, închinată *Sfântului mucenic Gheorghe* (Ortway, I, 1892, p. 444). Documentele din veacul al XV-lea despre această posesiune nobiliară nu aduc informații despre soarta bisericii din Ianova (Csánki, II, 1894, p. 43; Borovszky, *Temes*, p. 105; Suciú, I, 1967, p. 301; DTB, V, 1987, p. 27). România, *Ianova*, j. Timiș

IGANTEWSCENGURG

Așezare dispărută din comitatul Keve, consemnată în documentele din anii 1338 și 1347. Numele așezării este în strânsă legătură cu prezența unei biserici închinată *Sfântului Gheorghe* (Mező, 1996, p. 80). Satul pustiit a fost localizat în apropiere de Baka, Sečeanj (Csánki, II, 1894, p. 120; Milleker, 1915, p. 26-27; Györffy, III, 1987, p. 316).

ILANDŽA

Satul Ilandža din Banatul sârbesc este situat la nord de Alibunar și Seleus. Așezarea medievală a fost atestată documentar în anul 1375, iar biserica (*ecclesia de Ilonch*) a fost consemnată într-un act din 1385 (Csánki, II, 1894, p. 113; Milleker, 1915, p. 29). Informațiile ulterioare din anii 1569-1579 menționează doar așezarea *Ilanča* aflată în nahia Ciacova, la 1666 *Ilanča*, la 1723 *Ilonza* (Engel, 1996, p. 67; Popović, 1955, p. 113). Serbia, *Ilandža*

ILIDIA

Satul, așezat într-o zonă omogen românească de la poalele Munților Aninei, aparținea domeniului regal în anul 1223, când *possessio Elyed* a fost confirmat între stăpânirile fostei împărătese, Margareta a Bizanțului (DIR, C, XI, XII, XIII, I, p. 197; Tăutu, 1956, p. 62-65). Biserica parohială este cunoscută documentar numai din listele papale din anii 1333-1335, când preotul Blasiu de la *Elyad* apare menționat în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 234). Cercetările arheologice au identificat o biserică-sală, din zid, cu o fortificație de pământ în jur, pe dealul *Cetate*, iar pe dealul *Oblița* o curte feudală în cadrul căreia s-a identificat planul unei rotonde, cu rosturi de capelă de curte (Uzum, Lazarovici, 1971, p. 161; Matei, 1973, p. 317; Țeicu, 1998, p. 340). (Fig. 13A).

Biserica sală de la *Cetate* a avut un plan întâlnit frecvent în arhitectura romanică, compus dintr-o navă cu dimensiunile interioare de 12,50/7 m și un altar rectangular, care măsoara la interior 4,50/5,30 m. Spațiul vestic al navei delimita, prin doi stâlpi masivi, o tribună (Fig. 6). Interiorul bisericii de zid a fost decorat cu pictură. Monumentul a fost datat, pe baza inventarului funerar al necropolei din jurul său, în a doua jumătate a veacului al XIII-lea și distrugerea sa violentă a avut loc în veacul al XIV-lea (Matei, Uzum, 1972, p. 555-559). Biserica rotundă din cadrul curții feudale, identificată la Ilidia pe dealul *Oblița*, are la bază un plan circular la exterior și sub forma unui patrulater la interior. A fost decorată pe exterior cu o structură formată din opt desene (Fig. 15A). După opinia noastră, bazată pe inventarul funerar al necropolei din jurul rotondei, aceasta se datează la începutul veacului al XIV-lea, deși ea a fost în genere atribuită unei epoci mai timpurii din sec. XII-XIII (Țeicu, 1998, p. 177; pentru alte opinii: Matei, 1973, p. 316-317; Uzum, 1988, p. 42; Vătășianu, 1987, p. 22; KMTL, 1994, p. 281).

Toponimul Ilidia provine, cel mai probabil, dintr-un antroponim Ilia, Elia, ceea ce, după opinia noastră, poate sugera faptul că inițial hramul uneia dintre biserici ar fi fost *Sfântu Ilie* (DTB, V, 1987, p. 41-42; Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 96; Milleker, 1915, p. 49; Suciu, I, 1967, p. 306; Györffy, III, 1987, p. 485; Țeicu, 1998, p. 340). România, *Ilidia*, j. Caraș-Severin

ILLUC

Preotul Benedict din *Illuc*, ce aparținea de arhidiaconatul de Sebeș, a plătit în anul 1334 suma de 10 banali (DIR, C, XIV, III, p. 235). A fost localizat în

zona de locuire slavă Lupac - Nermed (Ortvay, I, 1892, p. 492, toponimul întâlnit pe harta lui Mercy; Szentkláray, I, 1898, p. 36).

IOBAG

Așezare dispărută, cu biserică parohială, ce a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș, decanatul dintre Timiș și Bârzava. Preotul Egidiu din *Iobag* a plătit în anul 1333 suma de 4 groși, în 1334 a dat 10 banali, iar în 1335 a plătit 1 groș (DIR, C, XIV, III, p. 223, 233, 244). Satul apare scris sub formele: *Jobaag*, *Jebag*, *Jobag*. El s-a aflat înainte de anul 1400 în stăpânirea nobilului Nicolae Tretul, care a ridicat fortificații la Jebel, Obad și *Jobag*, pe care a fost obligat să le dărâme, să astupe șanțurile de apărare și să aducă lemnul la Timișoara. Biserica din *Iobag* apare consemnată în cuprinsul actului din 1402, emis de voievodul Transilvaniei „*castella in Obad et Iobag quod est constructum in circuitu ecclesie*” (Ortvay, 1896, p. 317). Existența așezării apare confirmată în 1458 și în documentele turcești din 1554-1579, sub forma *Iobaag* și *Obag* (Csánki, II, 1894, p. 43; Engel, 1996, p. 97). Așezarea dispărută a fost localizată lângă Tolvădia (azi Livezile), lângă Giera, Banloc, Dolaț. (Csánki, II, 1894, p. 43; Suci, II, 1968, p. 343; editorii DIR, C, XIV, III, p. 223; în apropiere de Obad, de către Ortvay, I, 1892, p. 465; Szentkláray, I, 1898, p. 40 sau a fost identificat de fapt cu Obad de către Milleker, 1915, p. 196 și Engel, 1996, p. 97). Așezarea dispărută și biserica de la Iobag, pot fi localizate mai degrabă la Ghilad, unde tradiția și toponimul *Cetate* susțin localizarea.

ITTEBE

Biserica parohială din Ittebe a făcut parte din arhidiaconatul de Torontal. Preotul Ioan din *Itebew* apare în anii 1333-1335 între parohii care au plătit dijmele papale (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 239, 243, scrisă și sub forma *Hytebev*, *Itebev*). Așezarea Itebe, alături de alte moșii s-a aflat în 1319 în stăpânirea castelanului cetății Ilidia (Györffy, III, 1987, p. 316; Milleker, 1915, p. 29; Ortvay, I, 1892, p. 434; Juzász, 1927, p. 152; Popović, 1955, p. 114-115). Serbia, *Srpski Itebej*

IVANCH

Așezarea dispărută din preajma Lipovei a avut o biserică parohială la începutul veacului al XIV-lea (Mon. Vat. I/1, p. 150). Un toponim consemnat pe harta Banatului din 1723 asigură identificarea așezării dispărute (Györffy, I³, 1987, p. 179; Rusu, Hurezan, 2000, p. 112).

IVANDA

Așezarea este situată între Bega Mică și Timiș, nu departe de Ittebe. Actul papei Honoriu din 19 iunie 1221, prin care lua sub ocrotirea sa nou înființata prepositură, cu canonici mireni la Ittebe, în urma alungării călugărilor benedictini, menționa între stăpânirile acestei preposituri „*bisericile din Iani, din*

Popi și din Podul Ivance, dimpreună cu capelele și cele ce țin de ele” (DIR, C, veacul XI-XII-XIII, I, p. 178). Biserica de aici apare în documentele papale, din nou, în anii 1333-1335. Mihai preotul din *Hinand* a plătit în anul 1333 suma de 12 banali, iar în anul 1334 suma de 7 banali și jumătate (DIR, C, XIV, III, p. 229, 230, 242). Parohia menționată sub forma *Hinanad, Hinand, Iwanch*, a făcut parte din arhidiaconatul Timișului, decanatul „dintre cele două râuri Timis” (*de medio Temisy*). (Csánki, II, 1894, p. 43; Ortway, I, 1892, p. 476-477; Milleker, 1915, p. 195; Borovszki, *Torontal*, p. 57; Suci, I, 1967, p. 311; Engel, 1996, p. 68, sat în defeterele din 1554-1579). România, *Ivanda*, j. Timiș

IZVIN

Cele dintâi informații cunoscute despre așezarea situată pe malul nordic al râului Bega se leagă de atestarea bisericii. Preotul Nicolae din *Evsen* a plătit în anul 1333 suma de 27 banali, iar la cele două plăți din 1334 câte 7 și respectiv 6 groși, la plata din anul 1335 același paroh achitând 8 banali (DIR, C, XIV, III, p. 227, 235, 240, 244). Parohia, atestată sub formele *Evsen, Ewun, Ewzin*, a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș, decanatul din Timiș și Bârzava, doar în anul 1335 fiind consemnată între parohiile din arhidiaconatul de Sebeș. Cercetările noastre de teren din toamna anului 2004 n-au identificat urmele monumentului medieval (Ortway, I, 1892, p. 442; Borovszky, *Temes*, p. 87; Milleker, 1915, p. 221; Suci, I, 1967, p. 312; DTB, V, 1987, p. 58-59). România, *Izvin*, j. Timiș

J

JADANI

Satul Jadani, este așezat în vecinătate cu Carani, Murani și Orțișoara. Documentul regelui Andrei al II-lea din 1230 a enumerat *villa Zanad* între moșiile dăruite de rege comitelui Nicolae, fratele episcopului de Strigonia și apoi confiscate de Bela (DIR, C, XI, XII, XIII, I, p. 240). Biserica din Jadani apare consemnată lângă cele din *Kokota, Achad* și *Satchinez* în arhidiaconatul de Timiș, din decanatul de la nord de Timiș (*ex isto parte Tymisi*). Preotul din Jadani a plătit dijmele emisarilor papali în anii 1334 și 1335 (DIR, C, XIV, III, p. 232, 245; Ortway, I, 1892, p. 457; Borovszky, *Temes*, p. 75; Suci, I, 1967, p. 167; Engel, 1996, p. 154). România, *Cornești*, j. Timiș

JEBEL

Parohia Jebel a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș. Preotul Ioan din *Zephel* a plătit 3 groși în anul 1334 și la plata a doua din același an 27 banali, iar în anul 1335 3 groși (DIR, C, XIV, III, p. 233, 242, 246). Biserica apare scrisă alături de cele de la Cebza, Rudna, Sânmartin în decanatul „dintre cele două râuri Timiș” (Csánki, II, 1894, p. 64; Ortway, I, 1892, p. 484; Milleker, 1915, p. 243). România, *Jebel*, j. Timiș

JEL (JIL)

Așezare dispărută din comitatul Keve, care a avut o parohie catolică ce a făcut parte din arhidiaconatul de Torontal, în anii 1333-1335. Preotul Dominic din *Fel* a plătit în două rânduri, în anul 1334, dijele datorate emisarilor papali (DIR, C, XIV, III, p. 235, 239). Satul mai apare într-un act din 1456 și este consemnat, sub forma *Jil*, în defterele turcești din anii 1554-1579 (Csánki, II, 1894, p. 120; Engel, 1996, p. 154). El se localizează pe cursul inferior al Timișului, în apropiere de Opovo, unde toponimul *Želić* mai păstrează amintirea satului pustiit. Milleker, 1915, p.40; Györffy, III, 1987, p.321.

JIMBOLIA

Parohia Jimbolia a făcut parte din arhidiaconatul de Torontal în anii 1333-1335. Pavel, preotul de *Chumbul*, a plătit în anul 1333 suma de 6 groși și un banal, iar la plățile din 1334 a dat trei groși și respectiv 2 groși. În 1335 a fost scris Ioan, preot în Chumbul, care a plătit 2 groși (DIR, C, XIV, III, p. 226, 236, 239, 243). Documentele din veacul al XV-lea și din perioada turcească nu aduc date despre biserica din Jimbolia (Csánki, II, 1894, p. 32; Ortway, I, 1892, p. 433; Szentkláray, I, 1898, p. 45; Borovszky, *Torontal*, p. 137; Engel, 1996, p. 43; Suciu, I, 1967, p. 317). Tezaurul de monede de tip Friesach, de la sfârșitul secolului al XII-lea, din vestul european, poate oferi un indiciu pentru prezența unei comunități de „*hospites*” stabiliți aici la finele veacului al XII-lea sau începutul secolului al XIII-lea (Veltner, 2002, p. 329). România, *Jimbolia*, j. Timiș

JUSKE

Așezare dispărută, cu biserică parohială ce a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș. Nicolae, preotul din *Juske*, a plătit în anul 1334 o sumă de 10 banali (DIR, C, XIV, III, p. 233; Ortway, I, 1892, p. 444-445 a încercat să identifice această parohie la Jecea, sat așezat la vest de Becicherecu Mic; Suciu, II, 1968, p. 346 înscrie așezarea între satele pustiite).

K

KEMENCHE

Satul (*poss Kemeche*) este cunoscut dintr-un act din 1332, iar preotul bisericii parohiale de aici apare între parohii din arhidiaconatul de Cenad în anii 1334-1335 (Györffy, I³, 1987, p. 860; DIR, C, XIV, III, p. 236, 242). Moșia *Kemeche* a aparținut încă din veacul al XIII-lea nobililor de Cenad, dar în anul 1326 ajunge în stăpânirea nobilului Teodor de Voiteg. Părți din moșie s-au aflat mereu în litigiu în cursul veacului al XIV-lea, consemnate în actele din 1336, 1344 și 1350 (Csánki, I, 1890, p. 698; DIR, C, XIV, III, p. 185, 529; Hațegan, 1995, p. 44-45). Actul de partaj din 10 iunie 1336 menționa biserica satului și o stradă a așezării (Hațegan, 1995, p. 45). Biserica parohială din *Kemenche* a fost ridicată probabil, la începutul veacului al XIV-lea de nobilii de Cenad, fiind închinată *Sfântului Apostol Petru*, după informația dintr-un act din 1 decembrie

1400 (*parochialis ecclesia sancti Petri de Kemeche*; Mon. Vat., I/IV, p. 279). Ea a fost înlocuită de o biserică nouă zidită în ultimii ani ai veacului al XIV-lea (Csánki, I, 1890, p. 698); Juhász, 1927, p. 196, nota 5; Ortway, I, 1892, p. 414; Szentkláray, I, 1898, p. 32. România, *Cenad*, j. Timiș

KER vezi EGHYHAZASKER

KER I

Sat dispărut ce a avut o biserică parohială cunoscută numai din însemnările collectorilor papali din anii 1333-1335. Ioan, parohul din Ker, apare consemnat în anul 1334 iar la plata din 1335 a fost menționat preotul Laurențiu (DIR, C, XIV, III, p. 231, 247). A fost localizat în preajma satului Frumușeni (Szödi), unde toponimul *Kier*, pe o hartă din 1761, a perpetuat amintirea satului pustiit (Györffy, I³, 1987, p. 179). Csánki, I, 1890, p. 773; Ortway, I, 1892, p. 394; Suci, II, 1968, p. 351; Rusu, Hurezan, 2000, p. 113.

KER II

Biserica din *Ker* (*Keer*) este cunoscută din listele trimișilor papali din anii 1333-1335. Între preoții din arhidiaconatul de Timiș apărea și *frater Vitus* din *Ker* la plățile din 1334-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 232, 241, 245). Satul aflat în stăpânire nobiliară (*possessio Keer vocatum*), în comitatul Timiș, apare consemnat într-un act din 1399, fără informații însă despre parohia catolică, care a fost localizată uneori în zona Recaş, alteori la Giarmata. Csánki, II, 1894, p. 45, zona Recaş; Ortway, I, 1892, p. 446; Szentkláray, I, 1898, p. 39; Borovszky, *Temes*, p. 285 în zona Recaş; Milleker, 1915, p. 198.

KEREKEGHAZ (ROTUNDA ECCLESIA)

Satul dispărut apare consemnat sub ambele forme în documentele de cancelarie din anii 1333-1343 (Csánki, I, 1890, p. 773; Györffy, I³, 1987, p. 179). Un monument romanic, o biserică rotundă din sec. XII-XIII, explică etimologia toponimului *Rotunda ecclesia* și oferă un reper privitor la vechimea acestuia. Ea a fost consemnată documentar în listele papale din anii 1333-1335, privitoare la arhidiaconatul de Arad (DIR, C, XIV, III, p. 234, 231, 238). Actul din anul 1358 a făcut cunoscut hramul bisericii (*Omnium Sanctorum de Kerekighas*; DRH, C, XI, 1981, p. 234; Mezö, 1996, p. 218). Satul a supraviețuit în perioada otomană, în anii 1554-1579 a apărut în nahia Felnac sub numele *Kirikik* (Engel, 1996, p. 74 plasat lângă Felnac; Ortway, 1892, p. 402-403; Marki, I, 1892, p. 206 localizată pe baza unui toponim între Bodrog și Satu Mare; Suci, II, 1968, p. 395; Hațegan, 1995, p. 49, plasată pe un braț secat al Mureșului la sud de Pecica, pe malul sudic al râului; Rusu, Hurezan, 2000, p. 127-128).

KERESZTHUR

Numele aşezării *Kereszthur* se regăseşte într-un document din anul 1459, împreună cu cetatea *Chery* şi alte moşii (Csánki, II, 1894, p. 11). Existenţa unei biserici, închinată *Sfintei Cruci*, este pusă în legătură cu numele satului. El a fost plasat lângă Recaş (Mező, 1996, p. 117).

KEREZTUR (SANCTA CRUX)

Aşezarea dispărută a avut o biserică parohială, ce a făcut parte din arhidiaconatul de Arad. Nicolae, preotul din *Sancta Cruce*, a plătit întâia dată, în 1334, suma de 3 groşi, la plata a doua din 1334 a dat 1 gros şi jumătate iar în 1335 a dat 3 banali. Numele parohiei apare în 1334 sub forma *Sancta Crux* iar în 1335 *Kerestur* (Mon.Vat., I, 1, p. 150, 155, 161). Se regăseşte în cursul veacului următor, la 1418, sub numele *Kereztur* (Csánki, I, 1890, p. 773). Aşezarea a avut o biserică, anterioară anului 1333, închinată sărbătorii *Sfintei Cruci*. Aşezarea şi biserica parohială se identifică pe teren în apropiere de Alios, unde era consemnată pe o hartă la 1723 (Csánki, I, 1890, p. 773; Marki, I, 1892, p. 207; Suciu, II, 1968, p. 351; Györffy, I³, 1987, p. 179-180; Mező, 1996, p. 113).

KIKINDA

Cercetări de suprafaţă au localizat în zona *Oliš* urmele unei bisericuţe, în jurul căreia s-a aflat şi o necropolă atribuită secolelor XI-XII (Girić, 1996, p. 148). Ruina bisericuţei este la circa 500 m de şoseaua ce leagă Kikinda de Nakovo (Girić, 1996, p. 148). Serbia, *Kikinda*

KOKOT

Parohia *Kakoda* a făcut parte din arhidiaconatul de Timiş. Preotul Paulus din *Kakot* este cunoscut în anul 1333 cu o plată de 3 groşi, iar în anul 1334-1335 preotul Barabas din *Kokoth* (DIR, C, XIV, III, p. 228, 232, 245). Documentele ulterioare ignoră viaţa acestei parohii în veacul al XV-XVI. În anii 1554-1579 satul *Qogod* se regăseşte în listele întocmite de otomani (Engel, 1996, p. 77), iar din 1828 numele satului a devenit *Qrezidorf*, în româneşte Orţişoara. Numele satului medieval provine din apelativul românesc Cucută, fiind maghiarizat în documentele de cancelarie (Drăganu, 1933, p. 234; Ortway, 1892, p. 445-446; Borovszki, *Temes*, p. 84; Milleker, 1915, p. 197; Suciu, II, 1968, p. 21; Stoicescu, 1973, p. 114). România, *Orţişoara*, j. Timiş

KOVIN

Cetate medievală aşezată la un străvechi vad al Dunării, consemnată de *Anonymus* în istoria Dunării de Jos apusene din veacul al X-lea. (Györffy, III, 1987, p. 317). Poziţia strategică deosebită în zona dunăreană i-a conferit un rol întru câţva asemănător cu acela al cetăţii şi aşezării de la Haram în istoria militară şi, în egală măsură, în istoria ecleziastică a spaţiului sud bănăţean. A

existat aici, se pare, o parohie ce aparținea de Episcopia de Branicevo subordonată, prin edictul împăratului bizantin Vasile al II-lea din 1019, arhiepiscopiei autocefale de Ohrida. (Gyóni, 1947, p. 45-46). Localitatea *Dibiskos*, din edictul imperial din 1019, a fost identificată aici de mai mulți istorici maghiari și români (Gyóni, 1947, p. 46; Madgearu, 2001, p. 19). Biserica din sec. X-XI ar trebui căutată la Cuvin – *Grad*, pe promontoriul care domină Valea Dunării și unde a fost, probabil, și fortificația din aceeași perioadă. Cercetările arheologice din anul 1967 au identificat la Cuvin – *Grad* urme de locuire, ceramică, unelte și cercei de tâmplă cu capetele în „S” din sec. X-XII (Brukner - Medović, 1968, p. 184-188, fig. LXIV-LXV). Recent, în anul 2004, s-au reluat cercetările de către D. Madas. Serbia, *Kovin*

KRISTURI

Actul de punere în stăpânire a moșiilor *Nogermen* și *Kisermen*, din comitatul Caraș, din 23 noiembrie 1323, menționa între hotarele acestora *terra Kereztes*, satul dispărut *Galmar* și râul Bocorundia (Pesty, *Krassó*, III, p. 8). Documentele din 1363, 1371 și 1378 dovedesc o stăpânire nobiliară a moșiei *Kereztes* (Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 269; Csánki, II, 1894, p. 103; Györffy, III, 1987, p. 486). După instaurarea stăpânirii turcești asupra Banatului, în anii 1554-1579, în nahia Șemlac apare în evidențele otomane satul *Qiristur* (Engel, 1996, p. 76). Numele așezării dispărute aduce dovada sigură a existenței unei biserici închinată *Sfintei Cruci*. Biserica cu hramul *Sfintei Cruci* și satul omonim trebuie localizate pe cursul inferior al Moraviței, la Percosova. Toponimul *Kristuri* și o ruină de biserică existentă încă până prin 1840, semnalată în răspunsurile la chestionarul lui Pesty Fr., converg pentru localizarea ei acolo (Milleker, 1915, p. 105). Engel P. a fixat în aceeași zonă, la Percosova, satul *Qiristur*, din anii 1554-1579 (Engel, 1996, p. 76). România, *Percosova*, j. Timiș

KRSTUR

Așezare situată în colțul nord-vestic al Banatului, în apropierea Tisei, consemnată în 1390 sub forma *Pap - Kerestur* Borovszki, *Csanad*, p. 476; Popović, 1955, p. 124; Čemere, 1998, p. 76. Numele așezării sugerează prezența unei biserici în hotarul acesteia. Serbia, *Krstur*

KUCHEGAZ

Așezare dispărută consemnată împreună cu *Dubeghaz* și alte moșii în stăpânirea nobililor de Cenad în anul 1256 (Györffy, I³, 1987, p. 861; David, 1974, p. 56). Numele satului indică prezența unei biserici. A fost localizat lângă Beșenova Mare.

KUKENER

Moșia *Kukener*, care purta și numele unuia din nobilii de Cenad, a fost atestată în actele de stăpânire din anii 1247 și 1256: *Kewkener alia nomine Woffayllese* (DIR, C, XIII; II, p. 22, 495). Biserica parohială este cunoscută numai din listele papale din anii 1333-1334 (DIR, C, XIV, III, p. 225, 236). Satul s-a menținut până la cucerirea turcească din 1552, fiind întâlnit sporadic în acte de cancelarie, fără referințe la parohia catolică din *Kukener* (Csánki, I, 1890, p. 699; Györffy, I³ 1987, p. 862). A fost identificat în spațiul din apropiere de Pordeanu Ortway, I, 1892, p. 415; Suciuc, II, 1968, p. 424.

KURTUELUS

Așezare pustiită în epoca turcească din nahia Timișoara, care a avut în veacul al XIV-lea o parohie catolică ce făcea parte din arhidiaconatul de Timiș (Engel, 1996, p. 82). Preotul Matei din *Kurtuelus* este cunoscut între plătitorii dijmei papale, în anii 1333-1335, din arhidiaconatul de Timiș „*ex ista parte Timisi*” (DIR, C, XIV, III, p. 228, 232, 241, 245). A fost localizată în zona Recașului (Ortway, I, 1892, p. 448; Szentkláray, I, 1898, p. 39; Borovszki, *Temes*, p. 285, la Cenei (Suciuc, II, 1968, p. 357) ori lângă Beregsău (Engel, 1996, p. 82).

L

LEC

Așezare situată în valea Bârzavei la sud de Boka, care a avut o parohie ce a făcut parte din arhidiaconatul de Torontal. Parohul din *Luas*, înscris cu numele *Chumpo*, a plătit în 1333 suma de 22 banali, iar în anul 1334 apare parohul Mihail cu o dare de 4 groși (DIR, C, XIV, III, p. 226, 239). Biserica apare notată lângă parohiile Modos, Torac și Baka. Csánki, II, 1894, p. 49, 127; Ortway, 1892, p. 434; Szentkláray, I, 1898, p. 46; Milleker, 1915, p. 31 la Leț; Popović, 1955, p.126 notează toponimele: *Stari Lec*, *Stara Arača*, *Selište*, *Gradač*; Čemere, 1998, p.76 aceeași localizare la Stari Lec; Engel, 1996, p. 84 sat atestat la 1554 sub forma *Lič*, la 1666 *Lec*, la 1723 *Lecz*, azi Stari Lec în Banatul sârbesc. Serbia, *Starilec*

LIPOVA

Așezare și cetate importantă de pe cursul Mureșului, care a avut un statut urban în cursul veacului al XV-lea (Csánki, I, 1890, p. 760; Györffy, I³, 1987, p. 180-181; Rusu, Hurezan, 1999, p. 56-59).

Biserica parohială din Lipova a făcut parte din structura arhidiaconatului de Arad din episcopia Cenadului. Nicolae, preotul din Lipova, a plătit în anul 1333 o marcă și 25 de banali, în anul 1334 a dat 32 de groși și 1 banal, iar în 1335 a plătit 40 de groși (DIR, C, XIV, III, p. 224, 238, 247). Un act al papei Bonifaciu al IX-lea din anul 1401 a fost emis pentru Valentin de *Zewdy*, care era paroh la biserica din Lipova ce era închinată, după cum aflăm din același act,

Sfântului rege Ștefan (Ortvay, 1892, p. 396). Biserica a suferit o refacere menționată într-un act din 1421, care confirmă și hramul bisericii („*par. eccl. Sancti regis Stephani refundate Lyppa*”; Lukcsics, I, 1931, p. 108, 148, 151). Preoți și canonici din Lipova apar în documente din a doua jumătate a veacului al XV-lea (Ortvay, 1892, p. 396). Rusu, Hurezan, 2000, p. 115; Hațegan, 1995, p. 92-93; Mezö, 1996, p. 128. România, *Lipova*, j. Arad

LOVAS

Așezarea dispărută *Lovas* a avut o biserică în anul 1274 având hramul *Sfântului Mucenic Gheorghe* (Györffy, I³, 1987, p. 863 „*ecclesia in honore S. Georgii martiris*”; Mezö, 1996, p. 84). S-a căutat localizarea ei, în contextul informațiilor istorice sumare, pe cursul inferior al Mureșului la vest de Mako. Györffy, I³, 1987, p. 863.

LUGOJ

Existența unei parohii catolice în mediul românesc din Lugoj este documentată de însemnarea din anul 1333 din listele papale. Preotul Blasiu din *Lucas* apărea înscris între parohii din arhidiaconatul de Sebeș (DIR, C, XIV, III, p. 227). Lugojul a fost o cetate și un târg important de pe cursul Timișului, cunoscută în 1371 *civitas Lugos* și la 1376 *castrum Lugos* (Csánki, II, 1894, p. 18; Milleker, 1915, p. 149). Ridicarea cetății regale și prezența, probabil, a unei comunități de „*hospites*” explică apariția parohiei catolice de la Lugoj. Ortvay, I, 1892, p. 493; Suciu, I, 1967, p. 365. România, *Lugoj*, j. Timiș

M

MACEDONIA

Parohia Macedonia a fost înscrisă în listele papale din anul 1334, din decanatul dintre cele două râuri Timiș (DIR, C, XIV, III, p. 241). Preotul Nicolae din Macedonia apare numai în înscrisurile din anul 1334. Așezarea, situată pe malul Timișului, a fost o stăpânire a lui Danciu de Macedonia în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Csánki, II, 1894, p. 48; Milleker, 1915, p. 206; Ortvay, I, 1892, p. 478-479; Ilieșiu, III, p. 417; Engel, 1996, p. 87; Suciu, I, 1967, p. 372. Biserica parohială era închinată *Fecioarei Maria*. Nobilul Nicolae de Macedonia a ridicat anterior anului 1422, o capelă situată în preajma bisericii parohiale. Capela a fost închinată *Sfintei Treimi*. Lukcsics, I, 1931, p. 121. România, *Macedonia*, j. Timiș

MAGNA VILLA vezi SATU MARE

MAIUS

Așezare dispărută de pe cursul mijlociu al Bârzavei, care a fost identificată în zona Bocșa. Preotul Iacob din *Mausfalva* a plătit 5 groși în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 234). A făcut parte din arhidiaconatul de Caraș. Documentele turcești din 1554 au consemnat așezarea pustiită sub numele *Moyša* (Engel, 1996, p. 91; Csánki, II, 1894, p. 104; Milleker, 1915, p. 112; Ortway, I, 1892, p. 487-488; Györffy, III, 1987, p. 490).

MARAZ

Așezare dispărută de pe cursul inferior al râului Timiș, din apropiere de Rudna. Preotul Blasiu din *Maraz* apare înscris între plătitorii dijmei papale din arhidiaconatul de Timiș, între cele două râuri Timiș (*de medio Temisy*), în anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 228, 241, 246). În veacul al XV-lea, începând din 1417, satul este atestat *oppidum*, iar în defterele din 1569-1579 existau două așezări: *Mali Miraz* și *Veliqa Miraz*, în nahia Ciacova (Engel, 1996, p. 90 identificată la Rudna) Csánki, II, 1894, p. 18; Milleker, 1915, p. 207; Ortway, 1892, p. 479; Suciu, II, 1968, p. 366.

MARGITA

Numele satului Margita, din vecinătatea Vârșetului, dovedește că, inițial satul s-a format lângă o biserică închinată *Sfintei Margareta*. El apare consemnat la 1597 sub forma *Zenth Margita* iar la 1660 cu numele de *Sen Margita* (Pesty, *Krassó*, IV, p. 210; Popović, 1955, p. 127). Defterele turcești din 1554-1579 au înscris satul în nahia Vârșetului (Engel, 1996, p. 125). Numele *Sfintei Margareta* se întâlnește la biserici din regatul arpadian (Mező, 1996, p. 149). Serbia, *Marghita*

MAȘLOC

Sat situat pe extremitatea nord-vestică a dealurilor Lipovei, pe hotar cu Alioș, Fibiș și Fiscut, care apărea consemnat în anul 1326 sub forma *possessio Machalaka*. Preotul Martin din Masloc a plătit în 1333 suma de 7 groși, la plățile din 1334 câte 12,5 groși și respectiv 6 groși iar în 1335 a dat 5 groși. Biserica aparținea arhidiaconatului de Arad (DIR, C, XIV, III, p. 224, 231, 238; 246). Se cunosc informații puține despre soarta parohiei din Masloc, ajuns în 1475 un târg important al zonei. Un document papal din 27 decembrie 1428 îl face cunoscut pe Dionisie „*rector parochiali ecclesies Stephani de Machalaka, Cenad Diocesis*” (Lukcsics; I, 1931, p. 211). Csánki, I, 1890, p. 765. Ortway, I, 1892, p. 397-398; Györffy, I³, 1987, p. 181, Suciu, I, 1967, p. 381. România, *Mașloc*, j. Timiș

MĂNĂSTUR

Documentele papale au consemnat în anii 1333-1335 două așezări Monostor în arhidiaconatul de Arad (Györffy, I³, 1987, p. 181-182). Preotul Petru din *Monostar* a plătit în anul 1333 suma de 60 banali, în anul 1334 20

groși iar în 1335 doar 6 groși (DIR, C, XIV, III, p. 224, 231, 247). Satul Mănăstur din Câmpia Vingăi, pe valea pârâului Slatina în secolul al XV-lea apare între moșiile din comitatul Timiș (Csánki, II, 1894, p. 51). Două toponime *Mănăstur* se regăsesc pe hărți din secolul al XIX-lea, în zona dintre Gelu (Ketfel) și Mănăstur ce pot sugera locația bisericii. Borovszky, *Temes*, p. 76; Ortway, I, 1892, p. 388; Györffy, I, 1987, p. 182; Engel, 1996, p. 91. România, *Mănăstur*, j. Arad

MEHADIA

Ruinele bisericii medievale se află situate la circa 2 km nord de sat, la Ulici, pe malul stâng al râului Belareca. Nicolae Stoica descria ruinele și descoperirile făcute acolo în *Cronica Mehadiiei*, în anul 1829 (Stoica de Hațeg, 1982, p. 56). El a făcut săpături în jurul bisericii, în anul 1815, unde a găsit monede bizantine și, se pare, mai multe vase de cult (Stoica de Hațeg, 1982, p. 56-57).

Monumentul de la Mehadia mai păstrează o parte din pereții navei până la înălțimea de 4,20 m, în timp ce zidurile altarului au fost demantelate, rămânând până la înălțimea de 1 m. Cercetarea arheologică din 1985 a identificat sacristia, adosată, într-o etapă ulterioară pe latura de nord a altarului (Fig. 16B) (Țicu, 2003, p. 96-97). Tipologic, ea se înscrie în șirul atât de cunoscut al bisericilor sală cu altar pătrat din Transilvania și Banat, care au cunoscut o foarte lungă viață, tocmai datorită simplității lor. Nava bisericii avea dimensiunile interioare de 7,60 m/7,40 m iar altarul, decroșat, măsura 6/5,20 m. Constructorii medievali au utilizat în ziduri piatră de talie, dar și țigle și cărămizi romane, exploatate fără îndoială din castrul roman din vecinătate, de pe malul râului Belareca. Se remarcă, la muchiile navei și altarului, utilizarea de blocuri ecarisate din calcar, tehnică întâlnită aidoma la donjonul de pe dealul Grad din vecinătate. Un inel cu vultur bicefal, redat pe placa acestuia, găsit la unul din mormintele din jurul bisericii, a reprezentat un reper pentru datarea monumentului de cult de la Mehadia în veacul al XIV-lea (Țicu, 2003, p. 97).

Biserica de pe malul Belarecâi se află într-o zonă în care documentele de cancelarie, din a doua jumătate a veacului al XV-lea, atestă o stăpânire cnezială românească. România, *Mehadia*, j. Caraș-Severin

MERA

Așezare de coloniști menționată în conflicte patrimoniale din anii 1343 și 1351. *Villa Mera*, apărea înscrisă în actul din 9 septembrie 1343 în apropiere de Sângeorge, din valea Bârzavei, iar în 1351 *hospites de Mera* au distrus semnele de hotar ale moșiei Ozlar din vecinătate (Ortway, 1896, p. 74; 79). Satul a avut o parohie ce a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș și Bârzava. Pavel, preotul din *Mera*, apare înscris la plățile din 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 234, 240). Documente din anii 1554-1579 confirmă existența satului (Csánki, II, 1894, p. 50; Engel, 1996, p. 90). A fost localizat lângă Jebel, unde există un nume de loc

Mira. Engel, 1996, p. 90; Milleker, 1915, p. 210 între Jebel și Liget - azi Pădureni; Ortway, 1892, p. 465; Csánki, II, 1894, p. 50. Documente din 1343 și 1351 sugerează o localizare mai la sud în apropiere de Sângeorge, pe valea Bârzavei.

MEZEUMSULOV

Așezarea situată în Câmpia Moraviței, la sud de valea Bârzavei s-a constituit ca un centru de putere al regalității arpadiene în veacul al XII-lea (Györffy, III, 1987, p. 493). Au existat aici, spre finele veacului al XII-lea, o mănăstire augustină și mai multe biserici. Un act al regelui Bela al IV-lea din 1270, cunoscut dintr-un document din 1330, menționa, cu ocazia delimitării domeniului augustinilor, o capelă închinată Sfintei Marii (*insula in qua capella ad honorem beate Marie virginis .. ab insula ad ecclesiam Sancti Salvatoris*; Knauz, 1874, p. 583). A existat și o biserică închinată Mântuitorului. Biserica închinată regelui Ștefan din Mezeusumlov apare consemnată în anul 1152 și a fost uneori atribuită unei mănăstiri. Biserica cu hramul *Sfântului rege Ștefan* a fost ridicată la sfârșitul secolului al XI-lea sau începutul secolului al XII-lea și a avut lângă ea, probabil, un capitol asociat (Györffy, III, 1987, p. 494; Kozta, 2000, p. 50). Ea a rămas un loc important pentru elitele nobiliare din comitatul Caraș, dovadă fiind faptul că aici se țineau în prima jumătate a veacului al XIV-lea congregațiile generale ale nobililor din Caraș. Două documente din 1343 și 1347 au fost emise de vice-comitele de Caraș „*lângă biserica fericitului rege Ștefan*” (DIR, C, XIV, IV, p. 167; 348-349). Biserica parohială a fost înscrisă între puținele parohii din arhidiaconatul de Caraș în listele trimișilor papali din anii 1333-1335. Benedict, preotul din *Mezeusumlov*, a plătit în anul 1333 suma de 7 banali, iar în 1334 a dat o jumătate de marcă și 30 de banali (DIR, C, XIV, III, p. 227, 234; Koszta, 2000, p. 50; Mezö, 1996, p. 129). Aflăm dintr-un document papal din 4 iulie 1432 că biserica parohială era închinată *Sfântului Martin* (*prezbiterij plebani ecclesie parochialis S. Martini de Mezewsomlio*; Lukcsics, II, 1938, p. 63). România, *Șemlacu Mare*, j. Timiș

MIGIA

Așezare dispărută care poate fi localizată datorită toponimiei în hotarul localității Sânnicolau Mare. Biserica parohială din *Meeg* este cunoscută dintr-o bulă a papei Bonifaciu al IX-lea din 18 septembrie 1393 (*parochiali ecclesia beate Marie de Meeg Cenadiensis diocesis*. Mon.Vat., I/IV, 1889, p. 223). Satul era pustiit în anul 1554 când este înscris de otomani - pusta *Mig'iya* în nahia Timișoara; în 1666 apare menționat sub forma *Medj* iar la 1723 sub forma *Motja*. (Engel, 1996, p. 88). Suciu, II, 1968, p. 368 localizat între Besenova și Sânnicolau Mare unde se păstrează un nume de loc *Medya* Csánki, 1890, p. 700; Borovszky, *Torontal*, p. 99; Kaldi, 2000, p. 33-34. România, *Sânnicolau Mare*, j. Timiș

MIKLOSKEREKY

Biserica din *Mikloskereky* a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș, în decanatul „dintre cele două râuri Timiș”. Preotul Ștefan din *Mikloskereki* apare înscris în anii 1333-1334, iar în anul 1335 a fost menționat preotul Blasiu cu 10 banali (DIR, C, XIV, III, p. 228, 242, 246). Un document al papei Bonifaciu din anul 1390 dovedește că biserica era închinată *Sfântului Nicolae (parochiali ecclesie Sancti Nicolai in Mikloschirken, Cenadiensis diocesis*; Ortway, 1892, p. 479. A fost identificată în preajma Jebelului. Ortway, I, 1892, p. 479; editorii DIR, C, XIV, III, p. 246; Milleker, 1915, p. 211; Csánki, II, 1894, p. 45 între Utvin și Peciul Nou; Engel, 1996, p. 74 în anii 1569-1579 sat în nahia Ceri, între Jebel și Obad.

MODOȘ

Așezarea situată pe malul Bârzavei se afla din anul 1323 în stăpânirea lui Andrei și Paul *dicti Magyar*, iar actul din 1371 confirmă stăpânirea aceleiași familii asupra moșiei Modos (Györffy, III, 1987, p. 319; Pesty, *Krassó*, III, p. 103-104). Preotul *Bricciu* din *Modus* a plătit în anii 1333-1334, alături de alți preoți din arhidiaconatul de Torontal, dijele papale (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 238). Ortway, I, 1892, p. 435; Borovszky, *Torontal*, p. 80; Milleker, 1935, p. 4. Serbia, *Jaša Tomić*

MONYOROD

Așezare dispărută din comitatul Arad ce a avut o biserică parohială la începutul veacului al XIV-lea. Preotul din *Oyonerod* a fost consemnat doar în anul 1333, când a plătit 20 de banali (Mon. Vat., I/1, p. 146). Satul exista în anii 1554-1579, când apărea consemnat în defterele otomane sub forma *Mig' arivda* (Engel, 1996, p. 87). Toponimul *Magyarovda*, cunoscut de pe harta din 1723 în apropiere de Seceani, oferă un reper pentru localizarea parohiei în zona Seceani-Fibiș. Ortway, I, 1892, p. 401; Márki, I, 1892, p. 210; Györffy, I³, 1987, p. 182, Engel, 1996, p. 87. România, *Seceani*, j. Timiș

MORAVIȚA

Existența unei biserici parohiale în Moravița este dovedită de listele papale din anii 1333-1335 din episcopia Cenadului. Preotul Mihail din *Mora* a plătit în anul 1333 o jumătate de fertun, iar în 1334 a fost scris la cele două plăți cu 4 groși și respectiv 14 banali, iar în 1335 doar cu 7 banali. Biserica din *Mora* sau *Mura*, cum apare înscrisă, a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș din decanatul din Bârzava și Timiș (DIR, C, XIV, III, p. 223, 234, 240, 244). Documentele din 1494 au menționat două așezări *Magyarmura* și *Tothmura*, care în 1497 erau pustiite (Csánki, II, 1894, p. 52). Defterele din 1554-1579 au consemnat o așezare pustiită (Engel, 1996, p. 92). Biserica parohială din *Mura* a fost identificată în zona actualei așezări Moravița. Ortway, I, 1892, p. 466; Szentkláray, I, 1892, p. 40; Borovszky, *Temes*, p. 108; Milleker, 1915, p. 213;

Suciu, I, 1967, p. 407. Au existat însă dubii pentru această localizare și s-a propus identificarea așezării dispărute și a parohiei în zona dintre Partoș și Tolvadia, pe cursul inferior al Bârzavei (Csánki, II, 1894, p. 52; Engel, 1996, p. 92). România, *Moravița*, j. Timiș

MOȘNIȚA

Preotul Nicolae din *Monisa* a plătit în anul 1333 suma de 11 banali alături de parohii din arhiaconatul de Timiș (DIR, C, XIV, III, p. 228). Toponimele *Sat Bătrân* și *Săliște* din hotarul satului situate la est de Timiș, lângă Timișoara, certifică zona de locuire medievală Milleker, 1915, p. 212; Borovszki, *Temes*, p. 77; Ortway, I, 1892, p. 479, 480; Szentkláray, I, 1898, p. 41; Suciu, I, 1967, p. 409. România, *Moșnița*, j. Timiș

N

NEMTI – vezi BEREĞSÁU MIC

O

OBAD

Biserica satului Obad apare consemnată odată cu așezarea în documentele papale din anii 1333-1335. Nicolae, preotul din *Huhad*, a plătit în anul 1333 1 fertun, iar la cele două plăți din 1334 a dat 5 groși și respectiv 34 de banali, în 1335 a plătit 4 groși (DIR, C, XIV, III, p. 223, 234, 240, 244). Numele satului apare consemnat în listele papale din 1333-1335 sub formele: *Huhad*, *Huhat*, *Ohod* între parohiile din arhidiaconatul de Timiș, decanatul dintre Timiș și Bârzava. În actul din 1371 satul este înscris sub forma *Ohhad*. Nicolae Tretul a avut la finele veacului al XIV-lea în stăpânire moșiile Obad, *Jobagy*, Jebel pe care se aflau fortificații. Scrisoarea voievodului Transilvaniei Nicolae Chak, din anul 1402, adresată fratelui său, transmite porunca acestuia de a demola castelele lui Nicolae Tretul de la Jebel, Obad și *Jobagy* (Ortway, 1896, p. 317-318 „*castella in Obad et in Jobag quod est constructum in circuitu ecclesie*”). Regăsim în informații din 1456 și 1478 predium *Ohath* iar în documentele turcești din 1554-1579 cetatea *Ohod* (Csánki, II, 1894, p. 54; Engel, 1996, p. 98). Parohia catolică și așezarea au fost identificate, de obicei, la Obad, sat din apropiere de Ciacova. Csánki, II, p. 54; Ortway, I, 1892, p. 462-463; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Borovszki, *Temes*, p. 83-84. Au existat însă și alte opinii, astfel Milleker, 1915, p. 217-219 a propus o localizare în apropiere de Topolovăț; Engel, 1996, p. 98 identifica cetatea *Ohad* la Ghilad. România, *Obad*, j. Timiș

OMOR

Satul, *villa Humur*, de pe valea Bârzavei se afla în anul 1319 în stăpânirea nobilului Gall de Omor (Pesty, *Krassó*, III, p. 5). Biserica n-a fost amintită în

listele papale și cunoaștem parohul satului dintr-un act din 1396. Actul din 13 iunie 1396 arată pe *Nicolaus Plebanus de Homor* aflat în judecată cu Ștefan de Remetea (Pesty, *Krassó*, III, p. 232; Milleker, 1915, p. 118-119; Borovszki, *Temes*, p. 84; Engel, 1996, p. 99, sat în anii 1554-1579; Suci, II, 1968, p. 86). Biserica parohială în anul 1432 era închinată *Sfântului Mihail* (Lukcsics, II, 1938, p. 101-102). România, *Rovinița Mare*, j. Timiș

OMOLICA

Satul Omolica este situat la circa 12 km SE de Pancevo, în bazinul Dunării. Cercetările făcute de Jelena și Voislav Djordjević au localizat pe malul stâng al pârâului Slatina fundațiile unei biserici sală înconjurată de o mică necropolă (Djordjević, Radicević, 2005, p. 265-266). Biserica are o structură monovată închisă spre răsărit cu absidă alungită decroșată față de pereții navei. (Fig. 12). Inventarul funerar din jurul bisericii în care s-au regăsit și monede de la Bella al III-lea (1172-1196) și Andrei al II-lea (1205-1235) pledează pentru o datare a monumentului, după opinia mea, în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Djordjević, Radicević, 2005, p. 266; Djordjević, Radicević, 2006, p. 164. Serbia, *Omolica*

OPATIȚA

Biserica din Opațița este cunoscută din listele papale din anii 1333-1335. Nicolae, preotul din *Apacha*, a plătit în 1333 o sumă de 32 banali, la cele două plăți din 1334 câte 5 și 10 groși iar în 1335 a dat 3,5 groși (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 240, 244). Parohia a fost consemnată în anul 1333 în arhidiaconatul de Caraș, iar în anii următori apare între parohiile din decanatul dintre Timiș și Bârzava. Documentele din 1373 și 1494 menționează o divizare a satului, iar la finele veacului al XV-lea o stăpânire nobiliară asupra acestei moșii de pe valea Bârzavei. Numele satului dovedește că a fost inițial în stăpânirea unei abații. (Ortvay, I, 1892, p. 458-459; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Borovszky, *Temes*, p. 69; Milleker, 1915, p. 59; Suci, II, 1968, p. 16). Un document din 10 noiembrie 1452 oferă informații despre biserica parohială din Opațița. Ea se afla la acel moment protejată împotriva incursiunilor turcești de un gard din lemn, ce necesita reparații (...*quaedam ecclesia parochialis sub vocabulo Virginis gloriose fundata, habetque dicta ecclesia a superiore partis in angulis duas sacristias, super quibus olim ad tuendam ecclesiam contra incursione Turcorum muri de lignaminibus aedificati sunt...*; Lukcsics, II, 1938, p. 67).

Cercetările recente de arheologie medievală de la Opațița au surprins elemente structurale ale unei fortificații de pământ și lemn, ce constau din două șanțuri de apărare, între care se interpunea un val de pământ și o palisadă din lemn. S-au cercetat 34 de morminte ale unei necropole cu două etape de funcționare. N-a fost încă identificată biserica din zid. Ceramica, piesele de metal și seria monetară găsită acoperă un interval cronologic din veacul al XIII-lea până în veacul al XV-lea. România, *Opațița*, j. Timiș

OROSIN

Biserica parohială apare în listele colecționarilor papali în arhidiaconatul de Torontal. Preotul Ioan din *Huruži* a plătit în anul 1333 2 groși, iar în 1334 parohiile *Huruži*, *Holasi*, formele sub care apărea înscrisă, a dat 7 și respectiv 5 banali (DIR, C, XIV, III, p. 226, 236, 238). Ea apărea lângă bisericile din Jimbolia, Aradac, Becicherecu Mare. Într-un document din 1456 apare *Eghazasorzy* (Milleker, 1915, p.14). Biserica se localizează la Orosi, azi Rusko Selo la sud-vest de Jimbolia, în Serbia. Ortway, 1892, p. 433; Borovszky, *Torontal*, 381; Popović, 1955, p.136; Milleker, 1915, p. 219, a propus plasarea bisericii parohiale lângă Utvin - Șag. Serbia, *Rusko Selo*,

OROZLAMOS

Informații despre biserica parohială din Orozlanus au parvenit abia din prima jumătate a veacului al XV-lea. Documentele papale din 25 octombrie 1437 și 7 decembrie 1437 aduc în conul de lumină biserica parohială din această așezare închinată *Fecioarei Maria* (Lukcsics, II, 1938, p. 154-155). Cercetările de arheologie medievală de la Maidan, din anii 2003-2006, conduse de Zvonimir Nedelković sunt extrem de importante pentru cunoașterea topografiei zonei. Făcute cu mult profesionalism ele au relevat până la momentul actual planurile a două biserici, una atribuită arhitecturii romanice, cealaltă, mai târzie, din secolele XIV-XV precum și o capelă (Z. Nedelković, comunicare la simpozionul Arheologia Banatului, Pancevo, 7 noiembrie 2006). Serbia, *Banatsko Arandjelovo*

OSLAR

Sat dispărut aflat pe hotar cu *Mera*. Coloniștii din Mera (*hospites de Mera*) s-au aflat în conflict patrimonial, în anul 1351, cu stăpânul din *Ozlar* (Ortway, 1896, p. 79). Biserica satului *Oslar* este cunoscută din listele trimișilor papali din anii 1333-1335, când parohia a fost atestată sub forma *Ozlar*, *Nozlar* și *Huzlar*. Preotul Valentin a fost consemnat la plata dijmelor din anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 223, 232, 244). Biserica a fost amintită în decanatul dintre Timiș și Bârzava (*de arhidiaconatu inter Burza et Tymes* 1333; 1335). Ea se plasează în câmpia din vecinătatea Jebelului. Csánki, II, 1894, p. 55; Engel, 1996, p. 101, pomenește de un sat pustiit deja în anii 1554-1579. Ortway, I, 1892, p. 461-462 lângă Șipet; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Borovszky, *Temes*, p. 285, lângă Șipet; Milleker, 1915, p. 220 lângă Utvin.

P

PARAZ

Biserica din *Paraz* a făcut parte din arhidiaconatul de Caraș. Preotul Laurențiu din *villa Paraz* a plătit în 1334 suma de 9,5 banali (Mon.Vat. I/1, p. 153). Așezarea este cunoscută din nou în 1405 sub forma *Pararazfalva*. Csánki,

II, 1894, p. 105). A fost identificată în zona dintre Bârzava și Caraș (Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 97; Ortway, I, 1892, p. 480, fără argumente o localizează la Parța; Borovszki, *Temes*, p. 89; Milleker, 1915, p. 120 pe valea Bârzavei superioare, pe Semenice la Gârâna; Györffy, III, 1987, p. 492 pe valea Bârzavei.

PARKAZ

Biserica este cunoscută din anul 1334, când Andrei „*plebanus de Parkas*” a plătit 10 banali. Parohia apare consemnată în arhidiaconatul de Timiș, lângă parohiile Ciacova și Rudna (DIR, C, XIV, III, p. 233). S-au propus mai multe locații, având în vedere informațiile sumare despre parohie: la Partos și la Percosova. Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 39; Ortway, I, 1892, p. 466-467; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Milleker, 1915, p. 222; editorii DIR, C, XIV, III, p. 233. Satul *Paqas* se află înscris, în anii 1554-1579, în evidențele otomane din nahia Timișoara, în listele de donații ale Patriarhiei de Ipek din 1660, 1666 sub forma *Pakas* (Engel, 1996, p. 104). 1717 *Pakaz*, 1723 *Pakas*. Toponimul *Pusta Pakacz* de la Satchinez oferă un reper ferm de localizare a așezării pustiite și a bisericii. România, *Satchinez*, j. Timiș

PARTOS

Biserica din Partos apare consemnată o singură dată, în anul 1334, între parohiile din arhidiaconatul de Timiș în decanatul din Timiș și Bârzava. Albert, preotul din *Partos* a plătit suma de 12 banali (DIR, C, XIV, III, p. 223. La sfârșitul veacului al XV-lea existau două așezări cu acest nume (Csánki, II, 1894, p. 56). În veacul al XVI-lea exista aici o mănăstire ortodoxă. Borovszki, *Torontal*, p. 104; Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 97-98; Ortway, I, 1892, p. 467; Suciu, II, 1968, p. 27. Zona de locuire medievală se delimitează pe malul drept al râului Timiș unde există numele de locuri *Partoșul Vechi*, *Seliște*, *Agriș*. România, *Partoș*, j. Timiș

PECIU NOU

Satul Peciu Nou este amplasat la sud-vest de Timișoara, pe malul vestic al Timișului. Biserica parohială a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș. Nicolae, preotul din *Veybech* a plătit 24 de banali în 1333, în anul 1333 a dat 8 groși și în anul următor a plătit 6 groși (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 246). Numele parohiei apare înscris sub formele: *Veybech*, *Vybech*, *Wybech*. Așezarea a ajuns în 1401 un târg important (*oppidum Vybech*). Milleker, 1915, p. 152; Ortway, II, 1892, p. 317; Csánki, II, 1894, p. 22, Suciu, II, 1968, p. 33; Engel, 1996, p. 143, sat pustiit (*Uypić*) în anii 1554-1579. România, *Peciu Nou*, j. Timiș

PENTHELE

Actul din 1462 menționa între moșiile nobililor Hagymós satele *Bezđ*, *Penthele*, Gereznad și *Kiralhalma* (Csánki, II, 1894, p. 28, 56). Un sat pustiit *Pantiliya* se pare că a existat în nahia Ceri la 1569 (Engel, 1996, p. 104).

Numele satului sugerează existența unei biserici închinată *Sfântului Pantelimon*. Probabil se poate localiza în spațiul dintre Bârzava și Timiș, în apropiere de Ghilad. Csánki, II, 1894, p. 28; Milleker, 1915, p. 223; Mezö, 1996, p. 183 lângă Kikinda.

PERIAM

Biserica parohială din Periam apare consemnată în listele papale din anii 1333-1335 în arhidiaconatul de Cenad. Nicolae, preotul din *Priamus*, a plătit în anul 1333 suma de 72 banali, în anii 1334-1335 apar înscrși preoții Nicolae, Ture și Paul care au plătit 15 banali și respectiv 32 de banali (DIR, C, XIV, III, p. 225, 236, 240, 242). Dintr-un document emis de papa Bonifaciu al IX-lea în anul 1391 se cunoaște că biserica era închinată *Sfântului Mucenic Gheorghe* (*Johannes Rector parochialis ecclesie sancti Georgii de Periamus*; Ortway, I, 1892, p. 416; Borovszky, *Torontal*, p. 34; Szentkláray, I, 1898, p. 104-105; Suciu, II, 1968, p. 34). România, *Periam*, j. Timiș

PETERDA

Așezare dispărută din comitatul Timiș, înscrșă cu o parohie catolică în arhidiaconatul de Timiș, lângă parohiile Besenova, Ianova și Beregsăul Mic. Pavel, preotul din *Peturd*, a plătit în 1334 suma de 2 groși și 7 banali la plata a doua, iar în 1335 a dat doi groși (DIR, X, XIV, III, p. 232, 241, 245). Un act din 1470 atestă două așezări cu acest nume fără informații despre parohie (Csánki, II, p. 57). Ortway, I, 1892, p. 450-451 identifică parohia dispărută lângă Jimbolia în zona Klari; Szentkláray, I, 1898, p. 39; Suciu, II, 1968, p. 386; Engel, 1996, p. 106, în anii 1554-1579 satul *Pitirda* făcea parte din nahia Timișoara; Čemere, 1998, p. 76 la Radojevo.

PETRILAC

Așezarea dispărută *Peturlaka* a avut o biserică situată în arhidiaconatul de Timiș, în decanatul dintre Timiș și Bârzava. Preotul Andrei din *Peturlaka* este consemnat lângă parohii din Sculia și Obad în anul 1334 (DIR, C, XIV, III, p. 234). Satul este consemnat din 1446, iar defterele otomane din 1554-1579 confirmă existența satului înscrș sub forma *Pitirlaq* (Engel, 1996, p. 106). A fost identificat la Icloda, lângă Stamora Română, unde se păstrează toponimul *Petriște*a (Engel, 1996, p. 106). Informațiile extrem de sumare despre această parohie au îngăduit propunerea unor locații diferite pentru biserica dispărută: în zona Recaș ori lângă Partoș. Csánki, II, 1894, p. 386; Ortway, I, 1892, p. 468; Szentkláray, I, 1898, p. 40; Milleker, 1915, p. 224; Suciu, II, 1968, p. 386.

PETROMAN

Biserica parohială din *Petre* apare în însemnările collectorilor papali din anii 1333-1335. Preotul Petru din *Petree* a plătit în 1333 suma de 45 de banali, iar în 1334 a dat 9 groși, la plata a doua din 1334 apare înscrș preotul Ștefan

din *Petre* cu 23 banali (DIR, C, XIV, III, p. 222, 234, 240). Așezarea Petroman, de pe cursul mijlociu al Timișului a făcut parte din decanatul dintre Timiș și Bârzava, fiind înscrisă în liste lângă parohiile Ciavoș, Sânmartin și Berini. Csánki, II, 1894, p. 57; Borovszky, *Temes*, p. 89; Ortway, I, 1892, p. 467-468; Suci, II, 1968, p. 41; Engel, 1996, p. 106 sat existent în anii 1569-1579 în nahia Ciacova, identificat însă lângă Liebling. România, *Petroman*, j. Timiș

PISCHIA

Biserica parohială din Pischia a fost consemnată odată cu satul, situat pe hotarul cu Giarmata, Jadani și Murani, în listele papale din anii 1333-1335. În anul 1333 a fost înscris preotul Ioan din *Pysky* cu 18 banali, iar în 1335 Lucaci din *Pysky* cu 4 banali și 1 dinar (DIR, C, XIV, III, p. 228, 245). Csánki, II, 1894, p. 57; Milleker, 1915, p. 225; DIR, C, XIV, III, p. 228 a fost inclusă în așezările dispărute; Ortway, I, 1892, p. 452; Szentkláray, I, 1898, p. 39; Borovszky, *Temes*, p. 59; Suci, II, 1968, p. 44; Engel, 1996, p. 107, satul *Pišqiya* existent în anii 1554-1579. România, *Pischia*, j. Timiș

POPI

Așezare dispărută din nordul comitatului Keve. Biserica din *Popi* se cunoaște din actul papei Honoriu din 1221, prin care lua sub protecția papală prepositura din Ittebe (Györffy, III, 1987, p. 320 „*ecclesia de Popi*”). Așezarea s-a refăcut după invazia tătară fiind menționată din 1274 și până la 1400 când apărea sub forma *Popizenthpeter* (Csánki, II, 1894, p. 120), fără să avem însă dovada supraviețuirii bisericii. A fost localizată în zona dintre Pordeanu și Torac. Milleker, 1915, p. 38; Györffy, III, 1987, p. 320.

R

RABE

Așezare situată între Beba Veche și Maidan (Serbia), ce a făcut parte din moșiile nobililor de Cenad în veacul al XIII-lea. Satul este atestat în 1256 în apropierea Tisei în comitatul Cenad (Györffy, I³, 1987, p. 867, iar actul de partaj din 1337 înscrie o parte a moșiei în stăpânirea arhiepiscopului de Strigoni „...*item pars possessionis Rabee vocate, a parte Orozlamus*” Ortway, 1896, p. 51). Biserica parohială din Rabe este cunoscută din însemnarea din 1333 din listele papale (DIR, C, XIV, III, p. 225). Csánki, I, 1890, p. 701; Borovszky, *Torontal*, p. 109; Györffy, I³, 1987, p. 867.

RACoviȚA

Satul medieval dispărut *Racovita* s-a aflat în Depresiunea Caransebeșului, la nord-est de oraș. A fost consemnat în documente în anul 1458 și 1475 în stăpânirea lui Iacob de Racovita și ulterior a fiului său Ladislau, nobili români din districtul Caransebeș (Feneșan, 1981, p. 42; Pesty, *Szöreny*, III, p. 95).

Ruinele bisericii s-au aflat pe o terasă înaltă a Timișului de pe malul estic, lângă valea Cărbunari și Țigănești. Toponimul *Racovița*, de la care provine numele așezării medievale, delimitează zona joasă dintre văile Cărbunari și Țigănești. Ruina bisericii a fost distrusă după 1990, încât cercetările din 1991 și 1995 n-au putut stabili planul bisericii. S-au identificat morminte cu o monedă de la Ludovic I în inventarul funerar, ceea ce reprezintă un reper și pentru datarea bisericii (Ardeț, 1996, p. 415-422). O hartă de la finele veacului al XIX-lea avea marcat la *Racovița* ruina unei mănăstiri, pe marginea vestică a drumului roman spre Tibiscum (Țeicu, 1998, p. 364). România, *Caransebeș*, j. Caraș-Severin

RASAN

Așezare dispărută din comitatul Cenad aflată în 1247 în stăpânirea nobililor de Cenad. Actul de partaj din 17 decembrie 1256 între comitele Pancrațiu și fiii acestuia, pe de o parte și comitele Waffa amintea „*satul Rasan cu heleșteul ... între satele aflătoare aproape de Tisa*” rămasă în stăpânirea banului Clemente (DIR, C, XIII, II, p. 21; Györffy, I³, 1987, p. 868). Biserica din *Rasan* apare consemnată în anul 1334 între parohiile din arhidiaconatul de Cenad (DIR, C, XIV, III, p. 236). A fost identificată pe malul estic al Tisei între Čoka și Ostojičva. Csánki, I, 1890, p. 702; Borovszki, *Torontal*, p. 380; Ortway, I, 1892, p. 416-417; Szentkláray, I, 1898, p. 32; Györffy, I³, 1987, p. 868; Čemere, 1998, p. 76.

RAVNI TOPOLOVAC

Așezarea este situată în vecinătatea sudică a Begăi, lângă Zitiște, în Banatul sârbesc. A fost semnalată aici o ruină de biserică (Čemere, 1998, p. 76).

RECAȘ

Moșia Recaș a ajuns în anul 1359, prin diploma donativă a regelui Ludovic I, în stăpânirea cnezilor români Carapciu Românul (Drăgan, 2000, p. 268). Biserica din Recaș este cunoscută dintr-un act din 24 august 1404, care stipula împărțirea moșiei în patru părți egale „*possessio Rewkas vocatam in quatuor partes rectas et equales dividendo ... a parte occidentali ex opposito ecclesie parochialis Sancti Spiritus*” (Ortway, 1896, p. 340). Preotul paroh din Recaș este consemnat într-un act din 9 martie 1422 („*discretus vir dominus Demetrius plebanus de Rekas*” (Ortway, 1896, p. 575; Borovszky, *Temes*, p. 111; Csánki, II, 1894, p. 19; Milleker, 1915, p. 150, 231; Suciu, II, 1968, p. 73). România, *Recaș*, j. Timiș

REMETHE

Documentul din 1414 menționează biserica din Remethe „*ecclesia sua parochiali in dicta Remethe constructa*” (Ortway, 1896, p. 488-489). Ea apare în contextul deselor conflicte patrimoniale dintre puternica familie Himfy din

Remetea, de pe Valea Bârzavei, și vecinul de pe malul stâng, nobilii Chep de Ghertenîș (Pesty, *Krassó*, II, 2, p.140, cu localizarea greșită în Valea Pogănișului (Turchany, *Krassó*, 1906, p.153, Görffy, III, 1987, p. 479). Informații ulterioare nu mai regăsim în documentele cu privire la biserica din Remetea.

Curtea feudală Remetea a fost localizată pe malul nordic al Bârzavei, la Berzovia, în apropiere de hotarul cu Ghertenîșul (Țeicu, 1996, p.37-41). Cercetările de arheologie medievală au adus la suprafață planul unei bisericii sală cu sanctuar patrulater (Fig. 15B). Ea a avut o navă de mari dimensiuni, care măsura la interior 11/6,55 m, iar sanctuarul a avut 6,50/4,50m. O sacristie cu dimensiunile de 4,50/4 m era amplasată pe latura nordică a sanctuarului bisericii. Laturile lungi ale navei erau întărite cu contraforturi în timp ce zidul de vest al acesteia era articulat cu două perechi de contraforturi, dispuse în unghi drept (Fig.15B). Zidurile bisericii au fost demantelate până la fundații, cel mai grav fiind afectată sacristia și o parte a sanctuarului. Fundațiile, cu grosimea de până la 1 m., erau realizate din blocuri de carieră înecate în mortar, în timp ce pentru elevație s-a folosit piatră de talie, uneori și cărămidă și țiglă. Ruinele castrului roman de la Berzovia au constituit fără îndoială o carieră pentru constructorii medievali. Ruina monumentului de la Berzovia a păstrat extrem de puține elemente decorative, care să îngăduie aprecieri cu privire la modul de acoperire al bisericii și de decor al acesteia. Un fragment de la portalul de vest, cu o nervură rotundă constituie singurul element decorativ descoperit. În jurul bisericii și în sacristie s-au identificat înmormântări. Necropola a avut o fază de înmormântări anterioară construcției bisericii din zid. Analogiile pentru plan, coroborate cu informațiile despre curtea feudală Remetea a nobililor Himfy, ne-au determinat să atribuim construcția bisericii de la Remetea în a doua jumătate a veacului al XIV-lea. Prezența în imediata vecinătate, la circa 12 km spre est, în Valea Bârzavei, la Cuiești, a unui așezământ franciscan a reprezentat în egală măsură și un centru de influență în domeniul arhitecturii eclesiastice. Acest ordin religios a fost și un foarte mare promotor al unei arhitecturi gotice simplificate în mediul feudal din Transilvania și Banat (Vătășianu, 1959, p.149). Puterea și forța economică de care se bucura Benedict Himfi și frații săi, după mijlocul veacului al XIV-lea, i-au îngăduit să ridice un monument reprezentativ. (Moisescu, 2001, p.53, fig. 53 cu propunerea de reconstruire pentru biserică).

Biserica, aidoma satului Remetea, a fost probabil distrusă de atacurile turcești deoarece la mijlocul veacului al XVI-lea satul era pustiit deja (Engel, 1996, p.114). România, *Berzovia*, j. Caraș-Severin

REȘIȚA

O curte feudală, ridicată de cnezii de Țerova în prima jumătate a veacului al XIV-lea, a fost identificată pe dealul Moroasa, situat pe malul stâng al râului Bârzava, în intravilanul Reșiței actuale. A fost cercetată o biserică sală din zid. Ea a avut un plan simplu, arhaic, compus dintr-un altar pătrat (3/3 m) și o navă

cu dimensiunile interioare de 5/6 m. (Fig. 16A). În jurul bisericii s-a cercetat o necropolă cu două faze de înmormântări. Biserica din zid a fost ridicată la mijlocul ori la începutul celei de-a doua jumătăți a veacului al XIV-lea (Țicu, 1996, p. 9). La 58 m nord de biserică s-a aflat un donjon, distrus de amenajările moderne. Documente din anul 1448, emise din porunca lui Iancu de Hunedoara, confirmau o stăpânire mai veche deținută de cnezii din Țerova până atunci „*more kenesiali*” (Feneșan, 1979, p. 289-299). Actul regelui Matei Corvin din 31 mai 1464 a întărit din nou stăpânirea țerovenilor din districtul Bârzava (Ibidem, p. 296). Biserica a fost în funcțiune, după cum sugerea inventarul funerar, până la finele veacului al XV-lea. România, *Reșița*, j. Caraș-Severin

REWKANISA

Așezarea situată pe un important vad al Tisei apare consemnată înainte de 896 și mai apoi în 1003 în luptele lui Ahtum cu Chanadinus din (SRH, II, p. 491). Datorită poziției geografice favorabile, port la Tisa, ea apare în documentele veacului al XIV-lea consemnată ca un târg important din comitatul Cenad (Györffy, I³, 1987, p. 868). Au fost menționați doi preoți parohi în *Rewkanisa* între anii 1333-1335. Ladislau de Kanisa este cunoscut din înscrisurile trimișilor papali din 1333 și Ioan preotul din Rewkanisa în anii 1334-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 225, 237, 242). Descoperiri arheologice mai vechi au semnalat aici morminte din sec. X-XI. Csánki, I, 1890, p. 692; Ortway, I, 1892, p. 417; Szentkláray, I, 1898, p. 32; Petrović, 1955, p. 118; Stanojev, 1989, p. 66. Serbia, *Kanižža*

ROHONCEA

Așezarea de pe malul Mureșului și biserica parohială au fost consemnate în listele papale din 1333-1335. În anul 1333 Barnabas, preotul din *Ruhunca*, a plătit 9 banali, iar în anul 1334 a fost înscris Dominic din *Rohuncha* care a plătit 19 banali și 1 dinar și respectiv 4 banali, iar în 1335 același paroh a plătit 1 gros și 1 banal (DIR, C, XIV, III, p. 225, 240, 242). Documentele din sec. XV amintesc satul sub forma *Rohonch* ori *Rohoncha*, iar la începutul stăpânirii turcești a fost înscrisă așezarea *Rohonča* (Csánki, I, 1890, p. 702, Ortway, 1892, p. 417; Engel, 1996, p. 115). Biserica trebuie căutată pe malul sudic al Mureșului în apropiere de Periam, unde s-au identificat ruinele mănăstirii Rohoncha (Heitel, 2001, p. 274). România, *Periam*, j. Timiș

RUDNA

Așezarea este situată pe cursul inferior al Timișului, aproape de Ciavoș și Modoș (Jasa Tomić). Biserica din Rudna este cunoscută numai din listele papale din 1333-1335. Ioan, preotul din *Rudna*, a plătit în 1333 o sumă de 52 banali, iar la cele două plăți din 1334 câte 31 banali și respectiv 8 groși, în 1335 a dat 4 groși (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 242, 246). Informații din documente ulterioare din 1412 și 1429 atestă Rudna între stăpânirile nobiliare din această

zonă a Banatului. Pesty, *Krassó*, III, p. 234; Ortway, 1896, p. 409; Milleker, 1915, p. 233; Ortway, 1892, p. 481; Szentkláray, 1898, p. 41; Engel, 1996, p. 133. România, *Rudna*, j. Timiș

RUSKO SELO – vezi OROSIN

T

TARAȘ

Așezarea situată pe malul Tisei, la sud de Novi Bečej, în Banatul Sârbesc. Biserica parohială din Taraș a făcut parte din arhidiaconatul de Torontal și este cunoscută numai din listele papale. Iacob, preotul din *Tarhus*, a plătit în anul 1334 suma de 3 groși (Mon. Vat., I/1, p. 153). Documentele din 1422 și 1439 au consemnat doar așezarea *Tharhos*. Csánki, II, 1894, p. 128; Milleker, 1915, p. 15; Ortway, I, 1892, p. 435; Popović, 1955, p. 153. Serbia, *Taraș*

TEMERKEN

Așezare dispărută din apropierea Tisei, aflată în stăpânirea nobililor de Cenad, asupra căreia avea act de stăpânire în anul 1247. Împărțirea domeniului între ramurile nobiliare de Cenad în anul 1256, confirmată de actul regelui Bela din 17 decembrie 1256 a lăsat între altele fiilor banului Clemente „*satele aflătoare aproape de Tisa...de asemenea Temerken cu jumătatea dreaptă a iazului Tisei*” (DIR, C, XIII, II, p.21). Nobilii de Cenad au ridicat o biserică pe moșia Temerken la începutul veacului al XIII-lea sau mai devreme, biserică ce a fost distrusă în revoltele cumane. Actul regelui Ladislau din 26 noiembrie 1284 confirmă pentru comitele Toma, fiul lui Pancrațiu, privilegiul din 1247 distrus de cumanii care „*venind asupra casei sale din Egyhazasker și voind să-l omoare au ars curtea sa cu tot satul..., iar el fugind a aflat adăpost pe moșia sa numită Temérken și intrând în biserica aceluiași sat a ascuns multe acte și privilegii înlăuntrul altarului*” (DIR, C, XIII, II, p.266). Așezarea dispărută și biserica se localizează pe malul estic al Tisei în apropiere de Čoka și Sanad, undeva la sud vest de Ostojičeva. Csánki, I, 1890, p.705; Györffy, I³, 1987, p.874, Čemere, p.72-76; David, 1974, p.60.

TEREMIA MARE

Biserica parohială din Teremia apare consemnată în documentele papale din anii 1333-1335 în arhidiaconatul de Timiș, în decanatul de la nord de Timiș. Toma, preotul din *Teremi*, a plătit în 1333 jumătate de marcă fără 5 banali, în 1334 a dat 7 groși și în 1335 a plătit 8 banali (DIR, C, XIV, III, p. 227, 232, 245). Csánki, I, 1890, p. 705; Borovszky, *Torontal*, p. 79; Ortway, I, 1892, p. 440-441; Suci, II, 1968, p. 188. România, *Teremia Mare*, j. Timiș

TESULD

Existența bisericii din *Tesuld* este confirmată de documentele papale din anii 1333-1335. Iacob, preotul din *Tesuld*, a plătit în 1333 suma de 15 banali, iar la cele două plăți din 1334 a dat 5 groși și respectiv 10 banali (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 241). Biserica parohială din *Tesuld* apare înscrisă în arhidiaconatul de Timiș, „între cele două râuri Timiș” alături de cele din Peciu Nou, Ciacova, Macedonia, Rudna. (Csánki, II, 1894, p. 66, la Utvin; Ortway, I, 1892, p. 482; Borovszky, *Temes*, p. 118; Suci, II, 1968, p. 414; Engel, 1996, p. 125 a propus identificarea ei la Chișoda).

TIMIȘOARA

Orașul, centru comitatului Timiș, devine la începutul domniei regelui Carol Robert, din 1315 până în 1323, reședință regală, ceea ce are consecințe și în plan ecleziastic (Borovszki, *Temes*, p. 275-286; Ilieșiu, 1943, p. 10-12). Biserica parohială apare înscrisă în listele papale din anii 1333-1335. În 1333 Ioan „*plebanus et canonicus de Temesvar*” apare înscris lângă canonicii din Cenad (Mon.Vat., I/1, p. 145). Ioan, parohul din Timișoara, a plătit în anul 1334 la cele două plăți 35 și respectiv 25 de groși, iar în anul 1335 este menționat Ioan decanul de Timișoara (DIR, C, XIV, III, p. 232, 241, 245; Ortway, I, 1892, p. 455). Documentul din 16 ianuarie 1323 confirmă existența „bisericii fericitului Gheorghe Mucenicul din Timișoara” și o biserică a fraților predicatori franciscani închinată „*Fericitului Ladislau*” (DIR, C, XIV, II, p. 64). O bulă a papei Bonifaciu al IX-lea din 1 iulie 1402 aduce mărturie despre existența unor biserici din Timișoara închinată *Sfântului Eligius*, *Sfântului Gheorghe*, și *Sfintei Fecioare Maria* (Mon.Vat. I/IV, 1889, p. 446). Același act menționa la Timișoara capela închinată *Sfintei Margareta* (*nec non sancte Margarete capelis eidem parochiali ecclesie*; Mon.Vat., I/IV, 1889, p. 446). Nici una din bisericile medievale ale orașului Timișoara n-au fost identificate arheologic. Ortway, I, 1892, p. 455; Mezö, 1996, p. 59, 251.

TIUATELEKE

Așezare dispărută a cărei biserică parohială este documentată în listele papale din anii 1333-1335. Preotul Mihail din *Tywanteluky* a plătit în 1333 suma de 21 de banali, iar în 1335 același paroh din *Tinateleke* a dat 5 banali și jumătate (DIR, C, XIV, III, p. 227, 245). Biserica apare înscrisă în arhidiaconatul de Timiș, în decanatul „din partea de dincoace de Timiș” alături de parohiile *Saswar* și Izvin. S-a propus localizarea ei în apropiere de Izvin ori la Giarmata. Ortway, I, 1892, p. 483; Csánki, II, 1894, p. 67; Milleker, 1915, p. 250; Suci, II, 1968, p. 416; Engel, 1996, p. 135, sate pustiite *Telek* la nord-est de Timișoara.

TOLVADIA

Satul Tolvadia este situat pe malul nordic al Bârzavei, pe hotar cu Giera, Dolaț și Banloc. Biserica parohială a făcut parte din structura arhidiaconatului de

Timiș, decanatul din Timiș și Bârzava, în anii 1333-1335. Andrei, parohul din *Tegwid* a plătit 12 groși în 1333, același preot a plătit în 1334 câte 4 groși și jumătate la prima plată și 7 groși și jumătate la a doua. Numele parohiei apărea în anul 1334 înscris sub forma *Talnod* și *Tolnoyd* (DIR, C, XIV, III, p. 223, 233, 240). Csánki, II, 1894, p. 67; Borovszky, *Torontal*, p. 124; Ortway, I, 1892, p. 470; Engel, 1996, p. 138, la 1721 Tollwacz, la 1806 Tolvadia, din 1965 Livezile. România, *Tolvadia*

TOMAŠEVAC

Așezare aflată în Banatul sârbesc, pe cursul inferior al Timișului, fiind situată la sud de Sutieska și Botoș. Satul este cunoscut din documente din anul 1466, iar în defterele turcești din 1554-1579 *Tomšofče* a făcut parte din nahia Ciacova (Csánki, II, 1894, p. 66; Engel, 1996, p. 138). Sunt semnalate două biserici în hotarul satului (Čemere, 1998, p. 76). Serbia *Tomaševac*

TORAC

Amplasat pe cursul inferior al râului Bega. Satul se află în vecinătate cu Becicherecul Mare (Zrenjanin) și Ittebei. Preotul Pavel din *Tharnuk* a plătit în anii 1333-1334 dijmele emisarilor papali (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 239). Documente din anii 1400 și 1401 au consemnat doar așezarea Torac din comitatul Keve, fără informații despre biserică (Csánki, II, 1894, p. 120). Satul exista în anul 1579 (Engel, 1996, p. 135; Milleker, 1915, p. 41; Ortway, I, 1892, p. 435; Borovszky, *Torontal*, p. 381; Györffy, III, 1987, p. 321). Serbia, *Begeici*.

TOTI

Așezare dispărută cu parohie catolică din arhidiaconatul de Sebeș. Preot în anul 1333 era Nicolae care a plătit 12 banali iar în 1334 și 1335 Benedict din *Toti* a plătit 1 gros și respectiv 7 banali și jumătate (DIR, C, XIV, III, p. 227, 235, 244). Documentele din sec. XV amintesc *Toti* în preajma cetății *Cheri* (Csánki, II, 1894, p. 68). Așezarea și parohia, prin urmare, pot fi localizate pe cursul mijlociu al Timișului, lângă Sârbova. Csánki, II, 1894, p. 68; Ortway, II, 1892, p. 494, fără o identificare; Milleker, 1915, p. 215 lângă Bazoș, la Liget, azi Pădureni; Engel, 1996, p. 140; Editorii DIR, C, XIV, II, p. 227 identifică lângă Caransebeș.

TOTINA

Parohia *Toti* a făcut parte din arhidiaconatul de Cenad. Preotul Ioan din *Toti* a plătit în anul 1333 suma de 2 groși, în anul 1334 a plătit 6 banali, iar la plata a doua din același an 2 banali, în anul 1335 a dat 1 gros și un banal (DIR, C, XIV, III, p. 225, 236, 239, 242). Satul *Totin* exista încă în anii 1569-1579 (Engel, 1996, p. 140). A fost localizată în apropiere de Satu Mare (Györffy, I³, 1987, p. 874; Csánki, I, 1890, p. 706; Ortway, 1892, p. 420), ori în apropiere de

Sânpetru German, la sud-est de Aranca. Engel, 1996, p. 140, în 1723 a fost consemnată pustă și la 1890 toponimul *Totina*.

TOVIN

Așezare dispărută în care a existat o biserică parohială ce făcea parte din arhidiaconatul de Timiș. Preotul Petru din *Tovfev* a plătit în anul 1334 7 banali la prima plată și 10 banali la plata a doua, iar în anul 1335 a dat 2 groși și jumătate (DIR, C, XIV, III, p. 232, 241, 245). Numele parohiei înscris sub forma *Toufev*, *Tovfev* și *Tesev* apare lângă cele din Ianova, Teremia și Bobda. Documentele din anii 1456, 1462 și 1477 aduc informații despre stăpânirile moșiei *Thofew* (Csánki, II, 1894, p. 67). Defterele turcești din 1569-1579 confirmă existența unui sat *Tofin*, lângă Cenei-Bobda (Engel, 1996, p. 138). În 1761 exista o moșie *Malitovin*. Toponimul *Tovin* de la Checea oferă un reper pentru așezarea și biserica parohială dispărută. Engel, 1996, p. 138. Csánki, II, 1894, p. 67; Ortway, I, 1892, p. 455-456; Milleker, 1915, p. 251; Suciu, II, 1968, p. 411. România, *Checea*, j. Timiș

TURIGHAZ

Numele satului, cunoscut din documente din anii 1454 și 1465, indică prezența unui monument de cult. Documentele sus amintite au consemnat atunci împreună așezările „*Monostor, Kethfylew, Thwureghaz*” (Csánki, II, 1894, p.68). Satul exista la începutul perioadei otomane din Banat în anii 1554-1579 (Engel, 1996, p.141 *Turig'haz*). Se localizează lângă Vinga, la Mailat.

Ț

CRVENA CRKVA

Așezarea *Veresegyhaz*, amintită la 1400, se identifică cu Crvena Crkva, din Valea Nerei (Csánki, II, 1894, p. 121; Milleker, 1915, p. 42). Documentele turcești din 1554-1579 au menționat satul *Čirvina Čirqiva* din nahia Caraș-Vicinic (Engel, 1996, p. 42). Serbia, *Crvena Crkva*

CRVENA CRKVA – Vezi Wereseghaz 3

CRVENA CRKVA

Sat cunoscut din defterele otomane de la 1554-1579 în preajma cetății Vârsac (Engel, 1996, p. 42).

CRVENA CRKVA

Documentele otomane din 1579 au consemnat satul în nahia Becej, undeva în preajma Kikindei (Engel, 1996, p. 187).

CRVEKA

Sat dispărut cunoscut din documentele turcești din anii 1554-1579. A fost plasat în zona Podporani-Jabuka (Engel, 1996, p. 42).

U

UNIP

Așezarea se află pe malul sudic al Timișului și a fost consemnată odată cu parohia catolică în anii 1334-1335. Pavel, preotul din *Huynep*, *Huynen*, *Wynep*, formele sub care a fost înscris, a plătit în anul 1334 suma de 6 groși și respectiv 7 groși, iar în anul 1335 suma de 10 banali. Biserica din *Unip* făcea parte din decanatul dintre Timiș și Bârzava (DIR, C, XIV, III, p. 234, 240, 244). Ortway, I, 1892, p. 461 amintește într-un act din 1477 pe David din *Uynep* cantor la Cenad (Szentkláray, I, 1898, p. 40; Borovszky, *Temes*, p. 117; Suciu, I, 1967, p. 219). România, *Unip*, j. Timiș

URHIDA

Așezarea pustiită *Urhida* apare consemnată documentar odată cu biserica satului, în anii 1333-1335. Pavel, preotul din *Hurhida*, a plătit trimișilor papali sumele datorate, pentru anii 1333-1335 (DIR, C, XIV, III, p. 226, 235, 238, 243). Biserica din *Urhida* a aparținut de arhidiaconatul de Torontal, satul fiind situat în comitatul Keve, după cum aflăm din documentele din anii 1400 și 1401 (*possessiones Pordean Urhyda et Tarnok appellate in comitatul de Keve*; Ortway, 1896, p. 309). Satul apare în documentele turcești doar în anul 1554 în nahia Ciacova (Engel, 1996, p. 144). Așezarea dispărută și biserica au fost localizate în preajma localităților Pordeanu ori lângă Johanisfeld (Milleker, 1915, p. 42; Ortway, I, 1892, p. 434 între Pordeanu și Torac; Szentkláray, I, 1898, p. 46 în aceeași zonă; Györffy, III, 1987, p. 321; Engel, p. 144). Ea trebuie căutată în spațiul de nord-vest al Banatului, unde se aflau parohiile arhidiaconatului de Torontal.

UTVIN

Așezarea și biserica din Utvin, situate pe malul Begăi, în imediata apropiere a Timișoarei, apar în lumina documentelor în anii 1333-1335. Iacob, preotul din *Utuen*, se regăsește între parohii din arhidiaconatul de Timiș „dintre cele două râuri Timiș”, care au plătit în anii 1333-1335 dijmele papale (DIR, C, XIV, III, p. 229, 233, 242, 246). Numele satului a fost amintit sub forma *Vtuen*, *Hutuen*, *Wtuen*, *Utuen*. Borovszky, *Temes*, p. 87; Milleker, 1915, p. 255; Ortway, 1892, p. 483; Engel, 1996, p. 144, sat pustiit; Suciu, II, 1968, p. 221. România, *Utvín*, j. Timiș

UTVIN - 1

Așezare dispărută, aflată probabil în preajma satului Utvin, de pe malul Begăi. Documentele papale din anii 1333, 1335 au consemnat pe Ștefan, preotul din *Hutnen, Utween*, în arhidiaconatul de Timiș, ”dintre cele două râuri Timiș” (DIR, C, XIV, III, p. 228, 246). Un sat *Utvínul Mic (Kysewthwen)* apărea menționat într-un act din 1456. (sánki, II, 1894, p. 55; Ortway, I, 1892, p. 483; Suciu, II, 1968, p. 221.

V

VALEA

Actul care a delimitat moșia Voia sau Valea, din Valea Carașului, în anul 1377 a dmenționat, alături de moara de pe Caraș, pământurile arabile și fânețe precum și o biserică construită din piatră și lemn (*ecclesiam partim in lignis et partim in lapidibus constructa* Pesty, *Krassó*, III, p. 147). Satul pustiit Valea era o posesiune cnezială din districtul Ilidia acaparat cu forța de marii feudali Ivan Pecenegul, castelanul din Ersumulia și mai apoi de frații Himfy (Holban, 1957, p. 97 și urm; Țeicu, 1988, p. 387). Biserica trebuie căutată undeva în hotarele satelor Berliște-Vrăniuț-Iertof. Györffy, III, 1987, p.497.

VARIAȘ

Așezarea situată la hotarul cu Periam și Sânpetru Mic a avut o parohie catolică la începutul secolului al XIV-lea, care aparținea de arhidiaconatul de Cenad. Petru, parohul din *Voras*, a plătit în anul 1333 șaisprezece banali, iar în anul 1334 același preot Petru de *Worias* a plătit 20 de banali și respectiv 5 banali la plata a doua (DIR, C, XIV, III, p. 225, 237, 240, 242; (Györffy, I, 1987, p.876). Documentele ulterioare nu aduc informații cu privire la soarta bisericii în secolele XIV-XV. Ortway, 1892, p. 420; Borovsky, *Temes*, p. 124; Engel, 1996, p. 146. Cercetările noastre de teren din anul 2004 n-au identificat urme medievale. România, *Variaș*, j. Timiș

VĂLCANI

Actul regelui Bela al IV-lea din 17 decembrie 1256, prin care confirmă împărțirea moșiilor între comitele Pancrațiu și Waffa, din neamul de Cenad, amintește între stăpânirile acestora satele *Kywolkan* și *Weghwolkan* (DIR,C, XIII, II, p. 22). Funcționa deja, în momentul atestării lor în 1274, o biserică închinată *Sfintei Elena*, în Vălcani și o alta închinată *Sfintei Elisabeta* la *Wegwolkan* (Györffy, I³, 1987, p.876; Mezö, 1996, p. 89). Preotul paroh din Valcani a fost consemnat doar în anul 1334 la plata dijmelor din arhidiaconatul de Cenad (DIR, C, XIV, III, p. 237; Csánki, I, 1890, p. 706; Borovsky, *Torontal*, p. 137; Ortway, 1892, p. 421; Suciu, II, 1968, p. 239). România, *Vălcani*, j. Timiș

VÂRȘAC

Biserica parohială din *Sumlov* a făcut parte din arhidiaconatul de Caraș. Mihail, preotul din *Sumlov*, a plătit în anul 1334 suma de 12 banali (Mon. Vat., I/1, p. 153). Un document papal din 7 mai 1429 a consemnat biserica din *Ersomlio* (*ecclesia B. Marie de Ersomella, Senad diocesis*. Lukcsics, I, 1931, p. 237). Toponimia din jurul Vârșetului sugerează posibile amplasamente pentru mănăstirea dominicană, biserica parohială ori alte monumente de cult medievale rămase necercetate (Milleker, 1886, p. 48).

În cursul anului 1979 Jovan Uzelac a identificat un fragment de zid cu plan semicircular, ce reprezenta absida unei biserici și resturi de la morminte răvășite. Acesta reprezintă resturile singurului monument de arhitectură eclesiastică identificat din Vârșet.

Documentele cancelariei regale arpadiene atestă târgul și cetatea sub forma *Erdsumlia*, în timp ce în defterele otomane apare sub forma *Şimlik*. Györffy, III, 1987, p. 493; Engel, 1996, p. 118). Un document otoman din 1597 preciza că cetatea *Şemlik* se numea cu alt nume *Vârsac* (Györffy, III, 1987, p. 494).

VERESEGYHAZ – (vezi CRVENA CRKVA)

VERESMORTH

Așezare cu port la Mureș atestată în 1355, a cărei biserică parohială făcea parte din arhidiaconatul de Cenad. A fost localizată pe malul nordic al râului, între Șeitin – Șemlac Györffy, I³, 1987, p. 877; Rusu - Hurezan, 2000, p. 153; Ortway, I, 1894, p. 428 la Satu Mare, pe malul sudic al Mureșului.

VETRI

Documentele otomane din anii 1554-1579 au avut în evidență satul *Vetri*, care ulterior a pierit (Engel, 1996, p. 147). Preotul paroh Andrei din *Hetre* se regăsește în anii 1333-1334 între plătitorii dijmelor papale din arhidiaconatul de Timiș (DIR, C, XIV, III, p. 228, 232, cu o localizare greșită în Iugoslavia). Informațiile extrem de sumare despre această parohie catolică au făcut dificilă identificarea ei pe teren (Milleker, 1915, p. 181, fără precizări; Ortway, 1892, p. 476 în preajma Jimboliei). Toponimul *Valea Vetri* din hotarul satului Nadăș (Melynadas) sugerează o posibilă localizare a bisericii satului pustiit *Vetri*. Ea se situează, astfel, la NE de Timișoara, pe rama sudică a dealurilor Lipovei.

VIDAEGHAZ

Documentul din 1370 atestă sub forma *Wydaeghaz* o așezare din comitatul Kewe, cunoscută documentar încă din anul 1319 (Csánki, II, 1894, p. 121; Györffy, III, 1987, p. 321). Numele așezării poate fi pus într-o relație directă cu existența unei biserici.. Actul din 5 septembrie 1412 aduce confirmarea unei biserici vechi pe moșia nobililor de Macedonia „*in cuius*

superficie ecclesia lapidea anichilata ex vetustate existere asserta fuisse”, Mályusz, III, nr.2623. Așezarea pustiită a fost localizată pe malul nordic al Timișului, la *Banatski Despotovac*, unde toponimul *Vida* păstrează amintirea așezării. Györffy, III, 1987, p. 321; Csánki, II, 1894, p. 121, plasată lângă Madoș; Milleker, 1915, p. 42 la Banatski Despotovac; Čemere, 1998, p. 76.

VIDUOR

Satul pustiit *Wyodwar* a făcut parte din stăpânirile lui Teodor de Voiteg, care au fost dăruite notarului special al regelui Gall, fiul lui Nicolae în anul 1322 (DIR, C, XIV, II, p. 54; Orvay, 1896, p. 31). Documentul din 28 august 1322 menționa așezările „*Wyodvar, Geur et Gunggudyghaza cum ecclesiis lapideis*”. Biserica de zid a satului *Wyodwar*, având hramul *Sfintei Cruci*, apare consemnată în actul din 23 mai 1329, care a confirmat tranzacția dintre Teodor de Voiteg și nobilul Gall pentru suma de o mie de mărci de argint pentru mai multe moșii din comitatele Cenad, Caraș și Timiș (DIR, C, IV, II, p. 287). Parohia din *Mezeö Wyoduar* a făcut parte din decanatul din Timiș și Bârzava din arhidiaconatul de Timiș. Preotul paroh din *Viudwar* a fost consemnat în anii 1333-1335 în listele strângătorilor dijei papale (DIR, C, XIV, III, p. 223, 240, 244, unde apare sub forma *Viwdur, Wyduor*). Biserica împreună cu jumătate de sat au fost dăruite de către Ladislau, fiul lui Gall de Omor, în anul 1343, surorii sale după mamă Clara și bărbatului acesteia Blasiu fiul lui Posa de Zeer. Actul donațional menționa în mod special că lăsa totodată și „*jumătatea dreptului de stăpânire și de patronat a susziselor biserici*” (DIR, C, XIV, IV, p. 123).

Parohia menționată sub formele: *Viwdur, Wyduor, Vindwar* a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș din decanatul dintre Timiș și Bârzava. Pavel, preotul din *Viduor*, a plătit, în anii 1333-1335, dijele papale (DIR, C, XIV, III, p. 223, 234, 240, 244).

Biserica „*Sfânta Cruce*” din Viduvor a fost localizată de Milleker în hotarul satului Banloc, din Câmpia joasă a Bârzavei, unde se păstrează toponimul *IDVOR* (Milleker, 1915, p. 254; Csanki, II, p. 69. Aceeași opinie au împărtășit-o editorii DIR, C, XIV, III, p. 223; Suci, II, p. 426). S-a încercat localizarea ei în zona Bobda, Ghiroda, Chișoda (Ortvay, I, 1892, p. 463-464).

Documentele otomane au consemnat în anii 1569-1574, în nahia Timișoara, un sat *Idvor* sau *Odvor*, care a fost localizat în apropiere de Banloc la Livezile (Engel, 1996, p. 66). Localizarea bisericii „*Sfânta Cruce*” și a satului pustiit *Viduor*, pe cursul inferior al Bârzavei, în zona Banloc-Livezile, s-a făcut pe temeiul toponimiei. Pledează pentru această localizare și faptul că biserica de zid din *Viduor* a fost consemnată în documente alături de un alt monument din zid, din satul Giera, din câmpia joasă de la nord de Bârzava. România, Livezile, j. Timiș

VILLA ADRIANI

Preotul Ștefan, din *Villa Adriany*, a plătit în anul 1334, la prima plată 3 groși, la următoarea din același an 10 banali, iar în anul 1335 a fost consemnat cu 2 groși și 3 dinari (DIR, C, XIV, III, p. 234, 240, 244). Parohia catolică din *Villa Adriany* a făcut parte din arhidiaconatul dintre Timiș și Bârzava, al diocezei Cenadului. Informațiile despre așezare din anii 1356, 1371-1371 și din prima jumătate a veacului al XV-lea sunt neconcludente în privința identificării așezării și bisericii, în câmpia dintre Timiș și Bârzava. Pesty, *Krassó*, II, 1, p. 3-4; Milleker, 1915, p. 156; Ortway, 1892, p. 458; Szentkláray, I, 1898, p. 39-40; Suci, II, 1968, p. 287.

VINGA

Așezarea, atestată încă din anul 1231, a avut o parohie catolică despre care însă avem informații documentare numai din anii 1333-1335 (Csánki, I, 1890, p. 780; Györffy, I³, 1987, p. 187). Ștefan, preotul din Vinga, a fost consemnat în listele collectorilor papali (DIR, C, XIV, III, p. 223; 238; 246). Biserica a avut preot pe Mathia în anul 1403. Ortway, 1892, p. 404). Ortway, 1896, p. 328; Marky, I, 1892, p. 219; Suci, II, p.250; Rusu - Hurezan, 2000, p. 152. România, *Vinga*, j. Arad

VODAD

Așezarea dispărută *Vodad* a avut o parohie catolică, cunoscută din documentele papale din anul 1334. Nicolae, preotul din *Wodad*, a plătit alături de preotul din *Hermen* și Denta patru groși (DIR, C, XIV, III, p. 234). Consemnările ulterioare din 1370 (*Villa Vodad*) și de la începutul veacului al XIV-lea, cât și cele din documentele otomane când satul era deja pustiit, nu oferă repere pentru fixarea sa fermă în spațiul fostului arhidiaconat de Caraș. S-a propus localizarea sa în apropiere de Denta, ceea ce ni se pare și nouă plauzibil (Engel, 1996, p. 145) alte localizări în apropierea Ghertenışului, pe valea mijlocie a Bârzavei (Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 260-261; Ortway, 1892, p. 490; Csánki, II, 1894, p. 108-109; Milleker, 1915, p. 140-142; Györffy, III, 1987, p. 497; Suci, 1968, II, p. 424).

VOIA

Așezarea pustiită *Voia* se poate localiza pe Valea Beregsăului, unde toponimul Voia delimitează o zonă situată în vecinătatea satului Beregsău Mare. Documentele papale din anii 1335 au consemnat între plătitorii dijmei papale pe preotul Gheorghe din *Vaya* (DIR, C, XIV, III, p. 229, 246, amintită și sub formele *Boya*, *Waia*). Biserica a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș, doar în anul 1335 a fost consemnată în arhidiaconatul dintre cele două Timișuri (Ortway, 1892, p. 472-473). Satul a supraviețuit până la începutul dominației turcești, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, fără să știm însă dacă biserica catolică din *Valea* mai era în funcțiune (Engel, 1996, p. 145; Csánki, II, 1894, p. 69). România, *Beregsău Mare*, j. Timiș

VONUZ

Biserica satului dispărut *Vonuz* a fost consemnată într-un act din anul 1343 lângă *villa Kerekeghaz* (Györffy, I³, 1987, p. 877). Ea a fost închinată, conform aceleiași surse, *Sfântului Martin*. Documentele turcești din anii 1554-1579 au înscris un sat pustiit *Sinmartin* în nahia Felnac. Așezarea *Kerekeghaz*, cea care a avut o biserică rotundă în veacul al XIV-lea, se identifică pe baza toponimiei în apropiere de Felnac, prin urmare, biserica *Sfântu Martin* din Vonuz s-a aflat în același spațiu din jurul Felnacului. Csánki, I, 1890, p. 791; Márki, I, 1892, p. 219 a sugerat o localizare în intravilanul Aradului; Suci, II, 1968, p. 421 a plasat-o în aceeași zonă; Engel, 1996, p. 125 lângă *Sânpetru German*.

VOITEG

Parohia catolică din Voiteg a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș. Preotul Mihail din *Veiteh* este cunoscut între plătitorii dijmii în anii 1333-1334 în arhidiaconatul dintre Timiș și Bârzava (DIR, C, XIV, III, p. 223, 233, 240). Moșia Voiteg a făcut parte din stăpânirile lui Theodor de Voiteg, de pe cursul mijlociu al Bârzavei, la începutul veacului al XIV-lea. Borovszky, *Temes*, p. 125; Csánki, II, 1894, p. 70, Ortway, 1892, p. 470-471; Suci, II, 1968, p. 256. Vatra unei așezări din sec. XII-XIV a fost delimitată la „Săliște”. România, *Voiteg*, j. Timiș

VOSVAR

Biserica parohială din *Vosvar* este cunoscută numai din însemnările colecțiilor papale din anii 1333-1335. Ea apare consemnată, alături de bisericile din Arača, Torac și Becicherek, la plățile din anul 1334 (Mon. Vat., I/1, p. 154, 156). Satul este anterior consemnării sale din 1238 în comitatul Cenad (Györffy, I³, 1987, p. 876). Trebuie căutată în spațiul din jurul Becicherecului Mare. Csánki, II, 1894, p. 128; Milleker, 1915, p. 16; Ortway, I, 1892, p. 435.

VRACEV GAI

W

WERESEGHAZ – 1

Numele așezării se leagă de prezența unei „biserici roșii”, a unui monument zidit din cărămidă. Preotul Martin din *Vereseghaz* a plătit dijmii între anii 1333-1334. Biserica a fost consemnată în anul 1335 sub forma *Ruffa Ecclesia*, între parohiile din arhidiaconatul de Cenad (DIR, C, XIV, III, p. 225, 227 și 243). A fost identificată pe teren în preajma Igrișului (Ortway, 1892, p. 417-418; Györffy, I³, 1987, p. 877). Așezarea s-a pustiit spre sfârșitul veacului al XV-lea și odată cu ea a dispărut și biserica (Csánki, I, 1890, p. 706).

Documentele turcești au consemnat o pustă cu acest nume în anul 1569 în jurul Cenadului. Káldy, 2000, p. 56.

WERESEGHAAZ – 2

Documentul din anul 1462 a consemnat în satele nobililor din Beregsău și așezarea *Wereseghaz* (Csánki, II, 1894, p. 40, 70; Milleker, 1915, p. 258). Satul a dispărut la mijlocul veacului al XVI-lea, când documentele otomane amintesc între 1569-1579 pusta *Virošhaz* (Engel, 1996, p. 147). Așezarea și biserica trebuie căutate în zona Biled, unde toponimul *Rote Flur* pare a păstra amintirea bisericii. Milleker, 1915, p. 258; Engel, 1996, p. 147.

WERESEGHAAZ – 3

Așezarea *Wereseghaaz* cunoscută dintr-un act din 1400 s-a constituit ori a avut o biserică din cărămidă, existentă anterior momentului atestării. Documentele otomane din anii 1554-1579 fac dovada unei așezări cu numele *Čirvina Čirgiva* în nahia Ciacova, pentru care s-a propus identificarea ei în hotarul satului Gad, ce păstra încă toponimul *Crevenka*. Engel, 1996, p. 42; Csánki, II, 1894, p. 121; Milleker, 1915, p. 42.

WINWPEP (vezi UNIP)

WOSYAN

Așezarea dispărută *Wosyan* era situată în apropierea Tisei, în comitatul Cenad, așa cum precizează un act din 1340 (Györffy, I³, 1987, p. 876). Biserica din *Wosyan* a fost menționată în anul 1334. Ea se afla pe una din moșiile nobililor de Cenad. Csánky, I, 1890, p. 706; Györffy, I³, 1987, p. 876, identificată pe malul Tisei, la Sanad (Szanád). Serbia, *Sanbad*

Z

ZADIA

Așezare dispărută situată pe extremitatea bănățeană de răsărit a cursului Mureșului. Documentele târzii din 1427 și din anii 1479 și 1483 au adus în conul de lumină cetatea *Zadia* cu satele aparținătoare (Csánki, I, 1890, p. 762; Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 187, 188). Satul a avut o biserică parohială închinată sărbătorii *Tuturor Sfinților*, zidită, probabil, cândva imediat după 1350. Documente din februarie 1358, aduc informații importante despre situația acestei biserici, ridicată în mediul românesc de pe valea Mureșului. Nobilul Nicolae Lackfy afirma, în scrisoarea adresată papei din 24 februarie 1358 că „a pus să se ridice și a înzestrat cu bunurile sale niște biserici parohiale în cinstea *Tuturor Sfinților* în *Zaad* și a *Fericitei Maria* în *Arnahigh*, precum și a

Fericitului Arhanghel Mihail și a Fericitului Nicolae în Zenthmiclos, pe pământul său, în mijlocul românilor, printre neamuri nelegiuite, dintre care unii au fost aduși de curând la credința catolică” (DRH, C, XI, 1980, p. 235-236). În aceeași perioadă din februarie 1358 el solicita papei printr-un alt act să fie puse cele patru biserici parohiale „*sub <atârnarea> diocezei Transilvaniei sau a celei de Cenad, sau o parte din ele sub atârnarea unei iar alta sub a celeilalte, ținând seama că ele se mărginesc cu hotarele amândorura*” (DRH, C, XI, 1980, p. 238). Biserica parohială *Zadia* trebuie căutată în preajma cetății și a târgului omonim care au fost localizate în hotarul satului Valea Mare, lângă Căpâlnaș, după unele opinii, chiar la Căpâlnaș. Ruinele de pe dealul *Măgura* de la Valea Mare au fost atribuite cetății *Zadia*. Márki, I, 1892, p. 111; Suci, II, 1968, p. 427; DRH, C, XI, 1980, p. 236, nota 5; Zidurile de la Căpâlnaș, dealul *Cetate* au fost atribuite fortificației medievale *Zadia*. Crișan, 1979, p. 198; Rusu, Hurezan, 1999, p. 66. România, *Căpâlnaș*, j. Arad

ZAMAR vezi GIARMATA

ZANAT

Așezare (*villa Zanath*) cunoscută în 1247 în stăpânirea nobililor de Cenad (Györffy, I³, 1987, p. 869). Actul din 17 decembrie 1256, prin care nobilii de Cenad își împărțeau domeniile, a menționat între așezările din vecinătatea Tisei, care au revenit fiilor banului Kelemen și *Zanath cum toto sua piscatura* (DIR, C, XIII, II, p. 495). Biserica parohială este cunoscută din înscrisurile trimișilor papali. Andrei, preotul din *Zanas*, a plătit 6 banali (Mon. Vat. I/1, p. 147). Localitatea Sanad se afla pe malul stâng al Tisei, în Serbia, la sud de Novi Knejevaca. Csánki, II, 1894, p. 702; Borovszki, *Torontal*, p. 112-113; Ortva, I, 1892, p. 421; Györffy, I³, 1987, p. 869. Serbia, *Zanad*

ZĂDĂRENI

Satul, situat la sud de Mureș în apropiere de Bodrogu Vechi, a avut o biserică parohială care a aparținut în veacul al XIV-lea arhidiaconatului de Arad. Petru, preotul din *Zadorlaka*, a plătit 3 groși în 1333 și 10 banali la plata a doua din 1334 (Mon. Vat., I/1, p. 146, 155). Satul consemnat în 1482 cu forma *Zadorlaka* și în actele otomane din 1554-1579 cu numele *Zadriloq*. Csánki, I, 1890, p. 781; Ortva, I, 1892, p. 404; Márki, I, 1892, p. 220; Engel, 1996, p. 152; Györffy, I³, 1987, p. 188; Suci, I, 1967, p. 271.

ZEGEHAZA

Așezarea *Zegehaza* apare cunoscută documentar la 1443 sub această formă iar în documentele turcești din 1554-1579 satul era menționat cu numele de *Şuhogaz* în zona Timișoarei (Csánki, II, 1894, p. 63; Engel, 1996, p. 133). Numele satului denotă prezența unei biserici. A fost localizat lângă Ianova unde un toponim păstra amintirea așezării. Engel, 1996, p. 133.

ZEKEGHAZ

Așezarea dispărută *Zekeghaz* din comitatul Cenad a fost consemnată sub această formă la 1450 (Csánki, I, 1890, p. 702). Prezența unei biserici este sugerată de numele așezării localizată lângă Comloșu Mare în nord-vestul Banatului.

ZELDES

Biserica parohială din *Zeldes* a făcut parte din arhidiaconatul de Timiș, fiind cunoscută numai din înscrisurile colecțiilor papali din anii 1333-1335. Astfel, în anul 1333, apărea înscris cu 2 groși Iacob din *Zeldes*, iar în 1334 Filip cu 2 groși. Știrile din documente confirmă numai existența satului, în 1455 și în anii 1554-1579. (Csánki, II, 1894, p. 72; Engel, 1996, p. 152). A fost localizat în zona Timișoara-Sânandrei, ceea ce pare probabil, deoarece biserica parohială a fost înscrisă în 1333 lângă cele din Moșnița și Sânandrei. Ortway, I, 1892, p. 471 propune o identificare lângă Hodoni; Szentkláray, I, 1898, p. 41; Suciu, II, 1968, p. 430.

ZELE

Listele trimișilor papali din anii 1333-1335 au consemnat în arhidiaconatul de Torontal o parohie cu numele *Zeke* și *Zere*. La plățile din 1334 apare înscris preotul Bernardus de *Zeke* cu o plată de 4 banali, iar la cealaltă plată din același an apărea numai numele parohiei sub forma *Zere* cu o plată de 11 banali (Mon. Vat., I/1, p. 154, 156). Dificil de localizat datorită informațiilor extrem de sumare (Ortway, I, 1892, p.435; Csánki, II, 1894, p. 127; Milleker, 1915, p. 15, probabil în zona Becicherecu Mare/Zrenžanin).

ZENTHADEMETER

Așezarea *Zenthdemeter* este cunoscută dintr-un act din 1454 între stăpânirile nobililor de Macedonia (Csánki, II, 1894, p. 128, 130). Ea se poate identifica în comitatul Torontal, în zona Becicherecu Mare. (Mező, 1996, p. 67). Satul a avut fără îndoială o biserică închinată *Sfântului Dumitru*.

ZENTHANTAL

Așezare dispărută din comitatul Timiș atestată în anul 1392 (Csánki, II, 1894, p. 64). Numele așezării sugerează existența unei biserici închinată *Sfântului Anton* (Suciu, 2, 1968, p. 59; Mező, 1996, p. 59; Engel, 1996, p. 21 indică în zona Timișoara, pe lângă Topolovățul Mic, în anii 1554-1579, o așezare *Antalova Sela* (Antaliva Sila).

ZENTH BENEDUK

Așezare dispărută din zona văii Carașului, amintită în anul 1378 cu ocazia procesului pentru moșia *Valea* sau *Potoc*. Ea s-a aflat în stăpânirea nobilului Ioan Pecenegul (Pesty, *Krassó*, III, p. 147-148). Numele satului indică prezența unei biserici închinată *Sfântului Benedict*, deci prezența unui grup de „*hospites*”. S-a propus identificarea ei la Potoc, în apropierea cetății Ilidia, dat tot atât de bine poate fi căutată în valea Carașului, în apropierea moșiei Valea. Suciu, 2, 1968, p. 431; Pesty, *Krassó*, II, p. 204; Mezö, 1996, p. 62.

ZENTHKYRAL

Așezarea apare în informații din anii 1271 și 1290, confirmate într-un act din 1371 (Györffy, III, p. 495). A fost o colonie de „*hospites*”, fără îndoială, stabiliți la gurile râului Nera, în hotarul satului actual Vračev Gaj. Dreptul de patronat asupra bisericii în 1433 l-au avut nobilii de Omor (Milleker, 1915, p. 271). Biserica era închinată în anul 1433 *Sfintei Marii*, după cum dovedește un act al papei Eugeniu din 13 iulie 1433 (Lukcsics, II, 1938, p. 101 „*supplicat Laurentius de Cholnok de Omor ... ut ecclesias parochiales S. Michaelis de Omor, S. Mariae de Zenthkyral, S. Martini de Sancto Martino dictae diocesis, quarum idem Laurentius patronatus existit ...*”). Csánki, II, 1894, p. 99; Mezö, 1996, p. 126. Toponimul *Țârkvina* din hotarul satului Vračev Gaj oferă un reper pentru localizarea bisericii medievale, poate de la finele veacului al XII-lea. Popović, 1955, p. 101.

ZENTHKYRAL

Documente din 1422 și din 1440 au consemnat o așezare *Zenthkyral* între satele și moșiile aparținătoare de cetatea Becse (Csánki, II, 1894, p. 128; Milleker, 1915, p. 11). Numele așezării oferă un argument pentru prezența unei biserici închinată *Sfântului rege* Mezö, 1996, p. 127; Popović, 1955, p. 149 identifica așezarea dispărută lângă *Kumano*. situată la sud de Novi Bečej; Čemere, 1998, p. 76.

ZENTHLELEK

Între satele aparținând de târgul Recaş (*oppidum Rekas*) în anul 1484 se număra și satul *Zenthlelek* (Csánki, II, 1894, p. 20). Numele satului indică existența unei biserici având hramul *Sfântul Spirit* (*Sanctus Spiritus*). Așezarea pustiită se localizează în preajma Recășului (Csánki, II, 1892, p. 20, 86; Suciu, II, 1968, p. 432; Mezö, 1996, p. 142).

ZENTHMICLOS

Așezare dispărută, menționată în anul 1358 în stăpânirea familiei nobiliare Lackfi. Documentul din 24 februarie 1358 a consemnat biserica parohială din *Zenthmiclos* alături de bisericile parohiale din *Zadia*, închinată sărbătorii Tuturor Sfinților, a celei din *Arnahigh*, a cărei biserici închinată fericitului arhanghel Mihail (DRH, C, XI, 1980, p. 236). Aceste biserici parohiale au fost ridicate și

înzestrate cu bunuri de Nicolae Lackfy „pe pământul său în mijlocul românilor”, cum precizează actul de mai sus. Așezarea dispărută *Zenthmiclos* a fost localizată, pe bună dreptate, în apropiere de *Zadia*, lângă Căpâlnaş (DRH, C, XI, 1980, p. 236 nota 7). În același an în septembrie 1358 soția lui Nicolae Lackfy, Margareta a cumpărat cu suma de 200 mărci o moșie *Zenmiclos* din comitatul Cenad, pustie și lipsită de locuitori pe care se afla o biserică de piatră închinată fericitului Nicolae (DRH, C, XI, 1980, p. 323-326). Această biserică a fost localizată pe malul nordic al Mureșului între Șemlac și Pecica (Györffy, I, 1987, p. 872). Așezarea cu biserica parohială *Zenthmicloss*-a aflat în zona de sate stăpânite de familia Lackfy în anul 1358, pe valea Mureșului, la hotarul dintre Transilvania și Banat. Documentul din februarie 1358 menționa patru biserici parohiale patronate de Nicolae Lackfy se aflau la hotarul diocesei Cenadului cu cea a Transilvaniei și n-au fost așezate, până la momentul cererii din februarie 1358, sub oblăduirea nici unui episcop diocezan (DRH, C, XI, 1980, p. 238). La Căpâlnaş sunt semnalate ruine, din care o parte pot aparține unei biserici medievale. Rusu, Hurezan, 2000, p. 72; Repertoriul Arad, p. 49.

ZENTHMYKLOS

Un act din 5 martie 1404 a consemnat două așezări, ce purtau numele *Sfântului Nicolae*, din comitatul Caraș confiscate de la fiii lui Dumitru de Azioagh *Zenthmiklos et alia Zenthmyklos vocatarum et earundem pertinenciarum*; Pesty, *Krassó*, III, p. 243. Într-o scrisoare a banului de Severin, din 26 mai 1440, apare numele unei așezări *Krasso Szent Miklos* (Pesty, *Krassó*, III, p. 373). Dificil de localizat din cauza informațiilor sumare din documente. S-a încercat o plasare a lor în zona văii Bârzavei la hotarul dintre comitatele Caraș și Timiș. Pesty, *Krassó*, II, 2, p. 211; Csánki, II, 1894, p. 64; Suciu, II, 1968, p. 433; Mezö, 1996, p. 173. Numele așezărilor presupun existența unui monument închinat *Sfântului Nicolae*.

ZENTH MIKLOUS

Așezarea dispărută, al cărei nume denotă existența unei biserici închinată *Sfântului Nicolae*, este cunoscută începând din 1247 în comitatul Cenad, lângă Tisa (Györffy, I³, 1987, p. 871). Actul de împărțire a moșiilor între nobilii din neamul Cenad din 1256 menționa *Zenthmiklos* între satele din apropierea Tisei, împreună cu pescăriile ce au revenit fiilor banului („... *item Rasan cum piscatura item Zent Miklos cum sua tota piscatura et Potoktou in longitudine et latitudine*” DIR, C, XIII, II, p. 495). Documentele ulterioare nu aduc informații despre biserică. A fost localizată în apropiere de Rasan, lângă Tisa, pe extremitatea sud-vestică a comitatului Cenad, la Tiszaszentmiklos, azi Ostojičevo. Csánki, I, 1890, p. 703, Borovszki, *Torontal*, p. 123; Györffy, I³, 1987, p. 871; Mezö, 1996, p. 170.

ZENTHMIKLOSHAZA

Așezarea, cunoscută din informații din anii 1406-1409, a avut, fără îndoială, o biserică închinată *Sfântului Nicolae* (Csánki, II, 1894, p. 64; Suciu, 2, 1968, p. 433; Mezö, 1996, p. 173). A fost plasată în zona Comloșu Mare din județul Timiș (Engel, 1996, p. 127, un sat pustiit în nahia Timișoara lângă *Banatsko Veliko Selo*).

ZENTHYVAN

Așezarea situată în apropierea Tisei apare consemnată într-un act din 1411 sub această formă iar la 1431 Belsewzentyvan, Kylsewzenth Ywan (Csánki, I, 1890, p. 703; Mezö, 1996, p. 95). Numele așezării indică prezența unui monument de cult închinat *Sfântului Ioan Botezătorul*. Borovszki, *Torontal*, p. 133.

ZENTH MARIA vezi SÂNMĂRIE

ZEREP

Așezare dispărută a cărei biserică parohială a făcut parte din arhidiaconatul de Sebeș. Nicolae, preotul din *Zerep*, a plătit în anul 1333 suma de 2 banali, iar în anul 1335 apare consemnat Albert de *Zerep* cu 9 banali (DIR, C, XIV, III, p. 227, 243). Dificil de localizat în spațiul Banatului montan. Ortway, I, 1892, p. 494; Szentkláray, I, 1898, p. 36; Milleker, 1915, p. 259.

ZEUDI vezi FRUMUȘENI

ZOMBOR

Satul, cunoscut din acte din anii 1247 și 1256, a făcut parte din stăpânirile nobililor de Cenad (DIR, C, XIII, II, p. 495; Györffy, I³, 1987, p. 878). Biserica parohială apare între parohiile din arhidiaconatul de dincolo de Mureș în anul 1334 când Andrei, preotul din *Sombur* a plătit 15 banali (Mon.Vat., I/1, p. 154). Așezarea a fost identificată pe malul Mureșului la Kiszombor, unde se păstrează un monument cu plan central din veacul al XIII-lea (Csánki, I, 1890, p. 707; Ortway, 1892, p. 426). Biserica rotundă din Kiszombor are un plan perfect circular la exterior, cu diametrul de 9 m iar în interior a avut o compartimentare în 6 lobi. Diametrul interior al bisericii măsoară 5,25 m. (Fig. 13B). Planul inițial al monumentului a fost ușor modificat în anul 1744, prin adăugarea unei nave care a distrus unul din lobiile rotunde. Biserica rotundă din Kiszombor a fost construită, probabil, între anii 1247-1256 de nobilii de Cenad. David, 1974, p.39-46; Gervers-Molnár, 1972, p. 46-47; Vătășianu, 1966, p.113. Ungaria, *Kiszombor*

ZOMBUR

Biserica din *Zombur* este documentată numai în listele trimișilor papali din 1333-1334. Preotul Ioan din *Zombur* apare înscris între parohii din arhidiaconatul de Timiș în anul 1333 cu o plată de 7 pense fără 6 banali, iar în

anul următor cu 14 groși și jumătate (DIR, C, XIV, III, p. 227, 232). Satul se număra în anul 1421 între posesiunile Episcopiei Cenadului (Csánki, II, 1894, p. 51). A fost identificat în apropierea Timișoarei, lângă Sânnandrei. Csánki, II, 1894, p. 51; Suciu, II, 1968, p. 436 în zona Sânnandrei, Becicherecu Mic.

ZUMDURE

Biserica de la *Zumdure* apare în componența arhidiaconatului de Timiș, în decanatul dintre Timiș și Bârzava, la începutul veacului al XIV-lea. Pavel, preotul din *Zenderev*, a plătit o jumătate de fertun iar la cele două plăți din 1334 câte 4 groși și jumătate și respectiv 10 banali (DIR, C, XIV, 3, p.223, 233, 240). Așezarea, cunoscută din 1327, este atestată sub numele de *Zendereu*, *Zenderev*, *Zumdure* iar în 1473 era *Haromzendrew*. Csánki, II, 1894, p.12; Suciu II, 1968, p.431. Biserica parohială din *Zumdure* trebuie căutată în valea Bârzavei, lângă Dolaț, Tolvadia, Opațița.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

- Fig. 1. Cenad. Planul cetății din prima jumătate a sec. XVIII pe care au fost marcate ruinele unora din bisericile și mănăstirile medievale (după Heitel)
- Fig. 2. A. Arača. Planul general al conventului (după Stanojev)
B. Mănăstur. Planul basilicii și al fortificației *Zakanymonostor* (după A. Rădulescu)
- Fig. 3. Baziaș. Plan și secțiuni ale bisericii mănăstirii
- Fig. 4. A. Bezdin. Structura planimetrică a mănăstirii
B. Propunere de reconstituire a planului basilicii de la mănăstirea Kemenche
- Fig. 5. A. Cusici. Biserica cu plan triconc (c. 1400) (după C. Moisescu)
B. Mănăstirea Șemlac. Moravița. (după C. Moisescu)
- Fig. 6. A-B. Căvăran. Plan și propunere de reconstituire a bisericii parohiale a târgului Caran. (după C. Moisescu)
C. Caransebeș. Planul conventului franciscan
- Fig. 7. Mesici. Plan și secțiune a bisericii mănăstirii *Sf. Ioan*. (după Milošević – Nenandović)
- Fig. 8. Planul bisericilor de la mănăstiri din Clisura Dunării (s. XIV-XV): A. Vodița I și II;
B. Mraconia; C. Sirinia
- Fig. 9. Voilovița. Plan și secțiune a bisericii (după Matić)
- Fig. 10. Zlatița. A. Biserica mănăstirii în sec. XV
B. Planul general al mănăstirii cu amplasamentul celor două biserici
- Fig. 11. A. Lipova. Planul bisericii; B. Bodrog. Plan și secțiune a bisericii mănăstirii
- Fig. 12. Biserici parohiale: A. Szöreg; B. Arača; C. Svete Vodice; D. Omolice (după Trogmayer, Stanojev, Benjocki, Jovanović)
- Fig. 13. Biserici rotonde: A. Ilidia; B. Kiszombor (după David)
- Fig. 14. Planurile bisericilor de la : A. Dupljaja; B. Bizere (Obreja); C. Belinț (după Jankovoć, Miloia)
- Fig. 16. A. Reșița. Capela de curte a cnezilor de Țerova;
B. Mehadia. Plan și propunere de reconstituire
- Fig. 15. Bisericile parohiale de la Ilidia și Remethe (Berzovia)
- Fig. 17. Arača
- Fig. 18. Mănăstirea Bezdin și Bodrog
- Fig. 19. Mănăstirea Mesici și Voilovița
- Fig. 20. Mănăstirea Șemlac și Sângeorge
- Fig. 21. Mănăstirea Zlatița și Baziaș

LISTA PRESUCURTĂRILOR BIBLIOGRAFICE

I. Periodice

- Acta MN = *Acta Musei Napocensis*, Cluj-Napoca
AÉ= *Archaeológiai Értesítő*, Budapesta
AIIC = *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, Cluj-Napoca
An B = *Analele Banatului*, Timișoara
AH = *Arheološki Pregled*, Belgrad
BCMI= *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice*, București
BMI = *Buletinul Monumentelor Istorice*, București
BMMN = *Buletinul Muzeului Militar Național*, București
BOR = *Biserica Ortodoxă Română*, București
BZ= *Byzantinische Zeitschrift*, Berlin -Leipzig
CA = *Cercetări Arheologice*, București
CCAR = *Cronica cercetărilor arheologice din România*, București
ESR = *Études slaves et roumaines*, Budapesta
Glasnik MB = Glasnik muzeja Banata. Vârsac, Zrenjanin, Pančevo i Kikinda, Pančevo
MB = *Mitropolia Banatului*, Timișoara
MV= *Müemlék Védelem*, Budapesta
Rad MV = *Rad Muzeja Vojvodine*, Novi Sad
Rdi = *Revista de Istorie*, București
RI = *Revista istorică*, Serie Nouă, București
RIB = *Revista de istorie bisericească*, Craiova
RISBC = *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, Timișoara
RHC = *Revue d'histoire comparée* (NS), Budapesta
RHSEE= *Revue historique du sud-est européenne*, București
RESEE = *Revue des Études Sud-Est Européen*, București
RMM-MIA = *Revista Muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă*, București
SCIVA = *Studii și cercetări de Istorie Veche și arheologie*, București
SMIM = *Studii și materiale de istorie medie*, București
St IB = *Studii de istorie a Banatului*, Timișoara
St T = *Studii Teologice*, București
TRÉT = *Történelmi és Régészeti Értesítő*, Timișoara
TSz = *Történelmi Szemle*, Budapesta
ZbRVI= *Zbornik radova visantinoloskog instituta*, Belgrad
ZfAM = *Zeithschrift für Archäologie des Mittelalters*, _____
ZLU = *Zbornik za Likovne umetnost*, Novi Sad

II. Colecții de documente, lexicoane și alte surse

CSÁNKI, 1894 = Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak Korában*, Budapest, I, 1890; II, 1894

DIR, C = *Documente privind istoria României, C, Transilvania, I-IV*, București, 1951-1955

DRH,C = *Documenta Romaniae Historica, C, Transilvania, X-XIV*, București, 1977- 2002

DTB = V. Frățilă, V. Goicu, R. Suflețel, *Dicționarul toponimic al Banatului*, I-IV, Timișoara, 1984- 1986

FERMENDŽIN, 1892 = Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae, 1892

HURMUZAKI, *DOCUMENTE* = Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, I, București, 1887

KDAS = *A Középkori Dél-Alföld es Szer*, sub red. Tibor Kollár, Szeged, 2000

KMTL = *Korai Magyar Történeti Lexicon (9-14 század)*, Budapest, 1994, sub redacția lui Kristó Gyula și Engel Pál, Makk Ferencz

Knauz MEC = Ferdinand Knauz, *Monumenta Ecclesiae Strigonensis*, Strigoni, 1870

LUKCSICS,1931=Pall Luksics, *XV, száadi pápák oklevelei*, Budapest, I, 1931, II, 1938

Ortvay, *Temes* = T. Ortvay, (red) Pesty Frigyes, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, I, Bratislava, 1896

Pesty, *Krassó* = Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, III-IV, 1882-1883

Pesty, *Szöreny* = Pesty Frigyes, *A Szöreny Bánság és Szöreny vármegye története*, III, Budapest, 1878

SUCIU, CONSTANTINESCU, = I.D. Suci, R. Constantinescu, *Documente privitoare la Istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timișoara, 1980

TĂUTU, *Acta GP* = *Acta Gregori P.P.*, XI (1370-1378)..., Roma, 1966

THALLÓCZY,1907= L.Thallóczy,A.Áldásy, *A.Magyarország és Serbia közti összeköttetések oklevéltára*, 1198-1526, Budapest 1907

III.

ACHIM, 1996 = Viorel Achim, *Ordinul franciscan în Țările Române în secolele XIV-XV. Aspecte teritoriale*, in *RI*, VII, 5-6, 1996, p. 391-410

ACHIM, 2000 = Viorel Achim, *Banatul în Evul Mediu*, București, 2000

ACHIM, 2002 = Viorel Achim, *Structuri eclesiastice și politici confesionale în spațiul balcano-carpatic în secolul al XIII-lea in SMIM*, XX, 2002, p. 115-138

- ACHIM, 2005 = Viorel Achim, *Disputa pentru decimele din Terrae christianorum din cuprinsul Episcopiei de Cenad (1468-1469)*, in RI, SN, XVI, 1-2, 2005, p. 169-184
- ANUICHI, 1962 = Silviu Anuichi, *Patriarhia de Peci (Ypek) între anii 1557-1766. Legăturile ei cu sârbii și românii din Banat și Ungaria*, in St.T, XV, 7-8, 1962, p. 429-440.
- ANUICHI, 1979 = Silviu Anuichi, *Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, in BOR, XCVII, 7-8, 1979, p. 877-1054
- ARADI, 2005 = Csilla Aradi, *Soames aspects of parisch organization in medieval Hungary*, in *Die Kirche im mittelalterlichen Siedlungsraum. Archäologische Aspekte zu Standort, Architektur und Kirchen organization* = BMÖ, 21, 2005, p. 195-204
- ARDEȚ, 1996 = Adrian Ardeț, *Cercetări arheologice la biserica medievală de la Cărbunari-Țigănești (sec. XIII-XV)*, in ACTA MN, 33,1,1996, p. 415-422
- BAÁN, 1997 = Istvan Baán, *The Metropolitanate of Tourkia . The organisation of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages*, Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 3, Wiesbaden, 1999, p.45-53
- BAÁN, 1999 = Istvan Baán, *The Foundation of the Archbishopric of Kalocsa: the byzantine origin of the second archdiocese in Hungary in Early Christianity in Central and East Europe*, ed. P. Urbančzyk, Varșovia, 1997, p. 67-73
- BÀRÀNY, 1845 = Àgoston Bàràny, *Torontál vârmegye hajdana*, Buda, 1845
- BÀRÀNY, 1848 = Àgoston Bàràny, *Temes vârmegye emléke*, Nagy Becskerek, 1848
- BARBU, 1999 = Violeta Barbu, *Istoria unei colectii, „Documenta Romaniae Historica, „ în SMIM, 17, 1999, p.39-45*
- BENJOCKI, 2000 = Nada Benjocki, *Izvešaj o arheološkom istraživanju na lokalitetu Svete Vodice Kod Perleza* in Glasnik MB, 9-10, 2000, p. 5-13
- BENJOCKI, 2002 = Nada Benjocki, *Svete Vodice Kod Perleza*, in Glasnik MB, 11-12, 2002, p. 53-103
- BEREND, 2001 = Nora Berend, *At the gate of Cristendom, Jews Muslims and Pagans in Medieval Hungary c.1000 - c.1300*, Cambridge Univ.Press, 2001, p.6-41
- BIZEREA, 1977 = Marius Bizerea, Flavius Bizerea, *Așezările din Banat consemnate în registrele diplomelor papale din anii 1332-1337*, in St. IB , 1978, p. 17-25
- BLAZOVICH, 1996 = *A Kőrös-Tisa-Maros-Köz Települései a Középkorban*, Szerkesztette Blazovich László, Szeged, 1996
- BLĂJAN, DÖRNER, 1978 = Mihai Blăjan, Egon Dörner, *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI-XIII) descoperite pe teritoriul județului Arad* in Ziridava, X, 1978, p. 123-137
- BOCȘAN, 1996 = Nicolae Bocșan, *Istoriografia bănățeană între multiculturalism și identitate națională*, in Banatica XIV, 1996, p. 265-283

- BONA, 1989 = Petru Bona, Liviu Groza, *Valorificarea noilor cercetări în domeniul istoriei naționale*, Caransebeș, 1989, p. 15-19
- BONA, 1993 = Petru Bona, *Biserica medievală din Caransebeș*, Reșița, 1993, p. 57-103
- BOROVSZKI, *Csanád* = Borovszki Samu, *Csanádvármegye története*, Budapesta, 1896, I, II, 1897
- BOROVSZKI, *Temes* = Borovszki Samu, *Temes Vármegye*, Budapesta, 1911
- BOROVSZKI, *Torontál* = Borovszki Samu, *Torontál Vármegye*, Budapesta, 1911
- BÖHM, 1867 = L. Böhm, *Délmagyarország vagy az ügynevezet bñnsàg külön története*, I, Pesta, 1867
- de BOUARD, 1975 = Michel de Bouard, *Manuel d'archeologie médièvale. De la Fouillle a l'histoire*, Paris, 1975
- BRATU, 1985 = Anca Bratu, *Biserica reformată Sfânta Fecioară din com. Sântămăîrie Orlea*, în *Pagini de veche artă românească*, V, București, 1985, p. 199-232
- BRMBOBIĆ, 1995 = Marin Brmbobić, Tamara Tasić, Marina Milius, *Manastir Voilovica: arheolosko-kozervatorski radovi i prezentacia spomenica*, în *Glasnik MB*, VI, 1995, p. 79-84
- BRUKNER, MEDOVIĆ, 1968 = O. Brukner, P. Medović, *Kovin, Grad-Višesloino naselie*, în *AP*, 10, Belgrad, 1968, p. 184-188
- BUNEA, 1904 = A. Bunea, *Ierrarchia Românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904
- BUNITAY, KARÁCSONY, RAPAICSK, 1904 = Bunitay V, Karácsony J, Rapaicsk, *Egyháztörténelmi émlékém, Magyarországon a hitujítás Korából*, II, Budapesta, 1904
- CANTACUZINO, 1974 = Gheorghe Cantacuzino, *Date arheologice privind trecutul unei mñăstiri bănățene, Mñăstirea Sāraca din Șemlacu Mic*, în *MB*, 24, 4-6, 1974, p. 299-309
- ČEMERE, 1998 = Zoltan Čemere, *Srednjevekovnih katoličkih seoskih țarkava u Banatu in Glasnik MB*, 1998, p. 69-78
- ČEMERE, 2002 = = Zoltan Čemere, *Manastiri severnog Banata in Glasnik MB*, 11/12, 2002, p. 157-168
- CONSTANTINESCU, 1984 = Gerard din Cenad, *Armonia lumii sau tñlmăcirea cântării celor trei coconi către Insigrim dascălul*, traducere, comentarii de Radu Constantinescu, București, 1984, p. 10-62
- COTOȘMAN, 1936 = Gheorghe Cotoșman, *O altă mñăstire străveche în Banat în Luceafărul*, II, 6, Timișoara, 1936, p. 297-300
- COTOȘMAN, 1941 = Gheorghe Cotoșman, *Episcopia Caransebeșului până în pragul sec. al XIX-lea*, Caransebeș, 1941
- COTOȘMAN, 1943 = Gheorghe Cotoșman, *Contribuții la istoria Banatului Timișan și al Severinului. Problema continuității Episcopia Mehadiiei*, Extras din *RIB*, Craiova, 1943, p. 5-39

- CRONȚ, 1960 = Gheorghe Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din Evul Mediu în SMIM*, IV, 1960, p. 77-116
- CSÁNKI, 1894 = Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak Korában*, Budapest, I, 1890; II, 1894
- CVETKOVA, 1978 = B.A. Cvetkova, *Les Tahrir defterleri comme source pour l'histoire de la Bulgarie et des pays balkaniques*, in *RESEÉ*, 16,1, 1978, P. 91-104
- DÁVID, 1974 = Dávid Katalin, *Az Arpád-Kori Csanád vármegye művészeti topográfia*, Budapest, 1974
- DEROKO, 1962 = Deroko A. , *Monumentalna i dekorativa arhitectura u srednjovekovnoj Srbiji*, ed.II-a, Belgrad, 1962
- DJORDJEVIĆ, RADIČEVIĆ , 2005 = Jelena Djordjević, Voislav Djordjević, Dejan Radičević, *New medieval archaeological reserrches the region of Pančevo in Banatica XVII*, 2005, p. 261-273
- DJORDJEVIĆ, RADIČEVIĆ , 2006 = Jelena Djordjević, Voislav Djordjević, Dejan Radičević, *Arheološka istraživania sredovekovne u Omolici: preliminari rezultati*, in *Glasnik SAD*, 22, 2006, p. 160-166
- DRAGOMIR, 1998 = Silviu Dragomir, *Studii de istorie medievală*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note Sorin Sipoș, Cluj-Napoca, 1998
- DRAGOMIR, 1999 = Silviu Dragomir, *Banatul românesc. Schiță istorică*, ediție îngrijită de Viorica Goicu, traducere de Simona Goicu, Studiu introductiv de Nicolae Bocșan, Timișoara, 1999
- DRĂGANU, 1933 = Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933
- DRĂGAN, 2000 = Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania 1440-1514*, București, 2000
- DUJCEV, 1965 = Iv Dujcev, *Il Francescanismo in Bulgaria nel secoli XIII e XIV*, in *Medioevo bizantino-slavo*, 1, Roma, 1965, p. 386-424
- DUZINCHEVICI, 1928 = G. Duzinchevioci, *Propaganda cistercită printre români*, in *CI*, IV, 2, 1928, p.126-138
- ENGEL, 1996 = Engel Pál, *A Temesvári és Moldavai Szandzsák törökkori települései (1554-1579)*, Szeged, 1996
- ENGEL, 1996 = Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, Budapest, 1996
- ERDELIANOVIĆ, 1992 = Jovan Erdelianović, *Srbi u Banatu*, Novi Sad, 1992
- FENEȘAN, 1979 = Costin Feneșan, *Districtul românesc Mehadia la sfârșitul secolului al XIV-lea*, in *Banatica*, 5, 1979, p. 266-273
- FERENCZ, 1883 = Varga Ferencz, *A Szegedi Szandzsák és Csongrádmegye in TRÉT*, IX, II, 1883, p. 60-66
- FERENCZI, BARBU, 1978 = Istvan Ferenczi, Mircea Barbu, *Cercetările arheologice de la Bulci și împrejurimi*, in *Ziridava*, 10,1978, p. 67-81

- FERENCZI, BARBU, 1979 = Istvan Ferenczi, Mircea Barbu, *Săpăturile arheologice de la Bulci (județul Arad) în anul 1978. Raport preliminar în Materiale arheologice*, Oradea, 1979, p. 289-290
- FICHELE, 1958 = Alfred Fichelle in *Histoire universelle*, III, Paris, 1958, coordonată de René Grousset și Emile G. Leonard
- FODOR, 1997 = Fodor Pál, *Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban in T.Sz.*, 3-4, 1997, p. 313-334
- FÜGEDI, 1991 = Erik Fügedi, *Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor, in Századok*, 125, 1-2, 1991, p. 36-66
- FUXOFFER, 1858 = Damiani Fuxhoffer, *Monasteriologiae Regni Hungariae, I-II, Recognavit ad fidem fontium revocavit et auxit Maurus Czinar*, Pesta 1858-1860
- GELZER, 1893 = H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekante Bistumverzeichnisse der Orientalische kirche*, in *BZ*, 2, 1893, p. 23-46
- GEREVICH, 1938 = Tibor Gerevich, *Magyarország románkori emlékei*, Budapest, 1938
- GERVES-MOLNÁR, 1972 = Veronica Gervers-Molnár, *A Közepkori Magyarország rotundái*, Budapest, 1972
- GIRIĆ, 1996 = Milorad Girić, *Severni Banat, sakralni objecti i nekropole 10-15 veka in Rad MV*, 37-38, 1995, 1996, p. 139-154
- GHEȚIA, 1930 = Ioan Gheția, *Date referitoare la Comuna Buziaș*, in *An B*, II, 2, 1930, p. 53-57
- GHIKA-BUDEȘTI, 1942 = Nicolae Ghica Budești, *L'ancien architecture religieuse de la Valachie*, in *BCMI*, XXXV, 1-2, 1942, p. 1-19
- GYÖRFFY, 1959 = Gy. Györffy, *Über die Arbeit an der „Historischen geographie Ungars zur Zeit der Arpaden*, in *AH*, VI, 1958-9, p. 164-172
- GYÖRFFY, 1990 = Gy. Györffy, *A Case study of historical geography : Hungary in the Arpadian Age in Settlement and Society in Hungary*, edited by Ferencz Glatz, I, Budapest, 1990
- GIRIĆ 1996 = Milorad Girić, *Severni Banat sacralni objekti i nekropole 10-15 veka in Rad MV*, 37-38, 1995,-1996, p. 139-154
- GRECEANU, 1976 = Eugenia Greceanu, *Un tip singular al arhitecturii feudale românești: Biserica „Adormirea Maicii Domnului” din Lipova, jud. Arad*, in *Muzeul Național*, III, 1976, p. 279-289
- GRISELINI, 1984 = Francesco Grisellini, *Incercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, traducere Costin Feneșan, Timișoara, 1984
- GROZA, 2002 = Liviu Groza, *Contribuții la istoria regimentului de graniță româno-bănățean nr. 13 din Caransebeș*, Lugoj, 2002, p.13-22
- GROSS, 1996 = Lidia Gross, *Confreeriile medievale în Transilvania*, în Transilvania între medieval și modern, Cluj Napoca, 1996, p.7-17
- GRUIĆ, 1995 = Radoslav Gruić, *Pravoslavna Srpska Crkva*, Beograd, Kalenić, Kragievac, 1995, ed. II-a

- GYÖNI, 1947 = Matias Gyöni, *L'église orientale dans la Hongrie du XIe siècle*, in *RHC*, XXV,VI,1,1947, p.42-49
- HALASI-KUN, 1976 = Tibor Halasi-Kun, *Unidentified medieval settlements in southeastern Hungary: Alba Ecclesia, Castrum Ér-Somlió, Castrum Somlió and Maxond*, in *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Nemét*, Budapest, 1976
- HALASI-KUN, 1985 = Tibor Halasi-Kun, *Krassó county and the ottoman nahyes Bogésa, Krassova-Bitilnic and Semlic*, in *Archivum ottomanicum*, X, 1985, p. 103-178
- HADROVICS, 1947 = Ladislav Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, Paris, 1947
- HAȚEGAN 1995 = Ioan Hațegan, *Cultură și civilizație la Mureșul de Jos*, 1995, Timișoara
- HEITEL, 2000 = Zsuzsa Mór Heitel, *Egyházi építészet a Maros völgy alsó szakaszán* in *KDAS*, Szeged, 2000, p. 593-636
- HEITEL, 2001 = Zsuzsa Mór Heitel, *Monostorok a Maros mentén in PARADISUM PLANTAVIT. Bencés monostorok a Középkori Magyarországon (Benedictine Monasteries in Medieval Hungary*, Pannonhalma, 2001, p. 267-275
- HEITEL, 2001 = Zsuzsa Mór Heitel, *Despre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad)*, in *SMIM*, 23, 2005, p. 9-22
- HERVAY, 2001 = HERVAY F. LEVENTE, *A Bencések és apátságai története a középkori Magyarországon* in *Bencés monostorok*, 2001, p. 462-547
- HUREZAN, RUSU, 2003 = George Pascu Hurezan, Peter Hügel, Adrian Andrei Rusu, I. Burnichioiu, *Frumușeni, com. Fântânele jud. Arad. Punct Mănăstirea Bizere in Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, (București) 2003, p. 127-128
- IAMBOR, 1980= Contribuții documentare privind unele așezări românești din vestul țării la începutul feudalismului, in *Acta MN*, 17, 1980, p. 162-163
- IAMBOR, MATEI, BEJAN, 1982 = Petru Iambor, Ștefan Matei, Adrian Bejan, *Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad (1974-1975)*, in *Ziridava*, XIV,1982, p. 89-108
- ILIEȘIU, 1943 = Nicolae Ilieșiu, *Timișoara. Monografie istorică*, Timișoara, 1943
- IORGA, 1929 = Nicolae Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I, Ediția a II-a, București, 1929
- IORGA, 1931 = Nicolae Iorga, *La vie monastique chez les roumaines. Elements fondamentaux et influences.*, București, 1931
- IORGA, 1984 = Nicolae Iorga, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984
- IORGA, 1993 = Nicolae Iorga, *Istoria românilor. Ctitorii*, III,
- IŠTVANIĆ, 2004 = Živan Ištvanic, *Vračevgai*, Vračevgai, 2004

- JOVANOVIĆ, 1997 = Miodrag Jovanović, *Slikarstvo Temisvarske eparhije*, Novi Sad, 1997
- JOVANOVIĆ, 2000 = Miodrag Jovanović, *Srpski manastiri u Banatu*, Novi Sad, 2000
- IVIĆ, 1996 = Alexa Ivić, *Istoria srba u Voivodini*, Novi Sad, 1996
- JAKO, 1999 = Jakó Zsigmund, *Cercetarea izvoarelor medievale diplomatice în Transilvania*, I, *SMIM*, 16, 1999, p. 15-26
- JUHÁSZ, 1927 = Juhász Koloman, *Die Stifte der Tschanader Diozese im Mittelalter*, Münster, 1927
- JUHÁSZ, 1930 = Juhász Koloman, *Das Tschanad Tschanad-Temesvarer Bistum im Frühen Mittelalter*, 1030-1307, Münster, 1930
- KALDY, 2000 = Kaldy Nagy Gyula, *A Csanádi Szandzsák 1567 és 1579*, Szeged, 2000
- KALDY, 1982 = Kaldy Nagy Gyula, *A Gyula Szandzsák 1567 és 1579 évi összeírása*, Bekescsaba, 1982
- KARÁCSONYI, 1884 = János Karácsonyi, *A zasty és biczerei apátságok ügyében*, in *TRET*, X, III, 1884, p. 128-146
- KARÁCSONYI, 1884 a-b = János Karácsony, *A Csanád nemzetség és birtokai Délmagyarországon* in *TRET*, X/I, II, 1884, p. 3-24; 53-63
- KARÁCSONYI, 1892 = János Karácsonyi, *A rahonczi monostor* in *TRÉT*, VIII, I, 1892, p. 1-10
- KARÁCSONYI, 1905 = János Karácsonyi, *Ismeretlen délmagyarországi monostorok* in *TRÉT*, 21, 1905, p. 76-88
- KMTL, 1994 = *Korai magyar történeti lexikon (9-14 század)*, Budapest, 1994, sub red. Kristó Gyula, Engel Pál, Makk Ferencz
- KOSZTA, 2000 = László Koszta, *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*, in *KDAS*, Szeged, 2000, p. 41-80
- KOSTIĆ, 1930 = Slobodan Kostić, *Obnova pravoslavnog Srpskog Manastira Kusića u Rumunji*, Timișoara, 1930
- KOSTIĆ, 1988 = Zorica Kostić, *Arhaeološka istraživanja u crkvi manastira Voilovița* in *Konzervatorsko-restauratorski radovi na crkvi manastira Voilovița*, Pancevo, 1988
- KOVÁTS, 1907 = Sándor Kováts, *Délmagyarország Középkori építészeti műemlékei* in *TRÉT*, XXIII, 1907, p. 67-83
- KRISCHAN, 1999 = Alexander Krischan, *Banatforschung als aufgabe*, München, 1999
- KRISTÓ, 1998 = Gyula Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest, 1998
- KRISTÓ, 2000 = Gyula Kristó, *A Dél Alföld történeti helye a középkori Magyarországon*, *KDAS*, Szeged, 2000, p. 9-15
- LANEVSCI, 1979 = Gheorghe Lanevski, *Repertoriul monumentelor religioase de pe cursul inferior al Mureșului*, in *ZIRIDAVA*, XI, 1979, p. 999-1014

LAURENT, 1941= V .Laurent,*La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrieme croisate* , în RHSEE 18, 1941, p. 109, 129

LĂZĂRESCU, 1965 = Emil Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura veche românească I (până la 1385)*, in *Romanoslavica* I, 1965, p. 237-276

LE GOFF, 2003 = Jaques Le Goff, *L' Europe est elle née an Moyen Âge*, Paris , 2003

LIUȘTINA, 1798 = Vichentie Liuștina, *O opštejetelnom manastiru Zlatiții koi se nalazii u Vlaskoiliriskom puku, o negovarnom zacetku i o dogaceaime od 1225 sve do 1797 godine*, Buda, 1798

LUPAȘ, 1929 = Ioan Lupaș, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1929, ed. A II-a

LUPSA, 1929 = Ștefan Lupșa, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*, Cernăuți, 1929

LUPULOVICI, KRSTICI, 1998 = Vasa Lupulovici, Borislav Krstici, *Manastir Baziaș*, Timișoara, 1988

MADAS, 2002 = Dimitrie Madas, *Nalažista i arheološki localiteti na teritoriji Bele Crkve*, Pancevo, 2002

MADGEARU, 1993 = Alexandru Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regele Ștefan I al Ungariei în Banatica*, 12,2, 1993, p. 5-12

MADGEARU, 1994 = Alexandru Madgearu, *Misiunea episcopului Hierotheus. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungaiei în secolulul al X-lea*, in RI, SN, 194, V, 1-2, p. 147-154

MADGEARU, 2001 = Alexandru Madgearu, *Organizarea bisericească la Dunărea de Jos în perioada 971-1020* in SMIM,19, 2001, p. 9-22

MANCIULEA,1944 = Ștefan Manciulea, *Elemente etnice străine așezate în Banat între anii 1000-1870* in *Banatul de altădată*, I, Timișoara, 1944, p. 329-389

MÁRKI, 1892 = Márki Sándor, *Aradvármegye es Arad Szabad Királyi város története*, Arad, I, II, 1892

MARKOVIĆ, 1920 = Vasilie Marković, *Pravoslavno monastvo i manastiri u srednovekovno Srbiji*, Sremski Karlovci, 1920

MAROSI, 2001= Marosi Ernő, *Bencés építkezések a 13. században* in *Bences monostorok*, Pannonhalma, 2001, p. 275-289

MATEI, 1973 = Ștefan Matei, *Câteva considerații privind arhitectura romanică în Banat*, in *Banatica*, 2, 1973, p. 311-319

MATEI UZUM , 1972= Ștefan Matei, Ilie Uzum,*Date noi asupra bisericii si fortificației de la Ilidia*, în Acta MN, 9,1972,pag.555,559.

MATIĆ, 1973 = Voislav Matić, *Manastir Voilovica*, in ZLU, 9, 1973, p. 165-171

METEȘ, 1918 = Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, Arad, 1918

- METEȘ, 1935 = Ștefan Meteș, *Mănăstiri românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1935
- MEZÖ, 1996 = Andras Mezö, *A templomcím a magyar helységnevekben (IX- XV század)*, Budapest, 1996
- MIHĂILESCU, 1978 = Vintilă Mihăilescu, *Structura geografică a Munceilor Banatului*, în Studii și cercetări de geologie, Geografie și Biologie, Reșița, 1978
- MILLEKER, 1884 = Felix Milleker, *Az opaticzai zárdamaradványok* in *TRÉT*, X, III, 1884, p. 83-84
- MILLEKER, 1886 = Felix Milleker, *Versecz Szab. Kir. Város története*, Budapest, 1886
- MILLEKER, 1889 = Bódog Milleker, *Varadia története*, in *TRÉT*, V, 4, 1889, p. 141-162
- MILLEKER, 1915 = Bódog Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Timișoara, 1915
- MILLEKER, 1929 = Felix Milleker, *Geschichte des Banater Teiles des unteren Donau Gebites (Gegent von Bela Târkva und Vârsac)* Bela Târkva (Weisskirchen), 1929
- MILLEKER, 1935 = Felix Milleker, *Geschichte der gemeinde Iașa Tomić (Modos, Modosch, im Banat)* Vârsac, 1935
- MILLEKER, 2003 = Felix Milleker, *Kratka istoria srba u Banatu*, in *Banatska istorije*, Vârșeț, 2003, p. 65-113
- MILEUSNIC, 1997 = Slobodan Mileusnić, *Srednovekoni manastiri Srbije /The medieval monasteries of Serbia*, Novi Sad, 1997
- MILEUSNIC, 2000 = Slobodan Mileusnić, *Prilozi za biografiju prote dr. Radoslava Gruica*, in *Glosnic SLPT*, 2005, p. 101-108
- MILOIA, 1931 = Ioachim Miloia, „Mănăstirea Săracă”, *centru de cultură și artă bănățeană*, in *An B*, IV, 2-4, 1931, p. 85-105
- MILOIA, 1938 = Ioachim Miloia, *Raport istoric* in vol. „Anchetă monografică în comuna Belinț”, Timișoara, 1938, p. 30-33
- MILOSEVIĆ, NENADOVIĆ, 1954 = Miloje Milosević, Jovan Nenadović, *Arhitektonski objekti Manastira Mesiča*, in *Rad VM*, 3, 1954, p. 338-344
- MOGA – GUDEA, 1975 = Marius Moga, Nicolae Gudea, *Contribuții la repertoriul Banatului*, in *Tibiscus*, 5, 1979, p. 129-146
- MOISI, 1937 = Alexandru Moisi, *Istoria Clisurii*, Oravița, 1937
- MOISESCU, 1989 = Cristian Moiescu, *Biserica mănăstirii Săraca – secolul al XIV-lea – din Șemlacu Mic (județul Timiș). Considerații privind arhitectura monumentului*, în *RMM-MIA*, II, 1989, p. 66-72
- MOISESCU, 2001 = Cristian Moiescu, *Arhitectura românească veche*, București, 2001
- MORAVCSIK, 1967 = Gyula Moravcsik, *The role of the Byzantine Church in medieval Hungary* in *Studia Bizantina*, Budapest, 1967, p. 327-335
- MORAVCSIK, 1970 = Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970

MOTOGNA, 1944 = Victor Motogna, *Banatul în cele dintâi veacuri ale stăpânirii ungurești, Banatul de altădată, I, 1944, Pag. 229, 339*

MUNTEAN, 2005 = Vasile Muntean, *Mănăstirile românești și bizantine până la 1600*, în *Bizanțul și românii : cercetare comparativă privind organizarea mănăstirilor*, Iași, 2005, p. 23-90

MUNTEANU, 1978 = Luminița Munteanu-Trucă, *Date arheologice preliminare despre Mănăstirea Partoș*, în *MB*, 38,10,12, 1978, p.718-726.

MUNTEANU, 1980 = Luminița Munteanu, *Cercetările arheologice de la Mănăstirea Partoș – Campania 1980*, în *MB*, 30,10-12, 1980, p.747-759

MUNTEANU, 1988 = Luminița Munteanu, *Un vechi monument rupestru din Banat*, în *MB*, 38,2, 1988, p.77-81

MUNTEANU, 1997 = Luminița Munteanu, *Cronica cercetărilor arheologice 1990-1993 s.v. Mănăstirea Cusici*, în *CA*, X, 1997, p. 431-432

MUREȘIANU, 1976 = Ioan Mureșianu, *Mănăstiri din Banat*, Timișoara, 1976

OICOMONIDES, 1971 = Nicolas Oicomonides, *À propos des relations ecclesiastiques entre Byzance et la Hongarie au XIe siècle: le métropolit de Turquie* în *RÉSEE*, IX, 3, 1971, p. 527-534

OLTVÁNYI, 1888 = Oltványi Pál, *A magyar Pálos-rend a csanádi püspöki megye területén* în *TRÉT*, III, IV, 1888, p. 105-115

ONCIUL, 1968 = Dimitrie Onciul, *Scrieri istorice*, I-II, ediție critică îngrijită de Aurelian Sacerdoțeanu, București, 1968

ORTMYR, SZENTKARAY, 1873, = T. Ortmyr, J. Szentkláray, *Történelmi Adattár*, 1873

ORTVAY, 1892 = Ortway Tivadar, *Magyaország egyházi földleírása a XIV század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve I (I-II)*, Budapest, 1891-1892

OSTROGORSKI, 1956 = G. Ostrogorski, *Histoire de l' Etat Byzantin*, Paris, 1956

PACAUT, ROSSIAUD, 1982 = M. Pacaut, J. Rossiaud, *Epoca romanică*, București, 1982

PANAITESCU, 1994 = P. P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1994

PANAITESCU, 2000 = P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești. Problemele istoriografiei române*, București, 2000

PAPACOSTEA, 1988 = Șerban Papacostea, *Întregiri la cunoașterea vieții bisericești a românilor în Evul Mediu (secolul XIV)* în *Idem, Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 205-222

PAPACOSTEA, 1988 = Șerban Papacostea, *Geneza statului în Evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988

PĂCURARIU, 1989 = Mircea Păcurariu, *Istoria vieții bisericești a românilor hunedoreni*, în *Episcopia Aradului. Istorie, viață culturală, monumente de artă*, Arad, 1989, p. 86-89

PĂCURARIU, 1991 = Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Românești Române*, București 1991, ed. II-a

PESTY, 1877 = Pesty Frigyes, *Brancovics, György rácz despota Birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota Czim*, Budapest, 1877

PESTY, Szöreny, 1878 = Pesty Frigyes, *A Szöreny Bãnság és Szöreny vármegye története*, I-II, Budapest, 1878

PESTY, Krassó = Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, I-II, 1882-1884

PETKOVIĆ, 1950 = Vladimir Petković, *Pregled crvenik spomenika Kroz povestniti srpskog naroda*, Belgrad 1950

PETROVICI, 1970 = Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970

PETROVICS, 2001 = István Petrovics, *A Duna – Tisza – Maros köz és Temesvár egyházi viszonyai a középkorban*, in *Erdély várostörténeti tanulmányok*, Miercurea Ciuc, 2001

POP, 1997 = Ioan-Aurel Pop, *Români și maghiari în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996

POP, 1998 = Ioan Aurel Pop, *Geneza medievală a națiunilor moderne*, București, 1998

POPA, 1989 = Radu Popa, *Caransebeș și districtul său românesc în secolele X-XIV*, in *SCIVA*, 40,4, 1989, p. 353-370

POPESCU, TUGEARU = Maria Irina Popescu, Liana Tugearu, *Biserica ortodoxă din satul Strei*, în *Pagini de veche artă românească*, 5, 1985, pag. 234, 281.

POPOVIĆ, 1955 = Dušan Popović, *Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka. Istoria naselia i stanovništva*, Belgrad, 1955

POPOVIĆ, 1991 = Marko Popović, *Les forteresses du systeme defense byzantin en Serbie an XI – XII siecle*, in *Starinar*, XLII, 1991, p. 164, 169 - 185

POPOVIĆ, IVANIŠEVIĆ = M. Popović, V. Ivanišević, *Grad Braničevo u srednemveku*, in *Starinar*, 39, 1988, pag. 215, 165.

RACKOV = Darinka Rackov, *Manastir Mesić*, Novi Sad

RADOJIČIĆ, 1956 = Djordje Radojičić, *Srpsko – rumunski odnosi XIV-XVII veka*, in *GNS*, I, 1956, p. 13-28

RADONITCH, 1919 = Yovan Radonitch, *Histoire des Serbs de Hongrie*, Paris, Barcelona, Dublin, 1919

RADONITCH, 1919a = Yovan Radonitch, *Le Banat*, Paris, Barcelona, Dublin, 1919

RADOSAV, 2003 = Doru Radosav, *Cultură și umanism în Banat. Secol XVII*, Timișoara, 2003

RADOSLAVLEVIĆ, 1993 = Ozren Radoslavlević, *Manastir Cusici*, Bela Crkva, 1993

RADOSLAVLEVIĆ, 1997 = Ozren Radoslavlević, *Manastir Zlatița*, Bela Crkva, 1997

- RĂDULESCU, 1984 = Alexandru Rădulescu, *Colecția de artă veche a Muzeului Banatului – sursă de informare multidisciplinară*, in *An B, SN – Etnografie*, II, 1984, p. 317-342
- RĂDULESCU, 1999 = Alexandru Rădulescu, *Mănăștiurul de Bega (jud. Timiș) – date preliminare (sec. XIV-XVII)* in *St IB*, 19-20, 1999, p. 71-88
- RÂMNEANȚU, 1966 = Petre Râmneanțu, _____ in *MB*, 1, 1966, p. 58
- REPERTORIU ARAD, 1999 = *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior. Județul Arad*, Timișoara, 1999, editat de M. Barbu, P. Hügel, G.P. Hurezan, E.D. Pădurean
- ROMHÁNY, 2000 = Beatrix Romhány, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Budapest, 2000
- ROMHÁNY, 2005 = Beatrix Romhány, *Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon*, in *Aetas*, 20, 4, 2005, p. 91-101
- ROSETTI, 1972 = Dinu V. Rosetti, *Feudalismul dezvoltat și târziu, în Atlasul complex „Porțile de Fier”*, București, 1972, p. 199
- RUSU, 1997 = Adrian Andrei Rusu, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997
- RUSU, 2000 = Adrian Andrei Rusu, *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 2000, coordonator, A.A. Rusu
- RUSU, HUREZAN, 2000 A=Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000
- RUSU, HUREZAN, 2005 = Adrian Andrei Rusu, George Pascu Hurezan, *Frumușeni*, in *CCAR*, 2005, p. 152
- SAVA, 1996 = SAVA, episkop Šumadiski, *Srpski ierarsi od devetog do dvadesetog veka*, Beograd-Podgorița-Kraguevaț, 1996
- SĂCARĂ, 1974 = Nicolae Săcară, *Mănăstirea Kemenche*, in *Tibiscus*, 3, 1974, p.165-170
- SCHERER, 1983 = Anton Scherer, *Felix Millecher (1858-1942)*, München, 1983
- ŠELMIĆ, 1990 = Leposava Šelmić, Branislav Žiković, Mesić. *Les dessines des fresques*, Novi Sad, 1990, p. 6-8
- SINIGALIA, 1998 = Tereza Sinigalia, *O ipoteză privitoare la soluțiile planimetrice și structurale ale bisericii Mănăstirii Săraca*, in *An B, Artă, SN*, III, 1998, p. 27-33
- STANOJEV, 1989 = Neboiša Stanojev, *Nekropole X-XV veka u Voivodini*, Novi Sad, 1989
- STANOJEV, 2004 = Neboiša Stanojev, *Arača, crkve, nekropola, manastir*, Novi Sad, 2004
- STOICA, 1982 = Nicolae Stoica de Hațeg, *Scrieri. Cronica Mehadiiei și a Băilor Herculane*, ed. Damaschin Mioc și Costin Feneșă, Timișoara, 1982
- SUCIU, 1967 = Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, 1967; II, 1968

- SUCIU, 1976 = Ioan Dimitrie Suci, *Contribuții la problema continuității: Castrul Timiș în R de I*, 7, 1976, p. 1050, 1058
- SUCIU, 1977 = Ioan Dimitrie Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977
- SZEGEDI, 2002 = Edit Szegedi, *Identități premoderne în Transilvania*, Cluj-Napoca, 2002
- SZENTKLÁRAY, 1898 = Szentkláray Jenő, *A Csanád egyházmegyei plébániák története*, I, Timișoara, 1898
- SZENTKLÁRAY, 1908 = Szentkláray Jenő, *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon* in ETTK, XXII, 1, 1908, p. 1-65
- ȘTEFĂNESCU, 1981 = I.D. Ștefănescu, *Arta veche a Banatului*, Timișoara, 1981
- TAKÁCS, 1993 = Takács Miklos, *Az oroszlánosi monostor oroszlánja*, in *AE*, 120, 1993, p. 47-61
- TĂUTU, 1956 = Luigi Tăutu, *Margherita di Ungheria imperatrice di Bisazio*, in *Antemurale*, III, Roma, 1956, p. 51-79
- TĂUTU, 1965 = Aloysius L. Tăutu, *Griechische Klöster im Mittelalter Ungarn* in *Acta Historica (Societats Academica Daco-romana)*, München, 1965, p.41-66
- TELEGUȚ, ANCUȘA, 1972 = Mircea Teleguț, Mircea Ancușa, *O însemnare din 1829 a protopopului Nicolae Stoica despre mănăstirea Mărcunia*, in *MB*, 22, 4-6, 1972, p. 235-236
- THALLÓCZY, 1907 = L.Thallóczy, A.Áldásy, *A.Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára, 1198-1526*, Budapest 1907
- THEODORESCU, 1974 = Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București, 1974
- TINCU VELIA, 1865 = Nicolae Tincu Velia, *Istorieară politico-națională*, Sibiu, 1865
- TÓTH, 2000 = Tóth Sándor, *Az aracsi Kő rokonsága*, in *KDAS*, 2000, p. 429-447
- TÓTH, 2001 = Tóth Sándor, *A 11-12 századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai*, in *Bencés monostorok*, 2001, p. 229-267
- TROGMAYER, 1980 = Trogmayer Ottó, *A Szeged-Szőregi románkori templom feltárása*, in *MV*, 24, 1980, p. 153-155
- TURCUȘ, 2001 = Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București 2001
- TURCUȘ, 2003 = Șerban Turcuș, Veronica Turcuș, *Ordinul cistercian în Transilvania medievală*, București, 2003
- ȚEICU, 1996 = Dumitru Țeicu, *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996
- ȚEICU, 1998 = Dumitru Țeicu, *Banatul Montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998
- ȚEICU, 2003 = Dumitru Țeicu, *Studii istorice*, Timișoara, 2003

- ȚEICU, 2003 b = Dumitru Țeicu, *Arhitectura de fortificație din secolele XIV-XV din Clisura Dunării* în *BMMN*, I, 2, 2003, p. 126-134
- ȚIGĂU, 1996 = Dragoș Lucian Țigău, *Familia Fiat de Armeniș în secolele XV-XVIII*, în *Banatica*, 14, 1996, p. 21-53
- ȚIGĂU, 2000 = Dragoș Lucian Țigău, *Familia Bizere-Găman în secolele XV-XVII* în *Banatica*, 15/2, 2000, p. 31-68
- URSULESCU, 2005 = Petru Ursulescu, *Banatul de nord-est în secolele X-XVI*, Timișoara, 2005
- UZUM, 1988 = Ilie Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută a cnezilor români din sudul Banatului*, în *RMM-MIA*, 1019, 2, 1988, p. 39-44
- VĂTĂȘIANU, 1959 = Virgil Vătășianu, *Arta feudală în Țările Române*, București, 1959
- VĂTĂȘIANU, 1966 = Virgil Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică în Panonia medievală*, București, 1966
- VĂTĂȘIANU, 1966 = Virgil Vătășianu, *Studii de artă veche românească și universală*, București, 1987
- VELESCU, CORVĂTESCU, 1972 = Oliver Velescu, Adrian Corvătescu, *Un monument din vestul țării- mănăstirea Bezdin*, în *BMI*, XLI, 1, 1972, p. 49-58
- VELTNER, 2002 = Ana Maria Veltner, *Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V-XII*, București, 2002
- VLĂDUCEANU, 1947 = Victor Vlăduceanu, *Mănăstiri bănățene*, Timișoara, 1947
- WADINGUS ,1932 = L Wadingus, *Annales minorum seu trium ordinum a S Francisco institutorum*, IX, (1377-1417), Quarachi, 1932
- WAGNER, 1997 = Ernst Wagner, *Register der Zehnten und des Schaffünfzingen als Hilfsquellen zur historischen Demographie Siebenbürgen. in Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbon. Festscheift für Attila T. Szabó und Zigmund Jakó*, I, München, 1987
- WASILEVSKI ,1964= T.Wasilevski, *Le thème bysanthine de Sirmium-Serbie au XI- XII siècles* ,în *ZbRVI*, 8, 2, 1964,pag.465,482.
- ZDRAVKOVIĆ, 1956 = Jovan Zdravković, *Manastir Mesić*, in *Starinar*, V-VI, 1954-1955, Belgrad, 1956, p. 331-334
- ZEREMSKI, 1907 = Ilarion Zeremski, *Srpski manastiri u Banatu postanak prošlost prema Rumunima*, Sremski Karlovți, 1907
- ZIROEVIĆ, 1984 = Olga Ziroević, *Târkve i manastiri na području Petčke patriarșije do 1683 godine*, Beograd, 1984
- ZUB, 1989 = Al Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași,1989

Titlul proiectului: „Patrimonium Banaticum, multiculturalitate și
multiconfesionalitate în Banat”
Proiect finanțat de Uniunea Europeană prin Programul de
vecinătate România-Serbia 2004-2006
Editor: Muzeul Banatului Montan Reșița
Data publicării: Septembrie 2007

„Conținutul acestui material nu reprezintă în mod necesar poziția
oficială a Uniunii Europene”

